

SUMGAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАЙТСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMI XƏBƏRLƏR
НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ
SCIENTIFIC NEWS

ISSN 1688 - 1345

ISSN 2786 - 719X

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ
СЕРИЯ: СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
SERIES FOR SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES

Old
Tom
Volume **20 № 2**

Sumgayit

2024

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏVƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Sciences

Cild 20

2024

№ 2

Sumqayıt – 2024

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor	Rüfət Əzizov, dos., rektor
Baş redaktorun müavini	Elşad Abdullayev, dos., Elm və innovasiyalar üzrə prorektor
Məsul katib	Nigar İsgəndərova, prof., kafedra müdiri

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	Nizami Cəfərov, akad. (Azərbaycan), Natalia Qaqarina, prof. (Almaniya), Ramazan Məmmədov, prof. (Azərbaycan), Astan Bayramov, prof. (Azərbaycan), Sayalı Sadıqova, prof. (Azərbaycan), Böyükxanım Eminli, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan).
Ədəbiyyatşünaslıq	Şükrü Haluk Akalın, prof. (Türkiyə), Avtandil Məmmədov, prof. (məsul redaktor, Azərbaycan), Fikrət Rzayev, prof. (Azərbaycan), Rafiq Əliyev, prof. (Azərbaycan), Məhərrəm Qasımlı, prof. (Azərbaycan), Sevinc Həmzəyeva, dos. (Azərbaycan).
Tarix Sosiologiya	Daniyal Kidirniyazov, prof. (Rusiya), Selma Kadir qızı Yel, prof. (Türkiyə), Kozma Tamas, prof. (Macarıstan), Adil Baxşəliyev, prof. (Azərbaycan), Həsən Sadıqov, prof. (Azərbaycan), Zabil Bayramov, prof. (Azərbaycan), Şirxan Səlimov, prof. (məsul redaktor, Azərbaycan), Matias Dornfeld, dos. (Almaniya).
İqtisad elmləri	Ziyad Səmədzadə, akad. (Azərbaycan), Mixail Osipov, prof. (Rusiya), Vasiliy Bespyatix, prof. (Rusiya), Nazim İmanov, prof. (Azərbaycan), Arif Şəkərəliyev, prof. (Azərbaycan), Hacığa Rüstəmbəyov, prof. (Azərbaycan), Qalib Hüseynov, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan), Aynurə Yəhyayeva, dos. (Azərbaycan), Loğman Abdullayev dos. (Azərbaycan).
Pedaqogika Psixologiya Metodika	Aleksandr Korostelyov, prof. (Rusiya), Fərrux Rüstəmov, prof. (Azərbaycan), Ramiz Əliyev, prof. (Azərbaycan), Rüfət Hüseynzadə, prof. (Azərbaycan), Erde Gabor, dos. (Macarıstan), Lada Çepeleva, dos. (Rusiya), Aytəkin Məmmədova, dos. (Azərbaycan), Fuad Məmmədov, dos. (Azərbaycan), Sevər Mirzəyeva, dos. (Azərbaycan), Könül Abaşı, ped.f.d. (Azərbaycan), Şəlalə Adıgözəlova, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan).

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор	Руфат Азизов, доц, ректор
Зам. Главного редактора	Эльшад Абдуллаев, доц., Проректор по науке и инновациям
Ответственный секретарь	Нигяр Искендерова, проф., заведующая кафедрой

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание	Низами Джафаров, akad. (Азербайджан), Наталья Гагарина, проф. (Германия), Рамазан Мамедов, проф. (Азербайджан), Астан Байрамов, проф. (Азербайджан), Саялы Садыгова, проф. (Азербайджан), Беюкханым Эминли, доц. (отв. ред., Азербайджан).
Литературоведение	Шюкрю Халук Акалын, проф. (Турция), Автандил Мамедов, проф. (отв. ред. Азербайджан), Фикрат Рзаев, проф. (Азербайджан), Рафик Алиев, проф. (Азербайджан), Магеррам Гасымлы, проф. (Азербайджан), Севиндж Хамзаева, доц. (Азербайджан).

История Социология	Даниял Кидирниязов, проф. (Россия), Селма Кадир гызы Йел, проф. (Турция), Козьма Тамас, проф. (Венгрия), Адиль Бахшалиев, проф. (Азербайджан), Гасан Садыхов, проф. (Азербайджан), Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов, проф. (отв. ред., Азербайджан), Матнас Дорнфельд, доц. (Германия).
Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспятых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Айнура Яхьяева, доц. (Азербайджан), Логман Абдуллаев доц. (Азербайджан).
Педагогика Психология Методика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан), Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан), Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Чепелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (Азербайджан), Фуад Мамедов, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан), Кёнюль Абаслы, д.ф.пед. (Азербайджан), Шалала Адыгёзалова доц. (отв. ред., Азербайджан)

Sungayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian Sciences

EDITORIAL STAFF

Editor in Chief	Rufat Azizov , <i>ass.prof., rector</i>
Deputy of Editor in Chief	Elshad Abdullayev , <i>ass.prof., Vice-Rector for Science and Innovations</i>
Executive Secretary	Nigar Isgandarova , <i>prof., Head of the Department</i>

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov , <i>acad. (Azerbaijan)</i> , Natalia Gagarina , <i>prof. (Germany)</i> , Ramazan Mammadov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Astan Bayramov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Sayali Sadigova , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Boyukkhanim Eminli , <i>ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> .
Literary criticism	Shukru Haluk Akalin , <i>prof. (Turkey)</i> , Avtandil Mammadov , <i>prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Fikrat Rzayev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Rafiq Aliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Maharram Gasimli , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Sevinj Hamzayeva , <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> .
History Sociology	Daniyal Kidirniyazov , <i>prof. (Russia)</i> , Selma Kadir gizi Yel , <i>prof. (Turkey)</i> , Kozma Tamas , <i>prof. (Hungary)</i> , Adil Bakhshaliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Hasan Sadigov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Shirkhan Salimov , <i>prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Matias Dornfeld , <i>ass.prof. (Germany)</i> .
Economic sciences	Ziyad Samadzadeh , <i>acad. (Azerbaijan)</i> , Mikhail Osipov , <i>prof. (Russia)</i> , Vasiliy Bespyatikh , <i>prof.(Russia)</i> , Nazim Imanov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Arif Shakaraliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Hajiagha Rustambayov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Galib Huseynov , <i>ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Aynura Yahyayeva , <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Logman Abdullayev , <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> .
Pedagogy Psychology Methodology	Alexander Korostelyov , <i>prof.(Russia)</i> , Farrukh Rustamov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Ramiz Aliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Rufat Huseynzada , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Erde Gabor <i>ass.prof. (Hungary)</i> , Lada Chepeleva <i>ass.prof. (Russia)</i> , Aytakin Mammadova , <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Fuad Mammadov , <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Sevar Mirzayeva , <i>ass.prof. (Azerbaijan)</i> , Konul Abasli , <i>PhD (Azerbaijan)</i> , Shalala Adigezalova <i>ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i>

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://ssu.soc-hum.scientificnews.edu.az/> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://ssu.soc-hum.scientificnews.edu.az/>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Sciences is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://ssu.soc-hum.scientificnews.edu.az/> in order to be familiar with the proper design of the articles.

UOT 81`367

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_4

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

YUNUSOVA ŞÖLƏ ƏSƏD qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, fil.f.d., dosent
shola.yunusova@sdu.edu.az

Açar sözlər: sintaksis, sintaktik əlaqələr, tabesizlik əlaqəsi, tabelilik əlaqəsi, söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Müxtəlif sistemli dillərdə sintaktik əlaqələrin müqayisəli araşdırılması aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan, Azərbaycan və ingilis dillərində sintaktik əlaqələrin müqayisəli təhlili, oxşar və fərqli cəhətlərin nəzərdən keçirilməsi dilçilik elmi qarşısında duran əsas problemlərdən hesab olunur.

Söz birləşmələri və cümlələri əmələ gətirən sözlər mənə və qrammatik əlaqələr vasitəsi ilə əlaqələnir. Sözlər arasında mənə əlaqələri dedikdə, sözlərin əlaqəsi zamanı yaranan leksik semantika deyil, ümumiləşmiş qrammatik semantika nəzərdə tutulur. Sözlər arasında mənə əlaqələrinin 4 növü var: predikativ əlaqə, obyekt əlaqəsi, atributiv əlaqə, relyativ əlaqə.

Dilin sintaktik quruluşundan bəhs edərkən, qrammatik əlaqələr, sözlər arasındakı əlaqələrin ifadə formaları diqqəti cəlb edir. Sözlər arasında qrammatik əlaqələr söz birləşmələrini, cümlələri əmələ gətirən komponentlərin sintaktik quruluşunu formalaşdırır və sintaktik əlaqələr adlanır. Sintaktik əlaqələr sintaktik vahidlərdə sözlərin morfoloji yolla dəyişməsi, sintaktik yolla birləşməsidir və söz sırası ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan və ingilis dillərində sintaktik əlaqələrin iki forması var: tabesizlik əlaqəsi (coordinating relation), tabelilik əlaqəsi (subordinating relation). Tabesizlik əlaqəsi qrammatik cəhətdən bərabərhüquqlu olan, tabelilik əlaqəsi isə, qrammatik cəhətdən bərabərhüquqlu olmayan komponentlər arasındakı əlaqədir. Tabesizlik əlaqəsində biri - birinə tabe olmayan komponentlər, mənə və qrammatik baxımdan əlaqədar olan eynihüquqlu sözlər və cümlələr bərabərhüquqluluq əsasında, tabesizlik yolu ilə əlaqəyə girir. Tabesizlik əlaqəsi tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında və cümlənin həmcins üzvləri arasında, həmcins xitablar arasında, qoşa sözlərin komponentləri arasında özünü göstərir [1, s.8]. Fikrimizi daha da dəqiqləşdirmək üçün ingilis və Azərbaycan dillərində nümunələrə diqqət yetirək:

Neither my sister, nor my brother can dance. - Nə bacım, nə də qardaşım rəqs edə bilmir (həmcins mübtədalar arasında).

Can you read and translate this text? - Bu mətni oxuya və tərcümə edə_bilərsinizmi? (həmcins xəbərlər arasında).

*It is cold, put on your hat **and** coat.* - Soyuqdur, papağını və paltonu geyin (həmcins tamamlıqlar arasında).

*He was an old **and** a poor man.* - O, yaşlı və kasıb bir kişi idi (həmcins təyinlər arasında).

They were singing joyfully and loudly. - Onlar sevinclə və ucadan mahnı oxuyurdular (həmcins zərflilər arasında).

Mr. Nick, Mr. Martin, we are glad to see you. - Cənab Nik, cənab Martin, sizi görməyə şadım (həmcins xitablar arasında).

My friend wanted to go to London, so he decided to learn the English language. - Dostum Londona getmək istəyirdi, ona görə də, ingilis dilini öyrənməyi qərara aldı (tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında).

Tabelilik əlaqəsi söz birləşmələrinin tərəfləri, həmcins olmayan üzvlər, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri olan baş və budaq cümlələr arasında işlənir.

Söz birləşməsi onu təşkil edən sözlərin leksik-semantik məna əlaqələrinin ifadəsi, atributiv əlaqə zəminində birləşməsindən yaranır. Bu zaman söz birləşmələrinin tərkibində olan sözlərin xas olduğu dilə uyğun sıralanması və müəyyən sintaktik əlaqə əsasında birləşməsi əsas şərtidir.

Söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqələrin ifadə formasından asılı olaraq aşağıdakı növləri var:

Yanaşma əlaqəsi (adjoining), uzlaşma əlaqəsi (agreement), idarə əlaqəsi (government).

Söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqələri nəzərdən keçirdikdə onlar arasında oxşarlıqların və fərqlərin olduğunu görə bilərik. İngilis dilində söz birləşmələrinin elementləri arasında yanaşma əlaqəsi mövcuddur, uzlaşma və idarə əlaqələri isə bir o qədər əhəmiyyətli deyildir [2, s.96]. Müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin komponentləri arasında yanaşma əlaqəsinin daha geniş işlənməsinin əsas səbəbi ingilis dilinin analitik quruluşa aid olması ilə əlaqədardır.

Yanaşma əlaqəsində söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələr şəkildə deyil, söz sırası ilə düzəlir və bu zaman formal-qrammatik vasitələrdən istifadə olunmur. Beləliklə, yanaşma əlaqəsinin morfoloji əlaməti olmur, tabelilik söz sırası və intonasiya əsasında formalaşır, asılı tərəf əsas tərəfə yanaşır, ona tabe olur. Azərbaycan dilində, əsasən, tabe olan tərəf tabe edən tərəfdən əvvəl işlənir: maraqlı kitablar, ucadan danışmaq. İngilis dilində isə, tabe söz tabe edici sözdən əvvəl (*interesting books, green leaf*) və sonra (*to speak loudly, to go quickly*) işlənə bilər. Bəzi hallarda yanaşma əlaqəsində tabe tərəf sözdüzəldici şəkildə vasitəsi ilə işlənir. Məsələn: *tasty fruit*-dadlı meyvə.

İngilis və Azərbaycan dillərində yanaşma əlaqəsi müxtəlif nitq hissələri olan sözlər arasında formalaşır və ismin ismə yanaşması (*kərpic ev – a brick house*), sifətin ismə yanaşması (*ağillı oğlan – a clever boy*), sayın ismə yanaşması (*iki oğlan – two boys*), əvəzliyin ismə yanaşması (*bu ev – this house*), feili sifətin ismə yanaşması (*rəqs edən qız – a dancing girl*), zərflərin feilə yanaşması (*yavaş getmək – to go slowly*) kimi özünü göstərir.

Uzlaşma əlaqəsi tabe sözün tabe edici sözlə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşması, eyni morfoloji formada işlənməsidir [3, s.81-82]. Nəzərə almaq lazımdır ki, tabe edici tərəfin hansı şəxsə işlənməsindən asılı olaraq, tabe olan tərəf həmin şəxsə uyğun qrammatik əlamətləri qəbul edir.

Müasir ingilis dilində ismin qrammatik cins mənasının özünün xüsusi şəkildə olməyinə və hal kateqoriyasının çox zəif olduğuna görə bu dildə uzlaşma çox dar çərçivədə işlənilir [4, s.349].

İngilis dilində uzlaşma əlaqəsi birinci componentin say və işarə əvəzlərindən (*this, that, these, those*), ikinci componentin isə isimlərdən ibarət olduğu halda formalaşır. Bu zaman tabe edici söz təkdə olduqda tabe söz təkdə, cəmdə olduqda isə, cəmdə işlənir: *one chair-five chairs, this book-these books, that house-those houses*.

Müasir Azərbaycan dilində uzlaşma əlaqəsi mübtəda ilə xəbər, II və III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında, predikativ və qeyri-predikativ birləşmələrdə özünü göstərir. Bu zaman mübtəda tabe edici söz, xəbər isə mübtədadan asılı tabe tərəf olur və onunla uzlaşır.

Azərbaycan dilində şəxsə görə uzlaşma heç vaxt pozulmur, daha dəqiq desək, sabit xarakter daşıyır: Mən oxudum. Sən oxudun. O oxudu. Biz oxuduq. Siz oxudunuz. Onlar oxudular. Kəmiyyətə görə uzlaşma isə, birinci, ikinci şəxslərdə (təkdə və cəmdə) və üçüncü şəxsin təkində özünü göstərir: Mən mühəndisəm. Biz mühəndisik. Sən mühəndissən. Siz mühəndissiniz. O mühəndisdir. Üçüncü şəxsin cəmində tabe edən tərəfin cəm olmasına baxmayaraq, tabe olan tərəf gah cəmlilik əlaməti qəbul edərək onunla uzlaşır, gah da belə bir əlaməti qəbul etmir və kəmiyyətə görə onunla uzlaşmır [6, s.24]. Məsələn: *Onlar rəqs etdi. Onlar rəqs etdilər*.

Azərbaycan dilində uzlaşma əlaqəsində tabe tərəf insan, heyvan və quş məfhumu bildirdikdə xəbər onunla kəmiyyətə görə uzlaşa və uzlaşmaya bilər: Uşaqlar dostlarını çağırdılar - Uşaqlar

dostlarını çağırdı. Quşlar cəh-cəh vurdular - Quşlar cəh-cəh vurdu. Mübtədə cansız varlıqları ifadə etdikdə isə, xəbər, əsasən, uzlaşdır: İşıqlar söndü.

Azərbaycan dilində şəxs (xəbərlik), mənsubiyyət, kəmiyyət şəkilçiləri uzlaşma əlaqəsinin qrammatik göstəriciləri hesab olunur.

İdarə əlaqəsində tabeedicilərin sözün müəyyən formada işlənilməsinə tələb edir və tabe sözü idarə edir. Bu zaman bir söz digərini idarə edir, onun hal və kəmiyyətə, bəzi dillərdə isə, cinsə və şəxsə görə dəyişməsinə tələb edir. Müasir ingilis dilində idarə əlaqəsi nadir hallarda işlənir və şəxs əvəzliliklərinin feillərdən və sözlərdən sonra obyekt halında işlənməsi zamanı özünü göstərir: *Meet them; invite her; with her; for me*. Göstərilən nümunələrdə *meet, invite* feilləri və *with, for* sözləri tabeedicilərin sözləridir. Həmin sözlər özlərindən sonra gələn şəxs əvəzliliklərinin obyekt halında işlənməsinə tələb edir.

İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar olduğuna görə, Azərbaycan dilində daha çox işlənir və onun sayəsində yaranan söz birləşmələrində tabe tərəf hallana bilən sözlərdən ibarət olur. Məsələn: isimlərin idarə olunması (otağı təmizləmək, kənddə yaşamaq, kəndə getmək), əvəzliliklərin idarə olunması (onu xatırlamaq, sizə kömək etmək), məsdərin idarə olunması (yatmağa getmək, yazmağı öyrənmək), feili sifətin idarə olunması (danışana qulaq asmaq, oynayanları görmək), zərflərin idarə olunması (yaxında yaşamaq, uzağı görmək), feillərlə idarə (həyəətə baxmaq, pəncərədən görmək), sifətlərlə idarə (ölkədə məşhur, filmin maraqlısı), saylarla idarə (uşaqlardan ikisi, oğlanların üçü) və s.

Uzlaşma və idarə əlaqəsi müasir ingilis dilində mühüm yer tutmaya bilər, lakin onlar sintaksisin əsas anlayışlarıdır və bir çox dillərin sintaksisində əhəmiyyətli yer tutur [7, s.101].

İngilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrinin komponentləri arasında müşahidə olunan əlaqə növlərində oxşarlıqlarla yanaşı, fərqlər də mövcuddur. Belə ki, ingilis dilində söz birləşmələrində sözlər arasında *enclosure* (qapanma) əlaqəsi də mövcuddur. Qapanma əlaqəsi sintaktik əlaqənin elə bir növüdür ki, bu halda söz birləşməsinin bir elementi onun digər elementinin hissələri arasında durur [5, s.289]. Qapanma əlaqəsi təyinlə təyin olunan söz arasında işlənir və bu zaman söz birləşməsi sifət və ya feili sifət + artiklla işlənən isimlə; işarə əvəzliyi + isim və ya işarə əvəzliyi+sifət+isimlə ifadə olunur. Məsələn: *a beautiful girl, an important article, an unexpected accident* (qeyri-müəyyən artıql+sifət/feili sifət+isim); *the original book, the high mountain* (müəyyən artıql+sifət+isim); *this book, that boy, these students, those pupils* (işarə əvəzliyi+isim); *this wild animal, that long way, these rich men, those best houses* (işarə əvəzliyi+sifət+isim).

Müasir ingilis dilində qapanma əlaqəsinə müəyyənlik bildirən artıql, zərf, isim tərkibli söz birləşmələrində də rast gəlmək olur: (the then ambassador - o zamankı səfir). İngilis dilində verilən bu nümunədə - the (artıql) + then (zərf) + ambassador (isim) sintaktik əlaqənin qapanma vasitəsi ilə ifadə olunduğunu bildirir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tabesiz mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələr bir-birinə durğu işarələri, intonasiya və tabesizlik əlaqəsi ifadə edən bağlayıcılarla bağlanır. Tabesizlik əlaqəsində olan sözlərin cümlədəki başqa sözlərə münasibəti, başqa bir sözə tabe olmaları, yaxud başqa sözləri özlərinə tabe etmələri onlar arasındakı tabesizlik əlaqəsinin xarakterini dəyişmir [6, s.23].

İngilis və Azərbaycan dillərində tabesiz mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlər arasındakı tabesizlik əlaqə növlərini ifadə formasından asılı olaraq, aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: Birləşdirmə və ya sadalama əlaqəsi (copulative coordination), ziddiyyət və ya qarşılaşdırma əlaqəsi (adversative coordination), bölüşdürmə əlaqəsi (disjunctive coordination), səbəb - nəticə əlaqəsi (causative-consecutive coordination).

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrinin tərkib hissələrində hadisələr sadalanır, həmin hadisələrin icrası eyni zamanda və ya ardıcıl şəkildə baş verir. Bu zaman tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında fikir ardıcılığı olur və onlar ingilis dilində *and, both ... and, as*

well as, not only ... but also, neither ... nor, Azərbaycan dilində və, həm ... həm də, eləcə də, nəinki ... həm də, nə ... nə də bağlayıcıları vasitəsilə bağlanır:

Neither my brother, nor my sister went to the meeting. - Nə bacım, nə də qardaşım iclasa getmədi.

The door opened and a man entered the room. – Qapı açıldı və otağa bir kişi daxil oldu.

Bu növ əlaqə zamanı tabesiz mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələr bir-birinə bağlayıcısız da bağlana bilər:

The bell rang, the students went home. - Zəng çalındı, tələbələr evə getdilər.

Ziddiyyət və ya qarşılaşdırma əlaqəsi zamanı tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində ifadə olunan hadisələr bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir, qarşılaşdırılır, müqayisə edilir və fərqləndirilir. İngilis dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir-birinə *but, while, although, though, whereas, yet, however*, Azərbaycan dilində isə, *amma, ancaq, lakin, fəqət*, halbuki, yoxsa bağlayıcıları vasitəsi ilə bağlanır.

It was dark, but a strong wind was blowing still. - Qaranlıq idi, ancaq hələ də güclü külək əsirdi.

I wanted to go to the theater, but I couldn't find a ticket. - Mən teatra getmək istədim, ancaq bilet tapa bilmədim.

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri ingilis dilində *or, else, either... or, otherwise*, Azərbaycan dilində isə, *ya, ya da, gah, gah da və s.*, bağlayıcıları vasitəsi ilə əlaqələndirilir.

Either you will come here, or I will go there myself. - Ya sən bura gələcəksən, ya da mən özüm ora gedəcəm.

He has to learn the English language or will not be able to work at this office. - O, ingilis dilini öyrənməlidir, yoxsa bu ofisdə işləyə bilməyəcək.

Səbəb-nəticə əlaqəsi zamanı tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri *because, as, so, for, therefore, accordingly, consequently, hence* bağlayıcıları ilə ifadə etdiyi mənaya görə bir-birinə bağlanır. Azərbaycan dilində çünki, ona görə ki, ona görə də, buna görə ki, buna görə də, onun üçün ki, ondan ötrü ki, odur ki, bu səbəbdən, nəticədə, beləliklə bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini və həmcins sözləri bir-birinə bağlayır. Bu növ əlaqə zamanı tabesiz mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələr biri digərinin nəticəsi və ya səbəbini ifadə edir.

It was raining, therefore we could not continue our way. - Yağış yağdı, ona görə də, yolumuza davam edə bilmədik.

Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında aydınlaşdırma və qoşulma əlaqələrinə də rast gəlinir. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir-birini aydınlaşdıran iki hissədən ibarət olur. Bu zaman aydınlaşan komponent aydınlaşdıran komponentdən əvvəl işlənir, aydınlaşdıran hissə bir və ya bir neçə hissədən ibarət ola bilər. Məsələn: Qonaqlar otağa daxil olanda bir-birinin üzünə baxdılar: belə dərindən otaqda necə yaşamaq olacaq. Yazın gözəl vaxtı idi: güllər çiçək açmışdı, ağaclar yamyaşıl idi, quşlar cəh-cəh vururdu.

Qoşulma əlaqəsində tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci tərəfinə əlavə məlumat qoşulur və ikinci tərəf birinci hissə ilə əlaqələndirilir. Məsələn: O ailə bizə çox doğmadır, həmişə bir-birimizə mənəvi dəstək olmuşuq. Qoşulma əlaqəsi intonasiya və ya bağlayıcıların (*da, də, həm də, özü də*) köməyi ilə yaranır və bu zaman komponentlər arasında zaman uzlaşmasının olması vacib deyil.

Tabelilik əlaqəsi tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan əlaqə növüdür və tabe cümlə (budaq cümlə) müstəqil cümləyə (baş cümləyə) tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılar vasitəsi ilə bağlanır. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində budaq cümlələrin daşdığı sintaktik funksiya cümlə üzvlərinə uyğun gəlir və mübtəda budaq cümləsi (the subject subordinate clause), predikativ budaq cümləsi (the predicative subordinate clause), təyin budaq cümləsi (the attributive subordinate clause), tamamlıq budaq cümləsi (the object subordinate clause), zərflilik

budaq cümləsi (the adverbial subordinate clause) kimi qruplara ayrılır. İngilis dilində mübtəda budaq cümlələri baş cümləyə *that, if, whether, predikativ budaq cümlələri that, if, whether, as if, tamamlıq budaq cümlələri that, whether, if, lest, təyin budaq cümləsi that* və s. bağlayıcıları ilə bağlanır. Zərflik budaq cümlələri müqayisə etdiyimiz dillərdə ifadə etdiyi mənaya görə qruplara bölünür. Zaman budaq cümləsi baş cümləyə *when, while, till, until, as, as soon as, as long as, since, after, before, whenever*, yer budaq cümləsi *where, wherever*, səbəb budaq cümləsi *because, since, as, for the reason that, seeing that*, məqsəd budaq cümləsi *that, in order that, so that, nəticə budaq cümləsi so... that, such...that*, müqayisə budaq cümləsi *than, as, as... as, not so...as, as if, as though, the more... the more, the more...the less*, şərt budaq cümləsi *if, unless, on condition*, güzəşt budaq cümləsi *though, although, as, even if, even though, however, whoever, whatever, whichever*, tərz-i-hərəkət budaq cümləsi *as, as if, as though* və s. tabelilik bağlayıcıları ilə bağlanır.

That she loved him, it was clear to everybody (the subject subordinate clause).

The truth was that, he had never seen them (the predicative subordinate clause).

He is the man, that I told you about him two days ago (the attributive subordinate clause).

She suddenly remembered that, she had forgotten to take the key (the object subordinate clause).

When I came, they were already there (the adverbial subordinate clause).

Müasir ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri tabelilik bağlayıcıları ilə yanaşı, bağlayıcı əvəzlilər (*who, what, which, whoever, whatever*), bağlayıcı zərflər (*when, where, how, why*), nisbi əvəzlilər (*who, whose, which, that, as*) və nisbi zərflərlə (*when, where, how, why*) vasitəsilə də bağlana bilər.

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında əlaqə yaratmaq üçün bağlayıcılardan (ki, çünki, ona görə ki, onun üçün ki, elə ki, belə ki, bir halda ki, ona görə də, onun üçün də və s.), bağlayıcı sözlərdən (kim, nə, hər kim, hər kəs, necə, nə cür, haçan, hara, hansı, nə qədər), ədatlardan (isə, -sa², -sa da, -sə də, -sa belə, - sə belə, -mı⁴), əvəzlilərdən (o, bu, elə, belə və s.) və modal sözlərdən (elə bil, guya ki, sanki) istifadə olunur.

Kim ingilis dilini öyrənmək istəyirsə, çox çalışmalıdır (mübtəda budaq cümləsi).

Mənim istədiyim odur ki, siz deyilənə vaxtında əməl edəsiniz (xəbər budaq cümləsi).

Çox şadiq ki, düşmən əsarətində qalan torpaqlarımız azad edildi (tamamlıq budaq cümləsi).

Elə adamlar var ki, onları ilk baxışdan tanımaq olmur (təyin budaq cümləsi).

Nə vaxt sizdən pul istəsəm, məni qapıdan qovarsınız (zaman budaq cümləsi).

Hər iki dildə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrə də rast gəlinir. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr bir və ya bir neçə sadə + bir tabeli mürəkkəb cümlədən, bir və ya bir neçə sadə + bir tabelsiz mürəkkəb cümlədən, iki tabeli mürəkkəb cümlədən, tabelsiz və tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olur.

Müasir ingilis dilində bu cümlələr tabelsiz-tabeli mürəkkəb cümlələr (*the compound – complex sentences*), Azərbaycan dilində isə, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr adlanır. Belə mürəkkəb cümlələrin komponentləri tabelsizlik və tabelilik əlaqələrinin vasitəsilə bir-birinə bağlanır.

I know very little about painting, and I wonder along trails that others have blazed for me (Maugham).

Qayıqdakılar nə qədər çalışsalar da, istiqaməti düz götürə bilmir, su qayığı əyirdi (İ.Şıxlı).

Beləliklə, tipolji quruluş baxımından müxtəlif dil qruplarına daxil olan ingilis və Azərbaycan dillərində sintaktik əlaqələrin müqayisəli qarşılaşdırma yolu ilə təhlili müqayisə etdiyimiz dillərdə sintaktik əlaqələrin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin olması nəticəsinə gəlməyə imkan verir. Bu baxımdan da, qohum olmayan dillərin müxtəlif struktur cəhətlərinin ana dilinin materialları ilə müqayisəli araşdırılması sintaktik əlaqələrin bu xüsusiyyətlərini nəzərə almağa, qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa və materialı daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili / B.Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu, –2017, – 428 s.
2. Yunusov, D. Müqayisəli tipologiya (Ali məktəblər üçün dərslik) / D. Yunusov. –Bakı: Mütərcim, – 2012, –180 s.
3. Yule, G. The Study of Language. Fifth Edition / G.Yule –London: Cambridge University Press, –2014, –322 p.
4. Türksevər (Musayev), O. I. İngilis dilinin qrammatikası / O.I.Türksevər (Musayev). – Bakı: Qismət nəşriyyatı, -2007, -608 s.
5. Turksever (Musayev), O. I. A practical grammar of contemporary English / O.I.Turksever (Musayev), E.I. Həjiyev, A.R.Hüseynov. – Bakı: Qismet, –2009, –552 p.
6. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis / Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Ağamalı Həsənov. – Bakı: Şərq-Qərb, –2007, –424 s.
7. Miller, J. E. An Introduction to English Syntax / J. E. Miller –Edinburgh: Edinburgh University Press, –2002, –206 p.

SUMMARY

SYNTACTIC RELATIONSHIPS IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Yunusova Sh. A.

Key words: *syntax, syntactical relations, coordinating relation, subordinating relation, word combinations, the complex sentences, the compound sentence*

The comparative study of syntactic relations in English and Azerbaijani languages of different systems is one of the problems of modern linguistics. Grammatical relations between words form the syntactic structure of the components forming word combinations and sentences and are called syntactic relations. Syntactic relations are morphological changes, syntactic combinations of words in syntactic units. Syntactic relations are determined by word order. There are two forms of syntactic relations in Azerbaijani and English: coordinating relation and subordinating relation.

The comparative study of syntactic relations in both languages helps comparing the various structural aspects of the unrelated language with the materials of the native language, overcoming the difficulties and a better understanding of the material.

РЕЗЮМЕ

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Юнусова Ш. А.

Ключевые слова: *синтаксис, синтаксические отношения, согласующее отношение, подчинительное отношение, словосочетания, сложноподчиненные предложения, сложноподчиненное предложение.*

Сравнительное изучение синтаксических связей в различных системах английского и азербайджанского языков является одной из проблем современного языкознания. Грамматические связи между словами формируют словосочетания, синтаксическую структуру компонентов, образующих предложения, и называются синтаксическими отношениями. Синтаксические отношения – это морфологические изменения слов в синтаксических единицах. Синтаксические соединения определяются порядком слов. В азербайджанском и английском языках существуют две формы синтаксических отношений: сочинительное отношение и подчинительное отношение.

Сравнительное исследование синтаксических связей в обоих языках помогает изучить различные структурные аспекты неродственного языка в сравнении с материалами родного языка, преодолеть трудности, с которыми они сталкиваются и лучше понять материал.

Daxilolma tarixi: İlk variant 02.04.2024
Son variant 30.04.2024

UOT 81`282

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_10

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKTLƏRİNDƏ QƏDİM TÜRK LEKSİKASININ AKTİV LAYINI TƏŞKİL EDƏN ARXAİZMLƏR

QƏHRƏMANOVA ÇİNARƏ MƏMMƏD qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC, Bakı, Azərbaycan, dosent
chinara83@gmail.com

Açar sözlər: dialekt, arxaizm, Azərbaycan dili, ədəbi dil, qədim türk dili, türk yazılı abidələri, köhnəlmiş sözlər

Köhnəlmiş sözləri müəyyən etmək, onların leksik-semantik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaq üçün bu sözləri müxtəlif tarixi dövrlərdə dilimizi əks etdirən yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələri, qədim lüğətlər, qohum dillər, tarixi sənədlər, dialekt və şivələrdən axtarıb tapmaq, eyni zamanda təkcə Azərbaycan dilində deyil, ümumtürk tarixi-lingvistik kontekstində müqayisəli metod əsasında araşdırmaq lazımdır.

Söz dilin lüğət tərkibindən tamamilə çıxmır, hər hansı bir passiv qrupda da olsa, xalq dili ilə desək, ilişib qalır. Bu proses özünü daha çox dialekt və şivələrdə göstərir. Dialektlər bütün inkişaf mərhələlərində ədəbi dillə qarşılıqlı əlaqədə olur. Bununla bərabər ədəbi dildən təcrid olunan sözlər üçün onları ən çox mühafizə edən leksik bazadır. Belə ki, arxaizmlərin dialekt leksikası və qohum dillərin leksik materialları ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi onların spesifik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması baxımından mühüm elmi nəticələrin əldə edilməsinə geniş imkanlar yaradır. [9, s.17]

Dialektlərdə milli xarakter daşıyan çoxlu sayda sözlər vardır. Bu sözlərin leksik mənasının, quruluşunun, struktur formalarının müəyyən edilməsi onların mənşəyinin dəqiqləşdirilməsi baxımından geniş material verir. Azərbaycan dilinin dialektlərində özünə yer tapan elə türkmənşəli sözlər vardır ki, bunlar ədəbi dilimizin müasir vəziyyətindəki lüğət tərkibində köhnəlmiş sözlər leksik qrupuna daxil edilir. Bu dillərin bir sıra qədim mənbələri vardır ki, onları araşdırıb təhlil etdikdə həmin sözlərin bu mənbələrdə ümumişlək leksikanın əsas layını təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Hər hansı bir dili qoruyub gələcək nəsillərə ötürmək üçün tarixin qaranlıq qatlarında qalan yazılı abidələrdən ümumişlək sayılan sözlər tapıb yenidən dilə qaytarmaq hazırda dilçilik elminin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biridir. Belə sözləri zamanla dilin aktiv lüğət fonduna daxil etməklə sözyaradıcılığı sahəsində önəmli bir dönüş yaratmaq olar. Çünki qloballaşan dünyada elm, mədəniyyət, texnikanın inkişafı dilə aramsız olaraq başqa dillərdən sözlərin daxil olması geniş vüsət alır. Biz çox vaxt əşya və anlayışların adlarını da onların özləri ilə bərabər əxz edirik. Bunun başlıca səbəbi həmin əşya və anlayışları adlandırmaq üçün onların mahiyyətini dəqiq ifadə edə biləcək sözləri öz dilimizdə tapa bilməməyimizdir. Lakin tarixin həmin qaranlıq qatlarına səyahət etsək, günümüzdə arxaikləşən, bəlkə, yüzlərlə söz tapa bilərik. Lakin bu prosesdə istənilən sözü dilə qaytarıb ona yenidən “vətəndaşlıq” hüququ qazandırmaq olmaz. Bu proses elə diqqətli aparılmalıdır ki, həm dilə xələl gəlməsin, həm də eyni sözlərin qohum dillərdə rahat şəkildə anlaşılması təmin olunsun.

Biz hazırda müasir Azərbaycan dilində arxaikləşən, lakin qədim türkcənin (qədim və orta əsr türk yazılı abidələrinin) aktiv lüğət fondunda ümumişlək sözlər kimi işlənmiş növlərini tədqiqatə cəlb edərək onları dilimizin dialekt və şivələri ilə müqayisəli şəkildə təhlil etməyə çalışacağıq. Bu, həm qədim türk dilinin, həm də bir-birinə çox yaxın qohum olan, yəni kök etibarilə bir-birinə bağlı olan Azərbaycan və türk dillərinin leksikasının, o cümlədən bu dillərin müxtəlif dialekt və

şivələrinin müstəqil inkişaf tarixində özünü göstərən spesifik xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılması və müqayisəli şəkildə öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün türk xalqları və dilləri üçün orta q yazı abidələri sayılan Göytürk və uyğur yazılarının, "Oğuznamə"lərin, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının, Mahmud Kaşğarının "Divanü-lügət-it-türk", Yusif Xas Həcibin Qutadgu-bilik" əsərlərinin, dialekt və şivələrimizin leksik tərkibini araşdırsaq bu gün ədəbi dilimizdə işlənə biləcək onlarla türk mənşəli arxaik söz tapa bilərik. Elə sözlər ki, hal-hazırda həmin sözlərin başqa dillərdən alınan sinonimlərini rahatlıqla əvəz edə bilsin. Həmin sözləri Azərbaycan dili ilə eyni dil qrupuna aid olan oğuz dillərindən və ya digər türk dillərindən, dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində də müşahidə etmək mümkündür. Buna misal olaraq aşağıdakı nümunələri göztərmək olar: *çoluk, uruğ, yığva (məclis, ziyafət), yaxnu (yemək, xörək), bunalmaq (ürəyi sıxılmaq), gənəşmək (məsləhətləşmək) və s.*

Azərbaycan və türk dillərinin dialekt və şivələrinə istinadən arxaizmlərdən bir neçəsini qədim türk yazılı abidələri ilə müqayisə etməklə nəzərdən keçirək.

Aba//apa. Bu söz türk dillərində ən qədim sözlərdən hesab edilir. Demək olar ki, türk dilinin inkişafının bütün mərhələlərində bu söz aktiv lüğət bazasında ümumişlək sözlər layında qohumluq anlayışı kəsb edən sözlər arasında ən funksional sözlərdən biri olmuşdur. Ata, ana, nənə, baba, ağsaqqal, ağbirçək, böyük bacı, böyük qardaş mənalarında aba//apa//abı//apı fonetik variantlarında işlənilib. Quba, Qax, Gədəbəy, Şəmkir, Ağdam, Cəbrayıl, Zəngilan, Ordubad, Təbriz dialektlərində ata və ana mənalarında bu gün işlənməkdədir: Abam (anam) maa xəşil pişirifdi. Abama (atama) baş çəkəsiyəm.

M.Kaşğari sözü təhlil edərkən maraqlı açıqlama edir. Sözü iki mənada (ata və ana) izah edir və ana mənasında oğuzca olduğunu, qarluqlarda apa şəklində işləndiyini, ata mənasında isə Tibet dilində olduğunu və bu dilə ərəb dilindən əxz edildiyini qeyd edir. Tibetlilər guya Yəməndən qaçıb gəlmiş bir ərəbin nəslindən törədikləri üçün bu söz onların leksikasında özünə yer tapmışdır. [5, s.375] Bu fikirlə qəti şəkildə razılaşmaq olmaz, çünki bu sözün hər iki mənada türk dillərində istifadəsi türklərin ərəblərlə kontaktından çox-çox əvvələ təsadüf edir.

Bariz örnək kimi Göytürk və Yenisey abidələrində apa, həmçinin eçü-apa variantlarını göstərə bilərik. Burada həm yaşca böyük olan qohum qadın, həm də kişilərə müraciətlə istifadə edilib. Eçü-apa ifadəsində isə nəslin ulularına, ağsaqqal-ağbirçəklərinə işarə edilir:

Tör apa içreki ben – Tör apa içrəkiyəm (Beqre abidəsi). [1; 8, s. 235]

Kisi oğlınța üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmış – İnsan övladının üzərində ulularım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş (Kt, ş). [1; 8, s.71]

Ağıl \\avıl\\ ağıl – "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə bu söz "yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstüaçıq yer" kimi izah edilir. Həmin sözə Şabran Biləsuvar, Balakən, Zəngilan və Cəbrayıl dialektlərində, türk xalqlarının nadir incilərindən olan, XI əsr müəllifi Mahmud Kaşğarının "Divanü-lügət-it-türk" əsərində, Qədim türk yazılı abidələrində, Türkiyə türkcəsinin dialektlərində, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında rast gəlinir:

"Er ömeleyü barmış tenrike sokuşmuş kut kolmuş, kut birmiş ağılınța yulkın bolzun timiş – O demişdir: sənin ağılınța çoxlu mal-qara olsun, özün uzunömürlü ol." ("İrk bitik", (71),(72)) [8, s. 304].

"Ağıl=qoyun yatağı, qoyun-quzu; qoyun qığı (oğuzca)" [6, s.21], M Kaşğari "Divan"ında oğuzların hər iki mənanın bir-birinə yaxın olduğu üçün qoyun qığına da ağıl dediklərini qeyd edir və bu sözü ərəb dilində "yağış" və "bulud" anlamları ifadə edən səmai sözü ilə müqayisə edir. [5, s. 141]

"Kitabi-Dədə Qorqud"da ağayıl şəklindədir. Ağ və ayıl (ağıl sözünün fonetik variantı olub, tərkibində ğ//y samit əvəzlənməsi baş vermişdir) komponentlərindən təşkil olunmuş mürəkkəb sözdür. "Ağ" qədim türk dilində polisemantik söz olmuşdur. "Geniş", "uca, hündür", "kiçik" və rəng adı və s. anlamlarını ifadə edib. Zənnimizcə, ağayıl sözü dastanda geniş ağıl, yəni "geniş ağıl" mənasında işlənilib:

"Ağayıldan tümən qoyun vergil, ərədməlidir." [4, s.38]

Dədəm sürüyü ağıla aparayıf (dialekt və şivələrdə)

Añar //añarı//añaru Hazırda müasir dilimizdə arxaikləşən bu söz tarixən “o yan, o tərəf, ora” kimi mənalar ifadə edib. Gəncə, Tovuz, Şəmkir və Qazax dialektlərində, bəzi Qarabağ və Qərbi Azərbaycan şivələrində istifadə edilir.

“Añarida gənəşif bizə də bir xavar deərsiz”

“Savaxdan anarı-bəri gedif gəlersən (Dialekt və şivələrdən)

Önrə türk kağanğaru süləlim, timis, añaru süləməsələr, kaç nəñ bizni kağanı alp ermis... (Tonyukuk 20,21). [8, s.119]

“Divanü-lügat-it-türk”də anqar şəklindədir:

“ol sozni anqar əwzədi” – o sözü ilə yamanlayıb o tərəfə qovdu [5, s.357].

Bay. Qədim türk sözlərindəndir. Demək olar ki, qəddim və orta əsr türk yazılı abidələrinin hamısında işlənib. “Zəngin, əsalətli, kübar, xoşbəxt” kimi anlamlar ifadə edib. Qərb qrupu, xüsusilə Qazax, Qərbi Azərbaycan, Gəncə dialekt və şivələrində istifadə edilməkdədir. Dialektlərimizdə əsasən sonuncu mənəni mühafizə edib: *Səni bay olasan!* Bununla yanaşı, Gəncə dialektində erköyün mənəsində də istifadə edilməkdədir: *Bunun yenə baylığı tutuf.*

“Kitabi-Dədə Qorqudda, Orxon–Yenisey, Uyğur abidələrində, “Divani-lügat-it-türk”də “zəngin, varlı” mənəsində işlədilib:

Qadir Təñri verməyincə ər bayımaz [4, s.14]

...çığay bodunuğ bay kəltim, az bodunuğ üküş kəltim. – kasıb xalqı zəngin etdim, az xalqını çoxaltdım (Kt, c.,10) [8, s.71]

Ançağ esitip bay apam el yarayı il ançağ üküş aş Alpağu – eləcə eşidib zəngin apam elə yarayaraq elə o qədər çoxlu alpağu (Qara-yüs abidəsi, 6) [8, s. 290]

Bay ər koyu ürküpən barmış, bərikə sokuşmuş, bəri ağzı əmsimiş, əsən tügəl bolmuş – tir. – Varlı kişinin qoyunu ürküb getmiş, canavar rast gəlmiş, canavarın ağzı sulanmış, kefi çağ olmuş – deyir. (Irk bitik 40) [8, s.192]

Kırk yılka tegin bay – çığay tüzlinür – Qırx ilə qədər zənginlə yoxsul bir olar [5, s.423]

Çoluq. Ailə, ev əhli anlamlı sözdür. Adətən, çoluq dedikdə daha çox oğul-uşaq nəzərdə tutulub. Qarabağ, Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində çolux, çolma-çolux formalarında işlədilir: *Həyat-bajiyi çolma-çolux basıf.*

Küli-çor abidəsində çoluk fonetik variantında təqdim edilir:

Ağır çolukın yağıtukda – Böyük ailəsi ilə yağı olduqda (Küli-çor, 5) [8, s. 129].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da çoluq-çulaq şəklindədir: *Çoluq-çulaq qalmaya, çoban ola, qavıqca, savuqca ağac qalmaya, boyundurug ola* [4, s.109].

Ebir(mək). çevirmək, dolandırmaq, altını üstünə gətirmək mənəsindədir. Türkiyə türkcəsində evirip-çevirmək ifadəsinin tərkibində daşlaşıb. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində əvirmək və əvirib-çəvirmək şəklində istifadə edilməkdədir: *Evi əvirib-çəvirməx' hasan iş də:l*

Ol ayak əwürdü”., *Ol məni yoldın əwürdi.* [5, s.368]

On tüngə yantıki tuğ ebirü bardımız – *On gecədə yandakı qar uçğunlarını dolanıb getdik* (Tonyukuk 26) [8, s.119]

Kökmən yısığ ebirü kəltimiz. – *Göymən meşəli dağının altını üstünə çevirib gəldik* (Tonyukuk 28) [8, s.119]

Altı uyalu ebimi ebirə kizə sinil inal ölmüş (Talas, II) [8, s. 331]

Uruğ. Bu söz nəsil, soy, boy mənalarını daşıyır. Dilimizin Bakı, Qax, Göyçay, Biləsuvar, Sabirabad dialektlərində işlədilir:

Bobam tərəf uruğludular. Yaxşı, uruğlu ayilədən qız almışuğ

Sözə eyni anlamda Kültigin abidəsində də rast gəlinir:

Türk bodun ölüreyin, uruğsıratayın... – Türk xalqını öldürüm, nəslini kəsim. (Kt. ş.) [8; s. 72]

Qarabağ dialektində, “Divan”da uruğ-turuğ şəklindədir. M.Kaşğari bu haqda yazır ki, dənə və ya toxum anlamı ifadə edir, qohum, nəsil anlayışı bildirməsi də bu kökdən qaynaqlanır və bu baxımdan qohumlara uruğ-turuğ deyilir Toxuma da deyilir.

Təzix'(mək). Feil qədim türk dilində sürətlə, yeyin getmək, qaçmaq mənalərini bildirib. Kürdəmir və Qərbi Azərbaycan dialektinin Basarkeçər şivələrində heyvanlara aid edilir və “hürkmək”, “hürküb qaçmaq” anlamında işlənməkdədir:

Heyvan təzikib qaşdı.

Atı yavaccana tumarra təzix'məsin.

Yenisey abidələrindən “Qızıl çıra” abidəsində də sürətlə qaçmaq mənasına rast gəlinir:

Kadaşım sizinə yolçı ben, təzik geyikdə alp ben. – Yoldaşım, sizə yolçuyam, sürətlə qaçan geyiklərdən sürətliyəm. [8, s.300]

“Divan”da isə təzikin “çaxnaşma” və “işdən qaçan adam”, həmin kökdən törəyən təzgi sözünün isə “vahimə, qaçaq mənalərini bildirdiyi qeyd edilir [5, s.387; 423]

Yazı. Tarixən dilimizdə çöl, səhra, düz, düzənlik sözlərinin qarşılığı kimi işlənilib. Hazırda Haşbuza, Ağdam, Cəbrayıl, Oğuz, Zəngilan, Qazax, Laçın, Ordubad, Füzuli dialektlərində eyni mənada istifadə edilməkdədir. Kültigin abidəsinin şimal və cənub tərəflərində, Talas çubuğunun 3-cü sətirində yazı sözünə rast gəlinir:

“Türk bodun üləşigin biriyə Çuğay yış tügül, tün yazı konayın,...” (Kültigin c.) [8, s.71]

“Yaşıl üzüg Şantun yazıka təgi sülədimiz,...” (Kültigin c.) [8, s. 73]

“ağultım na yazı” – “Mən gəlib çatdım, budur düzənlik” (Talas çubuğu abidəsi, 3-cü sətir) [8, s. 336]

“Divan”da da bir neçə yerdə yazı sözünə təsadüf edilir:

“Keçtiñ yazı kərik,

Kırlar ədhiz, bədhük” [5, s.157]

“...yazıdaki süwlin ədhərgəli ewdəki takağu içğınma = çöldə qırqovul axtararkən barı evdəki toyuqdan olma” [5, s.157]

Lügətdə yazı sözünün isim olmasına baxmayaraq, mübaliğə məqsədilə sifətin çoxaltma dərəcəsinin əlaməti olan p ünsürü ilə işlədilərək yazı yazı formasını aldığı izah edilir. [5, s. 437]

“Kitabi-Dədə Qorqud”da yaxın mənalı sözlər əsasında əmələ gəlmiş yazıdan-yabandan mürəkkəb sözünün tərkib hissəsi mövqeyindədir:

“Ozan, evin dayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonuuq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağılar-əzizlər, göndərər”. [4, s. 22]

Yuxarıda qeyd edilən arxaizm nümunələrindən də görüldüyü kimi, dialektlərimizdə qədim türk dilinə aid ümumişlək sözlər bu gün də qorunub-saxlanılmaqdadır. Bu köhnəlmiş sözlərin böyük əksəriyyətini semantik arxaizmlər təşkil edir. Dərindən araşdırsaq, görürük ki, nəinki Azərbaycan dilinin, ayrı-ayrı müstəqil türk dillərinin dialekt və şivələrində də ulu türk dilinin qədim və orta dövrünə aid yazı nümunələrinin lügət tərkibi bütövlükdə mühafizə olunmaqdadır. Zənnimizcə, gələcək tədqiqatlarda bu gün üçün arxaikləşmiş leksik vahidlərin dialektlərimizdəki izləri müqayisəli-diaxronik aspektdə daha dərindən və hərtərəfli araşdırılacaqdır..

Məqalənin aktuallığı. Aydın ki, ulu türkcənin tarixini öyrənmək üçün ən sanballı və etibarlı mənbə bu dilin qədim və orta dövrünə aid yazılı abidələridir. Bu abidələrin çağdaş türk dillərinin həm ədəbi dili, həm də dialekt və şivələri ilə müqayisəli şəkildə elmi araşdırmaya cəlb edilməsi daha dolğun və müasir türkoloji dilçilik üçün əhəmiyyətli nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qədim türk leksikasının aktiv layını təşkil edən arxaizmlərin qədim və orta dövr yazılı abidələri ilə müqayisəli təhlili mövzusu olduqca aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə dialekt və şivələrimizdə mühafizə olunan, qədim türk dilinin lügət tərkibinin aktiv fondunu təşkil edən, lakin bu gün ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş türkmənşəli sözlər qədim və orta dövr türk yazılı abidələri kontekstində müqayisəli şəkildə təhlil

edilir. Bu cəhət məqalənin elmi yeniliyini təşkil edir və məhz bu xüsusiyyətinə görə də hazırkı dövrə qədər bu sahədə aparılmış tədqiqatlardan əsaslı şəkildə fərqlənir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə bəhs olunan mövzu ali məktəblərdə dialekt və şivələr, qədim və orta dövr türk yazılı abidələrinin leksikası, Azərbaycan dilinin tarixi leksikası kimi mövzuların tədrisində müəllim və tələbələr üçün, eyni zamanda, türkologiya, dialektologiya və dil tarixi sahələri üzrə elmi tədqiqatlar üzərində işləyən tədqiqatçılar üçün istiqamətverici mənbə ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / A.A.Axundovun red. ilə. –Bakı: Şərq-Qərb, –2007. –568 s.
2. Xələfova, S.A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində arxaik sözlər: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru diss. avtoreferatı / –Bakı, –2018. –33 s.
3. Xudiyev, N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / N.Xudiyev. –Bakı: Elm və təhsil, –2015. –596 s.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər/–Bakı: Öndər nəşriyyat, –2004. –376 s.
5. Kaşğari, M. Divanü-lüğət-it türk: [4 cildə] / M.Kaşğari. –Bakı: Ozan, –c.1. –2006. –512 s.
6. Kaşğari, M. Divanü-lüğət-it türk: [4 cildə] / M.Kaşğari, –Bakı: Ozan, –c.4. –2006. –512 s.
7. Məhərrəmli, B. Türk dillərinin qədim leksikası / B.Məhərrəmli. –Bakı: Xəzər Universiteti, –2017. –272 s
8. Rəcəbov, Ə. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. –Bakı: Yazıçı, –1993. –400 s.
9. Teymurlu, Z.M. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası (türk ədəbi dili ilə orta q sözlər) / Z.M.Teymurlu. –Bakı, –2017. –122 s.

SUMMARY

ARCHAISMS ESTABLISHING THE ACTIVE FORM OF ANCIENT TURKISH LEXICON IN THE DIALECTS OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Kahramanova Ch.M.

Key words: *dialect, archaism, Azerbaijani language, literary language, ancient Turkish language, Turkish written monuments, obsolete words*

Obviously we know that the lexical base of the language is not sustainable during all periods of time. Therefore, the words concerning to any lexical group in a concrete period form an active layer in the vocabulary of the language for that period, in another period the shortening of the meaning, semanticization, or the existence and essence of the object, event, situation, action or concepts reflected by those words with its loss, it starts to become archaic and settles in the passive lexicon as archaism. Archaisms, which reflect the history of the people that go back thousands of years, are the most reliable and reliable sources of its history, language and ethnogenesis. Although archaisms leave the literary language, they do not absolutely disappear; they preserve their existence in any category in the passive vocabulary of the language, mostly in dialects. There are hundreds of words that form the category of common words in ancient Turkic, which are preserved in the dialects of modern Turkic languages, including the Azerbaijani language. In the article, archaisms of Turkish origin protected in dialects of the Azerbaijani language are investigated in a comparative way with ancient and medieval Turkish written monuments.

РЕЗЮМЕ
АРХАИЗМЫ, ФОРМИРУЮЩИЕ АКТИВНУЮ ФОРМУ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ
ЛЕКСИКОНЫ В ДИАЛЕКТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
Кахраманова Ч.М.

Ключевые слова: *диалект, архаизм, азербайджанский язык, литературный язык, древнетюркский язык, тюркские письменные памятники, устаревшие слова.*

Известно что, лексическая база языка не всегда остается стабильной. Слова, принадлежащие к какой-либо лексической группе, в определенный период образуют активный слой в лексике языка для этого периода. В другой период происходит сужение значения, асемантизация или сущность предмета, события, ситуации, действие или понятие, отраженное этими словами, с его утратой начинает архаизироваться и закрепляется в пассивном лексиконе языка как архаизм. Архаизмы, отражающие историю народа, насчитывающую тысячи лет, являются наиболее достоверными источниками его истории, языка и этногенеза. Хотя архаизмы и уходят из литературного языка, они не исчезают, а сохраняют свое существование в любой категории пассивной лексики языка, преимущественно в диалектах и говорах. В древнетюркском языке существуют сотни слов, образующих категорию общеупотребительных слов, которые сохранились в диалектах и говорах современных тюркских языков, в том числе азербайджанского языка. В статье анализируются архаизмы тюркского происхождения, сохранившиеся в диалектах и говорах азербайджанского языка в сравнительной форме с древними и средневековыми тюркскими письменными памятниками.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	02.02.2024
	Son variant	14.03.2024

UOT 81`344

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_16

İNGİLİS VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ SƏSLƏRİN MODİFİKASIYASI

POLADOVA SƏBİNƏ ELXAN qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan, dosent
poladova_sabina@mail.ru

Açar sözlər: nitq axını, səs modifikasiyası, spontan nitq, sait, samit səslər

Nitq axınında səslər əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Fonemlər nitqdə öz allofonları şəklində görünür, onların artikulyasiyası təcrid olunmuş fonemlərin artikulyasiyasından fərqlənir, yəni nitqdə artikulyasiya fonem artikulyasiyasının hər 2 mərhələsinə (ekskursiya, rekursiya) o qədər də aydın şəkildə bölünmür, çünki nitq orqanları sakit vəziyyətə qayıtmır, qonşu səslə sıx əlaqəyə girir. Səslərin artikulyasiyasında qismən və ya tam dəyişikliklərə assimilyasiya deyilir.

İngilis dilində qeyri-rəsmi nitqə uyğun gələn ədəbi orfoepik tələffüz normasının (RP) dəyişdirilmiş formaları var ki, səsin təbiiliyini qorumaq üçün onlara əməl edilməlidir. İngilis dilində tələffüzün modifikasiyası bu dilin bütün regional variantları üçün xarakterik olan şifahi, xüsusən də spontan nitqdə özünü göstərir [4, s.221].

İngilis dilinin spontan nitqinin sait sistemində aşağıdakı səs prosesləri baş verir:

a) ön və arxa saitlər neytral səs şəklində formalaşmağa meyillidir: sait səslərin uzunluğunun və keyfiyyətinin zəifləməsi - reduksiyadır:

Spelling Formal / Informal

it's not its'nat əts 'nat

because bi'kaz bikəz

according to ə 'ko:diŋ tə ə'kədiŋ tə

b) diftonqlar çox vaxt monoftonglaşdırılır:

Spelling Formal / Informal

where weə we

here and there 'hiə ənd 'ðə 'hi(ə)r ən 'ðə

really strange 'riəli 'streɪndʒ 'reli 'streɪndʒ

now they 'nəʊ ðeɪ 'nə ðe(ɪ)

yes or now 'jes ɔ: 'neʊ 'jes ə'nə

c) uzun olanlar qısa olanlarla əvəz olunur:

Spelling Formal / Informal

It seems to be it 'sɪ:mz tə bi it 'sɪmz tə bi

A new aspect ə'nju: 'æspekt ə 'n(j)ʊ 'æspekt

d) neytral səsin aradan qaldırılması:

Spelling Formal/Informal

Collective kə'lektiv 'klektiv

Prisoner 'prɪzənə 'prɪznə

Political pə'litikl 'plɪtikl

It's paid well its 'peɪd wel ts 'peɪd wel

Extremely ɪks'tri:mli 'kstri:mli

Bütün bu nümunələr, müxtəlif dillərə, məsələn, rus dilinə xas tələffüz olunan sözlərin təbii sıxılma və sadələşdirilməsi prosesini xarakterizə edir:

Spelling Formal /Informal

Пожалуйста п^жалустъ п^жалстъ

Сейчас с'и ч'ас ш'ас

Хорошо хър^шо хр^шо

e) saitlərin yuvarlaqlaşdırılma dərəcəsi danışanın fərqi xüsusiyyətlərindən asılıdır:

Aşağıdakı dəyişikliklər ingilis samitləri üçün xarakterikdir:

a) assimilyasiya:

Sözlər [t], [d], [n] və bəzən [m] [s] [z] samitləri ilə bitirsə, onlar sonrakı velar (Dilarxası samitlər) və ya labial (Dodaq samitləri) samitlərlə dəyişdirilir:

Spelling Formal /Informal

that man 'dæt 'mæn ' dæp 'mæn

great burden 'greit 'bɜ:dn 'greip 'bɜ:dn

government 'gʌvnmənt 'gʌv(ə)mənt

hundred places 'hʌndrɪd 'pleisɪz 'hʌndrəb 'pleisɪz

b) səs düşümü və ya samit birləşmələrində itmə, xüsusilə [t] və [d] samitləri üçün xarakterikdir:

Spelling Formal / Informal

second group 'sekənd 'gru:p 'sekəŋ 'gru:p

next point 'nekst 'pɔɪnt 'neks 'pɔɪnt [5, s.103].

c) saitlərin tam azaldılması nəticəsində daralma: *literary* ['litri].

d) daxil edilən /r/ - yazılmadığı halda saitlər arasında tələffüz edilən /r/; hətta BBC diktorları belə tələffüz edirlər: *Asia(r) and Africa, law (r) and order.*

e) samitlərdən və ya pauzalardan əvvəl glottallaşmış (Tələffüzü zamanı kipləşmiş səs telləri açılarkən boğazda partlayış yaranmaqla tələffüz olunan samit) [t]: *not that* [nɒd dæt], *eat ice* [i:d ais] [6, s.95].

Rus dilində isə bir qədər fərqlidir. Vurgulu hecadan əvvəl sərt fişiltılı samitlərdən sonra *a* sait foneminin [a] və [eɤ] müxtəlif variantları (*məsələn, жара, шатер, шажатъ*) kimi sözlərdə; xarici dil mənşəli bir çox sözlərin vurğusuz hecalarındakı *o* sait foneminin variantları (*ноэт, поэзия, проект, шоссе, колье* və s.), xarici dil mənşəli sözlərdə (*конгресс, прогресс, сессия, стратегия, энергия* və s.) ön saitdən əvvəl *ə* [e] samit fonemlərinin sərt və yumşaq variantları, arxa dil samitləri *z* [fg], *κ* [κ], *x* sifətlərin kökünün sonunda adlıq halda, tək kişi cinsində və *-ива-şəkilçisindən* əvvəl təsirsiz feil formasında (*отпрыгивать, подчеркивать, размахивать* kimi və digər sözlərdə) normativ hesab edilməlidir. Polyak dilində isə *л* [l] sərt samit müxtəlif normativ variantlarda dodaq samitləri kimi tələffüz oluna bilər. Alman və fransız dillərində *p* [p] fonemi istənilən mövqedə həm dilönü səs, həm də uvular (Dilçək səsi deməkdir. Tələffüz zamanı dilçəyin fəallığı nəticəsində yaranan səs) səs kimi tələffüz olunur [8, s.72].

Fakultativ fonemlərin seçim variantları ilə yanaşı, bəzən ayrı-ayrı variantlar da vurğulanır. Bunlara nitq aparatının struktur xüsusiyyətlərindən qaynaqlanan fonem variantları (*məsələn, kişi və qadınların nitq orqanları*), nitq qüsurları (fişiltılı, kartavıy (Kartavıy – dilçəyin və ya dil kürəyinin arxa hissəsinin yumşaq damağa yaxınlaşması nəticəsində yaranan səs), burun tələffüzü) və s. daxildir [7, s. 134]. Danışanların nitq qüsurları və ya tələffüz vərdişləri ilə bağlı fonemlərin ayrı-ayrı variantlarına gəlinə, onların “lingvistik mənası yoxdur” və “fonemlərin variantları sırasına daxil edilməməlidir” fikri ifadə edilir [8, s. 58].

Müxtəlif elmi adamlarda rus dilində fərqli sayda fonemlərin olduğu qeyd olunur. Çox vaxt 39 fonem göstərilir - 5 sait və 34 samit [9, s.25]. Digər mənbələrdə isə fərqli sayda fonemlər göstərilir [10; 11].

Bəzi məlumatlara görə, yüzdən çox fonemdən istifadə edən ayrı-ayrı dillər var ki, bunlardan biri 112 fonemi olan birma dilidir [2, s.44].

Əgər dillərdə fonemlərin sayı adətən bir neçə onlarla dəyişirsə, onların səs variantları ən azı yüzlərdir. “Ətraflı eksperimental fonetik təhlil istənilən dildə yüzlərlə müxtəlif səsi göstərə bilər” [3, s.19]. Müəyyən bir dildə səslərin kəmiyyət tərkibini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bu, təkcə tədqiq olunan dildəki fonemlərin sayından, onların müəyyən bir dildə variasiyasının mümkün şərtlərindən deyil, həm də müəyyən bir fonemin variantları arasındakı fərqlərin müəyyən edilməsinin dəqiqliyindən və dilin fonetik sistemini təsvir edərkən bu fərqlərin nə dərəcədə nəzərə alınmasından asılıdır.

Aydındır ki, müxtəlif dillərin fonetik sistemləri təkcə fonemlərin sayına və onların mümkün variantlarına görə deyil, həm də keyfiyyət tərkibinə görə fərqlənir. Bu cür fərqlərə bəzi nümunələr vermək olar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əksər dillərdə samit fonemlər nəzərəcarpacaq dərəcədə saitlərə nisbətən üstünlük təşkil edir, bəzi dillərdə isə əksinə, saitlərin sayı samitlərin sayını üstələyir. Bir çox dillərdə fonemlərin - sait və ya samitlərin keyfiyyəti, artikulyar-akustik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Beləki, bəzi dilçilərin fikrincə, “məsələn, ingilis dilində fransız saitləri ilə ortaq bir sait demək olar ki, yoxdur” [11, s.76]. Bir sıra dillərdə isə monofonq səsləri ilə yanaşı, başqa dillərdə olmayan polifonqlar (diftonqlar, triftonqlar, tetraftonqlar) və s. mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli, F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. (dərs vəsaiti) / F.Y.Veysəlli. –Bakı: Mütərcim, –cild 1, 2. –2006, –516 s.
2. Jones, D. The phoneme, its nature and use / D.Jones. –Cambridge, –1949.
3. Gleason, H.A. An introduction to Descriptive Linguistics / H.A. Gleason. –London, –1970.
4. Фонетика современного английского языка. Теоретический курс. / Е.А.Буряя. –М.: Издательский центр «Академия», –2006, –272с.
5. Гвоздев, А.Н. Современный русский литературный язык. Учебник для студентов фак. рус. яз. и литературы пед. ин-тов / А.Н. Гвоздев. 4-е изд. –М.: Просвещение, –1973. –300 с.
6. Доцинская, Ю.В. Фонетические особенности английской спонтанной речи // Материалы научно-методической конференции преподавателей и сотрудников по итогам научно-исследовательской работы в 2002 г. –Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, –2003, –156с.
7. Кодухов, В.И. Общее языкознание / В.И.Кодухов. –М.: Высшая школа, –1974. –302 с.
8. Маслов, Ю. С. Введение в языкознание / Ю.С. Маслов. –М., –1987. – 272 с.
9. Панов, М. В. Русская фонетика / М. В.Панов. –М., 1967. – 256 с.
10. Розенталь, Д.Э. Современный русский язык / Д.Э. Розенталь, И.Б. Голуб, М.А. Теленкова. 11-е изд. –М.: Айрис-пресс, –2010. –448 с.
11. Чесноков, П.В. Спорные проблемы курса "Общее языкознание" / П.В.Чесноков. – Таганрог: Таганрог. гос. пед. ин-т, –1996. –176 с.

SUMMARY

MODIFICATION OF SOUNDS IN ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

Poladova S.E.

Key words: *speech flow, voice modification, spontaneous speech, vowel, consonant sounds*

The article deals with modification of sounds in English and Russian languages. It is noted that sounds in the stream of speech do not remain unchanged. They are exposed various types of changes under the influence of the phonetic environment. The main type of modification of consonants in speech is assimilation, i.e. likening a consonant to its neighboring consonant. English consonants can be modified according to the main articulatory characteristics - according to the place of formation, according to the method of formation, according to the work of the vocal cords, as well as according to the active organ of articulation.

РЕЗЮМЕ
МОДИФИКАЦИЯ ЗВУКОВ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ
Поладова С.Е.

Ключевые слова: *речевой поток, голосовая модификация, спонтанная речь, гласные, согласные звуки.*

В статье говорится об изменении звуков в английском и русском языках. Отмечается, что в потоке речи звуки не остаются неизменными. Они подвергаются различного рода модификациям под влиянием фонетического окружения. Основным видом модификации согласных в речи является ассимиляция, т.е. уподобление согласного с соседним с ним согласным. Английские согласные могут видоизменяться по основным артикуляторным признакам – по месту образования, по способу образования, по работе голосовых связок, а также по активному органу артикуляции.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.04.2024
	Son variant	27.05.2024

UOT 81`344

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_20

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ AKTANT FEİLLƏRƏ XAS OLAN XÜSUSİYYƏTLƏR

SƏRDAROVA İRADƏ NADİR qızı [ORCID](#)

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan, fil.f.d., dosent
iradasardarova@yahoo.com

Açar sözlər: feil, aktant, xüsusiyyət, hərəkət, vəziyyət, isim

Müasir ingilis dilində aktant feillərə xas olan xüsusiyyətlərdən biri mətnyaradıcı xüsusiyyətidir. Aktant feillər mübtədanı xəbər ilə və ya xəbərin bir hissəsi ilə bağlayır. İstər adi, istərsə də aktant feillərdə hərəkət vardır, lakin onların bəzilərində iş və hərəkət, digərində isə təfəkkür, hal-vəziyyət və s. daha qabarıq şəkildə özünü göstərir [1, s. 58]. Bu feillər əsasən üç qrupa bölünür:

1. Hal-vəziyyətlə bağlı feillər – *to be, to prove, to remain, to stay, to keep, to stand* və s.
2. Təfəkkürlə bağlı feillər – *to seem, to appear, to feel, to look, to sound, to smell, to taste* və s.
3. Vəziyyəti dəyişən feillər – *to become, to get, to go, to turn, to grow, to come, to fall, to run* və s.

I. Hal-vəziyyətlə bağlı feillər.

Cisimlərin və insanların varlığını və ya vəziyyətini bildirən, həmçinin onların xarakterik xüsusiyyətlərini təsvir etməyə kömək edən feillərdən başlayaq. Belə feillərə daxildir: *to be, to prove, to remain, to stay, to keep, to stand*.

To be feili mühüm əlaqələndirici funksiyanı yerinə yetirir. Məsələn, aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək.

Thanks for recommending that ointment: my back is a lot better now. — O məlhəmi tövsiyə etdiyiniz üçün təşəkkür edirəm, belim daha yaxşıdır.

He was my best friend until I moved to another town. — Başqa şəhərə köçənə qədər o mənim ən yaxşı dostum idi.

I'll be 25 when I graduate from my medical school. — Tibb fakültəsini bitirəndə 25 yaşım olacaq.

To prove - sübut etmək feili “*olmaq*”, “*görünmək*” kimi də tərcümə olunur. Bir müddət sonra bir şey haqqında öyrəndiyimiz zaman istifadə olunur. Çox vaxt *to prove* feili *to be* feili ilə birlikdə işlənir. Məsələn:

The series proved (to be) a huge success. — Serial inanılmaz uğur qazandı.

His accusations proved (to be) groundless. — Onun ittihamlarının əsassız olduğu üzə çıxıb.

To stay, to remain, to keep, to stand, to continue feilləri *olmaq, qalmaq* kimi tərcümə oluna bilər, lakin onların arasında bir neçə fərq var.

She continued dull. – O, kədərli qaldı.

To stay və *to remain* həm sifət, həm də isimlə işlənir. İşgüzar ünsiyyətdə isə *to remain* feilindən istifadə daha çox üstünlük təşkil edir.

It remains unclear to me what the system's potential drawbacks are. — Sistemin potensial çatışmazlıqlarının nədən ibarət olduğu mənə aydın olmadı.

Is it possible to stay close friends after a betrayal? — Xəyanətdən sonra yaxın dost olaraq qalmaq mümkündürmü?

To keep - saxlamaq feili yalnız sifətlərlə işlənir.

II. Təfəkkürlə bağlı feillər.

Aktant feillərin növbəti qrupu ətrafımızdakı dünyanı necə qəbul etdiyimizi ifadə etməyə kömək edir. *To seem, to appear, to feel, to look, to sound, to smell, to taste* kimi istifadə xüsusiyyətlərini araşdıraraq.

To seem, to appear - hər iki feil *zühur etmək, təəssürat yaratmaq* mənasını verir, lakin üslub və qrammatik cəhətdən fərqlənir. Biz subyektiv nöqtəyi-nəzəri ifadə edərkən *to seem* feilindən istifadə edirik. *To appear* feili isə şəxsi fikri ifadə etmir. *To appear* feilinə daha çox ədəbiyyatda rast gəlinir. Məsələn:

His idea seems absurd to me. I wouldn't agree to that. — Onun fikri mənə absurd görünür. Mən buna razı olmazdım.

He appeared angry that day. — Həmin gün o, qəzəbli görünürdü.

Qrammatikaya gəlincə, hər iki feilin ardınca *to be* ilə olan və ya *to be* ilə olmayan sifətlər də gələ bilər. Eləcə də isimlər - *to appear* feilindən sonra *to be* feili ilə və ya *to seem* feilindən sonra *to be* ilə və ya *to be* olmadan işləyə bilər.

The boys at the entrance appeared to be high school students. - Girişdəki oğlanların orta məktəb şagirdləri olduğu görünürdü.

She seemed a nice girl at first, but then revealed her true self. - O, əvvəlcə gözəl qız kimi görünsə də, sonra əsl kimliyini ortaya qoydu.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, *to seem, to appear* feili funksiyasında çıxış edir, bir tərəfdən, bu ifadələrin subyektlərinin müəyyən vəziyyətinə işarə edir və digər tərəfdən, bağlaşma funksiyasını yerinə yetirir, yuxarıda göstərilən subyektlərin keçmişdə müəyyən bir nöqtədə olmasını ifadə edir.

To feel - *hiss etmək* feilinin iki əsas mənası var: *hiss etmək* və *görünmək*. Onların hər biri həm sifətlə, həm də isimlə işləyə bilər. Məsələn:

I feel cold. Can you close the window, please? — Mənə soyuqdur. Zəhmət olmasa, pəncərəni bağlayın.

I felt the worst friend ever when I forgot about his birthday. — Onun ad gününü unutduğumda özümü dünyanın ən pis dostu kimi hiss etdim.

After a long walk, my feet felt like cotton wool. — Uzun gəzintidən sonra ayaqlarım pambıq kimi oldu.

To look, to sound, to smell, to taste –*görmə, eşitmə, qoxu və dad* kimi feillər vasitəsilə aldığımız məlumatları ötürürük.

To look, to sound, feillərindən sonra ya sifət, ya da isim adətən *like* söz önü ilə gəlir.

I looked like a complete fool when I put on my brother's shirt. — Qardaşımın köynəyini geyinəndə tam axmaq kimi görünürdüm.

That sounds amazing! I wish I could go with you. — Gözəl səslənir! Kaş sənə gedə bilsəydim.

To smell –feilindən sonra sifət gələrsə, onda sözü-süz işləyə bilər:

to smell funny (qəribə qoxumaq), to smell fresh (təzə qoxumaq), to smell awful (dəhşətli qoxumaq).

To smell feilindən sonra *of* və *like* işlənərsə onda onun necə qoxusundan deyil, nəyin qoxusundan danışdığınız məlum olur.

to smell of smoke (tüstü iyi gəlmək), to smell like rotten eggs (çürük yumurta qoxusu vermək).

Why does the water smell like rotten eggs? — Sudan niyə çürük yumurta iyi gəlir?

To taste - “Nəyisə dadmaq” mənasında işlənən feildən sonra sifət gələrsə, ön söz işlənmir: *to taste salty* (dadına görə duzlu olmaq), *to taste sour* (dadına görə turş olmaq), *to taste sweet* (dadına görə şirin olmaq).

Əgər *to taste* feilindən sonra zərf ondan sonra isim gələrsə, o zaman *of* söz önündən dən istifadə olunur:

The water tasted strongly of chlorine. - Sudan kəskin xlor dadı gəlir.

Əgər *to taste* feilindən sonra isim gələrsə *of* və *like* sözündən istifadə olunacaq. Məsələn: *it tastes of strawberries* (çiyələk dadı verir), *it tastes of ginger* (zəncəfil dadı verir).

III. Vəziyyəti dəyişən feillər

To become, to get, to go, to turn, to grow, to come, to fall, to run –feilləri *olmaq* mənasını verir. Kontekstdən və başqa sözlərlə birləşməsindən asılı olaraq, onlar müxtəlif yollarla tərcümə oluna bilər.

To become - *olmaq* feili isim və sifətlə (o cümlədən müqayisə dərəcəsində) işlənir. Məsələn:

I become tired at work a lot more quickly when it's cloudy and rainy outside. — Çöldə buludlu və yağışlı olanda işdə daha tez yoruluram.

It's become more difficult to manage my time, but I'm working on it. — Vaxtı səmərəli şəkildə ayırmaq mənim üçün çətinləşdi, amma bunun üzərində işləyirəm.

To get –feilindən daha çox danışmaq nitqində istifadə olunur, nəinki *to become* feilindən. *To get* feilindən sonra ya sifət, ya da məsdər işlənir. Məsələn:

He got to like his job a lot better after a couple of months. – O, bir neçə aydan sonra işi daha çox bəyənməyə başladı.

To go (getmək) və **to get** (əldə etmək, almaq) feilləri əsasən danışmaq nitqində, müəyyən kontekst daxilində işlənir. Rəngləri dəyişdirmək haqqında danışarkən *to get* deyil, *to go* feilindən istifadə edirik.

The grass has all gone yellow in such heat. - Bu istidə bütün otlar saralıb.

The milk went sour. – Süd çürüdü.

To go feili pisə doğru dəyişikliyi göstərmək üçün bir sıra sifətlərlə işləyə bilər:

To turn –feilindən görünən və ya radikal dəyişikliklərdən danışarkən istifadə olunur. *To go* feili kimi sözlərin əvvəlində gəlir və çox vaxt rəng bildirir.

Mary turned red and dashed out of the living room. — Məryəm qızardı və qonaq otağından qaçdı.

Bütün digər vəziyyət dəyişmə feillərindən fərqli olaraq, əgər yaş və ya zamandan danışırıqsa, *to turn* feilindən sonra say gələ bilər.

My mother turned eighty yesterday and finally decided to retire. — Dünən anamın səksən yaşını tamam oldu və nəhayət təqaüdə çıxmaq qərarına gəldi.

Əgər *to turn* feili “*olmaq*”, “*dönmək*” mənasında işlənirsə, ondan sonra *into* sözünü işlənir. Peşə, dini və ya siyasi inanclardan danışarkən sözünü və artıqlıq işlədilmir. Məsələn:

I couldn't believe that my husband had turned into a real monster. - “Mən ərimin əsl canavara çevrildiyinə inana bilmirdim.

Bill had been an office worker for about twenty years before he turned composer. - Bill bəstəkar olmamışdan əvvəl iyirmi ilə yaxın bir ofisdə işləmişdir.

To grow - *böyümək* feili dəyişikliyin yavaş baş verdiyini göstərir. Bu ifadə köhnəliyindən nitqdə az istifadə olunur. Daha çox bədii ədəbiyyatda bu ifadəyə rast gəlinir.

Bu feil həm sifətlərlə (o cümlədən, müqayisəli dərəcədə olan sifətlərlə), həm də məsdərlərlə bir şeyə münasibətin dəyişməsi zamanı istifadə olunur. Məsələn:

He never grew to love his stepmother, however hard she tried to please him. — Ögey anası nə qədər hər şeydə onu razı salmağa çalışsa da, amma o, heç vaxt ona aşıq olmadı.

Saysız-hesabsız misallardan da görüldüyü kimi mətn yaratmada aktant feillərin xüsusi rolu vardır. Bu haqda qeyd edən Ə.Abdullayev yazır ki, mətnə feillər müxtəlif informativ mərkəzlər arasında əlaqə yaratmaqla yanaşı, məntiqi-semantik əlaqələri reallaşdırır və müəyyən istiqamətə yönəldir [1, s.8]. Bu sitat bir daha sübut edir ki, mətnin formalaşmasında bağlayıcıların, ələlxüsüs da bağlayıcı feillərin xüsusi rolu danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, Ə. Aktual üzvlənmənin mətnyaratma imkanları (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında): / Filol.elm.nam.diss. avtoreferatı./ –Bakı, 1996. –158 s.
2. Musayev, O.İ. İngilis dilinin qrammatikası / O.İ.Musayev. –Bakı: Qismət, –2007. –608 s.
3. Musayev, O.İ. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası / O.İ.Musayev. –Bakı: Azərtədrisnəşr, –1960. –81 s.
4. Бармина, Л.М. Грамматика английского языка / Л.М.Бармина. –М.: Высшая школа, –1993. –198 с.
5. Виноградов, В.В. Русский язык / В.В. Виноградов. –М.: Просвещение, –1972. –476 с.
6. Вострикова, Л.И. Теоретическая грамматика английского языка / Л.И.Вострикова, –М.: Высшая школа, –1983. –156 с.
7. Каушанская, В.Л. Грамматика английского языка (на англ. языке) / В.Л.Каушанская, Р.Л.Ковнер, О.Н.Кожевникова [и др.] –Л.: Просвещение, –1973. –319 с.
8. Кобрин, Н.А., Болдырев Н.Н., Худяков А.А. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Прогресс, 2007, 368 с.
9. Щерба, Л.В. Длительные времена и проблема вида в английском языке / В.Н. Ярцева // Уч. Зап. ЛГУ, вып. 5, № 58 - Л. - 1941.
10. Filmore, Ch. The case for case. In universals in Linguistic theory. Ed. by E. Bach and R.T. Harms. USA: New York, 1968, p.1-88.
11. Gardiner, A.H. The Theory of Speech and Language. Oxford: Oxford University Press, 1932, 392 p.
12. <https://eng911.ru/speech/verb/glagoly-svyazki.html>

SUMMARY

CHARACTERISTICS OF ACTANT VERBS IN MODERN ENGLISH

Sardarova I.N.

Key words: *verb, actant, feature, action, state, noun*

The article deals with characteristics of actant verbs in modern English. One of the characteristics of actant verbs in modern English is the text-creating feature. Actant verbs connect the subject with the message or part of the message. They state the attitudes between subject and predicate on the one hand, between verb and actants on the other hand. Both ordinary and actant verbs have action, but some of them have action and state while others have thinking, situation, etc. manifests itself more prominently. The kinds of actants have been touched upon in the article as well.

РЕЗЮМЕ

ХАРАКТЕРИСТИКА АКТАННЫХ ГЛАГОЛОВ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Сардарова И.Н.

Ключевые слова: *глагол, актант, признак, действие, состояние, существительное*

В статье рассматривается характеристика актантных глаголов в современном английском языке. Одной из характеристик актантных глаголов в современном английском языке является текстообразующая особенность. Актантные глаголы связывают подлежащее с сообщением или частью сообщения. Они устанавливают отношения между подлежащим и сказуемым, с одной стороны, и между глаголом и актантами, с другой стороны. Как обычные, так и актантные глаголы обладают действием, но у одних из них действие и состояние, а у других мышление, ситуация и т. д. проявляется более заметно. В статье также затронуты виды актантов.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.05.2024
	Son variant	31.05.2024

UŞAQ FOLKLORU VƏ YAZILI ƏDƏBİYYAT

AVTANDİL AĞBABA [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, professor
avtandil.mammadov@sdu.edu.az

Açar sözlər: folklor, süjet, motiv, yazılı ədəbiyyat, obraz, sənətkarlıq

Bütün dövrlərdə ayrı-ayrı ədəbi cərəyan, məktəb və üslublardan asılı olmayaraq şifahi xalq yaradıcılığı yazılı ədəbiyyat üçün həmişə zəngin bir mənbə olmuşdur. Milli və bəşəri ideyaları, humanist fikir və duyğuları, milli-etnik düşüncəni, bir sözlə, onu yaradan xalqın həyatının bütün sahələrini parlaq şəkildə əks etdirən şifahi söz sənətinin sadalanan xüsusiyyətləri yazılı ədəbiyyatda da özünə möhkəm yer tutur. Hər bir dövrün ictimai-siyasi vəziyyətinə, tarixi-mədəni mənzərəsinə uyğun olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının hər iki qolu xalqımızın həyat və məişətini, onun tarixində baş vermiş mühüm hadisələri əks etdirmiş və qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsir göstərmişdir. Bu baxımdan şifahi və yazılı ədəbiyyatda yeni fikir və ideyaların, mövzu və obrazların poetik təcəssümü tamamilə təbii və qanunauyğun haldır.

Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində ikiye parçalanan vahid Azərbaycanın şimal hissəsinin rus hökumətinin tabeliyinə keçməsi ədəbi prosesə də öz təsirini göstərdi. Hər şeydən əvvəl Rusiyaya və onun vasitəsi ilə Avropaya zəif də olsa inteqrasiya edilən Azərbaycan cəmiyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi-mədəni fikir tarixində də önəmli keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi.

Əgər qədim və orta əsr sənətkarları şifahi xalq yaradıcılığı ənənələrindən daha çox macəraçı xarakteri daşıyan məhəbbət mövzularından, romantik səciyyəli süjet və obrazlardan istifadə edirdilərsə, XIX əsrin ortalarından etibarən tərbiyəvi məzmunlu realist mövzular Azərbaycan ədəbiyyatında daha geniş şəkildə əks olunmağa başladı. Həmin dövrdə uşaqlar üçün yazılmış əsərlərdə, xüsusilə, mənzum hekayə və təmsillərdə bu cəhət qabarıq surətdə nəzərə çarpır. XIX əsrdə A.Bakıxanovanın, M.Ş.Vazehin, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin əsərlərində folklor motivlərindən istifadə XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış M.Ə.Sabir, A.Səhhət kimi sənətkarların yaradıcılıqlarında şifahi ədəbi ənənələrdən bəhrələnmək istiqamətində münbit zəmin yaratdı. Bu ənənə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin sonrakı inkişaf mərhələlərində yeni realist və novator meyillərlə daha da gücləndi. Folklorşünas Ə.Saləddin söhbət açdığımız dövrlərdə Azərbaycan poeziyasında şifahi xalq ədəbiyyatının ideya-mövzu xüsusiyyətlərindən bəhs edərək yazır: “Xalq ədəbiyyatından istifadə etmək ona görə maraqlı və ibrətamiz idi ki, bu istifadə sayəsində şairlərin fikri xalqa tez çatırdı, xalq onları çox tez qavrayırdı. Xüsusilə, ziyalıların azlıq təşkil etdiyi bir şəraitdə bu daha artıq əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki xalq qəliz dildə yazılan əsərləri həm oxuya bilmir, həm də oxuyandan da sonra başa düşürdü” [1, s.10].

Nizami Gəncəvi bütün poemalarında xalq nağıllarından, əfsanə və rəvayətlərdən, uşaq oyunlarından yüksək sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Dahi şairin “Süleyman və əkinçi”, “Ağıllı uşağın dastanı” (“Sirlər xəzinəsi”), “Xeyir və Şər”, “Kənizsatan padşahın hekayəsi” (“Yeddi gözəl”), “İsgəndərin başqırخان qul ilə əhvalatı” (“İsgəndərnamə”) və digər poetik mətnlərində zəhmərsevərlik, zülmə və zalıma qarşı nifrət, ağıl və istedadla güvənmək, xeyirxah əməllərə çağırış və s. kimi humanist ideyalar təbliğ olunur. Uşaqların sevə-sevə oxuyub mənimsədikləri “Xeyir və Şər” mənzum hekayəsində yaxşılığı təmsil edən Xeyir obrazı yüksək alicənablığı, nəcib insani

keyfiyyətləri ilə pisliyin, bədxahlığın rəmzi sayılan Şərin üzərində qələbə çalır. İki əks qüvvənin üz-üzə dayanması sehri nağılların əsas süjet xəttini təşkil edən xeyirlə şərin, işıqla zülmətin mübarizəsi motivindən götürülmüşdür.

M.Füzulinin “Meyvələrin söhbəti” alleqorik poemasının ideya-məzmun mündəricəsi xalq arasında geniş yayılan əxlaqi-nəsihətamiz əhvalat üzərində qurulmuşdur. Bağda və bostanda cərəyan edən hadisələrin fonunda xudbinliyin və lovğalığın tənqidi yüksək təsir bağışlayır, insanı təvazökarlığa, mənəvi saflığa səsləyir.

XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış M.Əmaninin “Hatəm Tai və qərib”, “Dəvəsi itən qarı” mənzum hekayələrində pis adət və vərdişlərdən uzaq olmaq xeyirxah əməllərə çağırış ideyaları inandırıcı detallarla təqdim olunur.

Vəli Ərəşinin (XVIII əsr) “Düzd və qazı” (“Oğru və qazı”) nəsrə yazılmış hekayəsinin məzmunu bir qaravəllinin süjeti üzərində qurulmuşdu. Hekayədə qazı ilə oğrunun dialoqu onların bir-birinə münasibətini kəskinləşdirir. Ağıllı oğru fərasəti nəticəsində qaziya qalib gəlir və onun qızı ilə evlənir.

“Salmanın kələyi” qaravəllisində Salman sevgilisi Yasəmənini zorla onun əlindən alan qoca molla evinə lağım ataraq sevgilisi ilə görüşür. Qaravəllinin sonunda Salmanın fəndgirliyindən baş açma bilməyən molla özü onların kəbinini kəsir və sevgililər qovuşurlar.

Göründüyü kimi, orta əsrlər Azərbaycan klassik ədəbiyyatında ilk yazılı nəsr nümunələrini yaradan müəlliflər xalq yaradıcılığından bəhrələnməklə əxlaqi-ibrətamiz məzmun daşıyan maraqlı əsərlərin ideya-mündəricəsində tərbiyəvi fikirləri ön plana çəkirlər.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında realist meyillərin, maarifçilik ideyalarının güclənməsi ilə əlaqədar olaraq şifahi xalq yaradıcılığına müraciət, xüsusilə elm və təhsilə çağırış ideyaları mühüm aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan A.Bakıxanovun, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin, sonrakı dövrlərdə A.Səhhətin, M.Ə.Sabirin, C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqqverdiyevin, Ə.Nəzminin və başqa sənətkarların yaradıcılıqları uşaq folklorunun süjeti, obraz və motivləri ilə çox zəngindir.

S.Ə.Şirvani Şamaxıda açılmış şəhər məktəbində pedaqoji fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq yazdığı “Rəbiül-ətfal” (“Uşaqların baharı”) və “Tacül-kütub” (“Kitabların tacı”) dərsliklərində xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etməklə tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən maraqlı əsərlər yazmış və uşaqlara öyrətmişdir. Onun “Rəbiül-ətfal” dərsliyində daxil “Siçan və pişik dastanı”, “Qarının pişiyi”, “Oğru və fəqir”, “Qarı və oğlu”, “Süleyman və qarğa” mənzum hekayələri, bir sıra təmsilləri folklor motivləri əsasında yazılmışdır. Bu əsərlərdə doğruluq, halal zəhmət, övlad sevgisi, yaxşı əməllərə çağırış və s. kimi humanist ideyalar başlıca yer tutur. Azərbaycan xalq yaradıcılığına yaxından bələd olan Seyid Əzim əxlaqi nəsihətamiz fikirlərini folklorun məsəl, nağıl, lətifə və digər janrlarından yaradıcı şəkildə bəhrələnməklə uşaqlar arasında təbliğ etmişdir. Şairin “Qarı və oğlu” mənzum hekayəsində övladlarının tərbiyəsində düzgün mövqə tutmayan valideyinlər tənqid olunur. Halal zəhmətə xor baxan qadın oğlunu kiçik yaşlarından əliyərilə təhrik edir. Qonşudan yumurta oğurlayan oğlanı anası bu əməllərə şirnikləndirdikcə o, daha böyük qarətlərə qurşanır və nəticədə şahın qarşısına çıxmalı olur. Şaha anası ilə görüşmək istədiyini bildirən oğlu anasını öpmək bəhanəsi ilə onun dilini dişləyib qoparır. Səbəbini isə belə izah edir:

*Dedi: - Ey şah, ibtidadə əgər,
Mənə olsaydı, bu nəsihətgər,
Oğru olmazdım, ey şahi-vala,
Mənə yetməzdi hiş böylə bəla. [2, s. 137]*

Əsərin sonluğu maraqlı bir nəticə ilə bitir. Şah oğlanın peşmançılığını, öz səhvini dərk etdiyini görüb onu bağışlayır, anasını isə cəzalandırır.

S.Ə.Şirvani bir çox hallarda mənfi obrazların dili ilə əxlaqi-didaktik fikirlərini ifadə edir. Uşaqların təlim-tərbiyəsində ən vacib məsələlərə diqqət yetirən şair bir qayda olaraq mənzum hekayələrinin sonluğunu atalar sözləri ilə səsləşən fikirlərlə bitirir. Məsələn, “Süleyman və qarğa” mənzum hekayəsinin finalı “hər kəsə öz balası şirindir”, “Oğru və qarı”nın sonluğu isə “can sağlığı

ən böyük dövlətdir” atalar sözlərinin məzmunu ilə uyğunluq təşkil edir.

Uşaqların təlim-tərbiyəsi şairin həmişə diqqət mərkəzində olmuş, yaradıcılığında aktual səciyyə daşmışdır. “Xeyir söyləməzin hekayəti”, “Gəlməsə nə deyim?”, “Şahın sorgusu”, “Axır qəbiristanlığa gələcək” və s. kimi mənzum hekayələrində müəllif dövrün tələblərinə uyğun olaraq kiçik və ortayaşlı uşaqların mənəvi tərbiyəsini ön plana çəkir. “Başqa əxlaqi-didaktik əsərləri kimi, Seyid Əzimin mənzum hekayələrinin də ana xətti, baş ideyası elmə, biliyə, mənəvi yetkinliyə humanizmə və mərifətə çağırışdır” [3, s. 559].

XX əsr Azərbaycan poeziyasında xüsusi mövqeyi olan M.Ə.Sabirin yaradıcılığında folklor motivləri, canlı xalq danışığı dilindən gələn söz və ifadələr, əfsanə elementləri, mifoloji obrazlar və s. onun şeirlərinin məna tutumunu daha da artırır. “Birinci il” (1907), “İkinci il” (1908), “Yeni məktəb” (1909) dərsliklərində, “Həqiqət”, “Günəş”, “Yeni həqiqət” qəzetlərində, “Dəbistan” jurnalında və digər mətbuat orqanlarında çap edilmiş şeirlərinin əksəriyyəti folklordan istifadə yolu ilə qələmə alınmışdır. Onun “Yalançı çoban”, “Artıq alıb, əksik satan tacir”, “Uşaq və pul” şeirləri nağıl, “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “Molla Nəsrəddin və oğru” əsərləri isə lətifə süjetləri üzərində qurulmuşdur. Mənəvi təmizlik, halal zəhmət, yalan danışmağın tənqidi bu əsərlərin başlıca ideya-məzmun xüsusiyyətlərini təşkil edir. Bu baxımdan ədibin “Artıq alıb, əksik satan tacir”, “Uşaq və pul” mənzum hekayələri ibrətəməz məzmunu ilə seçilir. Hər iki mənzum hekayədə var-dövlətə hərisliyin tənqidi, müftəxorluğa qarşı nifrət hissi yığcam detallar əsasında əks olunur. “Uşaq və pul” mənzum hekayəsinin ideyası S.Ə.Şirvaninin “Qarı və oğlu” əsərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri ilə yaxından səsləşir. S.Ə.Şirvaninin hekayəsində mənfi surət oğlunu oğurluğa təhrik edən anadırsa, M.Ə.Sabirdə bu obraz müftə qazancı qənimət sayan oğuldur. Bir nəfərin pul kisəsini tapan oğul onu sahibinə qaytarmaq əvəzinə evlərinə qaçıb anasını muştuluqlayır:

*Ana, gəl, gəl ki, dövlətə çatdıq,
Pullu olduq səadətə çatdıq.* [4, s. 124]

Dünya görmüş ana oğlunu tənbeh edərək xoşbəxtliyin mal-dövlətdə olmadığını söyləyir:

*Heç zənn etməm özgənin mali,
Bizi zəngin qılıb edə ali.
Gərçi pul çox fərəhfəzadır, oğul,
Leyk namus pək bəhadır, oğul.* [4, s. 124]

Görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli xalqımızın mənəvi sərvətlərinin toplanıb nəşr olunmasına və təhlilinə böyük əmək sərf etmişdir. Onun “Balalara hədiyyə” (1912) kitabı xalq ədəbiyyatı örnəkləri ilə olduqca zəngindir.

Xalq yaradıcılığının tərbiyəvi əhəmiyyətini dərindən başa düşən Abdulla Şaiqin yaradıcılığında folklor motivləri xüsusi yer tutur. Onun “Tıqtıq xanım”, “Tapdıq dədə”, “Yaxşı arxa” və digər əsərlərində əxlaqi-mənəvi dəyərlər tərənnüm olunur. Ədibin dramaturji yaradıcılığında və hekayələrində də bu cəhət qabarıq şəkildə özünü göstərir. Uşaqların dünyagörüşünə, yaş səviyyəsinə uyğun olan humanist ideyaların-alicənablığın, dostluq və birliyin, zəhmətə çağırışın təbliği, lovğalıq, qorxaqlıq və s. kimi mənfi xüsusiyyətlərin tənqidi A.Şaiqin tərtib etdiyi dərslük və müntəxabatlara daxil edilmiş uşaq folkloru nümunələrinin başlıca cəhətləridir.

S.S.Axundovun yaradıcılığında uşaq folklorundan istifadənin forma və üsulları zəngin və rəngarəngdir. Xalq deyimlərindən, atalar sözü və məsəllərdən, nağıl və əfsanə süjetlərindən sənətkarlıqla bəhrələnən Süleyman Sani “Qorxulu nağıllar” silsilə hekayələri ilə yalnız uşaqların deyil, eləcə də böyüklərin dərin rəğbətini qazanmışdır. 1912-1914-cü illərdə “Məktəb” jurnalında çap edilmiş “Qorxulu nağıllar” silsiləsi beş hekayədən ibarətdir: “Əhməd və Məleykə”, “Abbas və Zeynəb”, “Nurəddin”, “Qaraca qız” və “Əşrəf”. Nağıl üslubunda yazılmış bu hekayələrdə yaxşılıq, dar ayaqda başqalarına arxa durmaq, mərhəmətli və insafli olmaq ideyaları əsas yer tutur. Yazıçı şifahi epik ənənədə olduğu kimi, hadisə və obrazları elə yığcam və lakonik şəkildə təqdim edir ki, onları bəzən nağıllardan fərqləndirmək çətin olur. Ədibin “Nurəddin” hekayəsindən bir parçaya

diqqət yetirək: “Övladlarım, Qafqazda Hacı Nəsir adlı bir tacir sakin idi. Bu tacirin Həlimə adlı bir cavan arvadı vardı. Həlimə camalda gözəl olduğu kimi, xasiyyətdə ondan da gözəldi. Bu arvadın bu dünyada övladsızlıqdan başqa bir qəm-qüssəsi yox idi. Axırda bunların bir oğlu oldu. Hacı Nəsir o gün oğlunun təvəllüdünü şadlıq edib, şəhərin fəqir-füqərasına pul və xörək payladı. Oğlanın adını Nurəddin qoydular. Ata və ana gecə və gündüz Nurəddinin başına dolanırdılar [5, s. 344].

Yazıcının “Əhməd və Məleykə” hekayəsi sırf nağıl motivləri əsasında yazılmışdır.

Milli ruh və xəlqi kolorit, sadəlik və yığcamlıq, obrazlılıq və s. şifahi ənənədən gələn xüsusiyyətlər kimi, ədəbi prosesin sonrakı mərhələlərində də şair və yazıçılarımızın əsərlərini humanist və bəşəri ideyalarla zənginləşdirir. Bu baxımdan S.Vurğun, M.Müşfiq, M.Dilbazi M.Rzaquluzadə və başqa sənətkarlar yaradıcı şəkildə uşaq folklorunun bir sıra ünsürlərinə müraciət edərək “A köhlən atım”, “Şəngül, Şüngül, Məngül”, “Günəşin eşqi”, “Lalənin ağacları”, “Ana ürəyi, dağ çiçəyi”, “Cırıtdan” kimi maraqlı əsərlər yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

Çağdaş dövrümüzdə uşaq folklorundan istifadə üsulları bir sıra ədəbi-bədii vasitələrlə zənginləşərək daha da inkişaf etmişdir. M.Günər, M.Aslan, Ə.Cəfərzadə, T.Elçin, R.Yusifoglu, Z.Xəlil və başqalarının yaradıcılıqlarında uşaq folkloruna məxsus ənənəvi süjet və obrazlar novator keyfiyyətlərlə yeni məna və məzmun qazanır.

Düzgü, uşaq oyunları, əfsanə, tapmaca və s. janrlardan bütövlükdə, ya da onların ayrı-ayrı elementlərindən sənətkarlıqla bəhrələnən Rafiq Yusifoglundun uşaqların estetik zövqünə, ədəbi təfəkkürünə uyğun yaratdığı poetik örnəklərdə yüksək humanist ideyalar təcəssüm olunur. Bir çox hallarda xalq yaradıcılığından gələn ənənələr onun şeirlərinin tərkib hissəsinə çevrilib, bədii çalar və effektlərlə yeni bir ahəng yaradır. Başqa sözlə, folklor motivləri şairin poetik mətnlərinə hopub elə qaynayıb qarışır ki, bəzən müəllif arxa plana keçir, oxucu sanki xalq seiri oxuyur.. “Bənövşə, bəndə düş”, “Arzulamalar”, “Əkil-Bəkil”, “Fəsilər” və s. şeirlərdə canlı xalq deyimləri, lakonik misra və bəndlər xəlqi ruhu gücləndirən poetik vasitələr kimi orijinal səciyyə daşıyır:

*Bənövşəyə həmişə,
Çiçəyə sən, gülə sən.
Ay bala, ömrün boyu
Sevinəsən, güləsən. [6, s. 41]*

Məlumdur ki, “Bənövşə” oyunu uşaqların həm fiziki, həm də zehni inkişafında əhəmiyyət kəsb edən oyunlardan biridir. R.Yusifoglu bu oyun prosesində uşaqların oxuduğu nəğmənin ritm və ahənginə uyğun olaraq fikirlərini ifadə edir.Oyun zamanı qızlardan birinin – Bənövşənin dəstədən Nərgizi özü ilə aparması assosiativ bir mənzərə yaradır:

*Yaman şeymiş bu şeytan,
Bəndə düşmək bir yana,
Bəndi qırdı, qopardı.
Üstəlik Nərgizi də
Dəstəmədən apardı. [6, s. 50]*

Ümumiyyətlə, yalnız R.Yusifoglundun poeziyası deyil, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz çağdaş dövrümüzün şairlərinin yaradıcılıqları uşaq folklorunun müxtəlif səpkili motivləri ilə olduqca zəngindir. Bu zənginlik özünəməxsus sənətkarlıq məziyyətləri ilə ayrıca bir araşdırma tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Saləddin Ə. Azərbaycan şeiri və folklor (XIX-XX əsrlər) / Ə.Saləddin –Bakı: Elm, –1982, –162 s.
2. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / S.Ə. Şirvani –Bakı: Avrasiya Press, –c.3. –2005, –288 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] /T.Kərimli red. –Bakı: Elm, –c.3. –2011, –862 s.
4. Sabir M.Ə. Hophopnamə. [2 cildə] / M.Ə. Sabir –Bakı: Şərq-Qərb, c. –2004. –384 s.
5. Axundov S.S. Seçilmiş əsərləri / S.S.Axundov –Bakı: Şərq-Qərb, –2005. –448 s.
6. Yurdum-Yuvam / R.Yusifoglu –Bakı: Gənclik, –1983, –72 s.

SUMMARY
CHILDREN'S FOLKLORE AND WRITTEN LITERATURE

Agbaba A.

Key words: *folklore, plot, motive, written literature, image, mastery*

The article discusses the interpretation of the plot, images and motives of children's folklore in written literature. Regardless of different literary trends, schools and styles, oral folk creativity has always been a rich source for written literature. The author investigated the forms and methods of using children's folklore based on the works of masters who worked in different periods of time, and revealed the literary-aesthetic nature of similar plots and motives. It is concluded that the creative use of children's folklore with its innovative content plays an important role in the moral education of children and in the formation of their worldview.

РЕЗЮМЕ
ДЕТСКИЙ ФОЛЬКЛОР И ПИСЬМЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА

Агбаба А.

Ключевые слова: *фольклор, сюжет, мотив, письменная литература, образ, мастерство*

В статье рассматривается трактовка сюжета, образов и мотивов детского фольклора в письменной литературе. Независимо от различных литературных направлений, школ и стилей, устное народное творчество всегда было богатым источником письменной литературы. Автор исследовал формы и методы использования детского фольклора на основе произведений мастеров, творивших в разные периоды времени, и выявил литературно-эстетическую природу сходных сюжетов и мотивов. Сделан вывод, что творческое использование детского фольклора с его новаторским содержанием играет важную роль в нравственном воспитании детей и формировании их мировоззрения.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.04.2024
	Son variant	13.05.2024

УДК 82-14

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_29

ТЕМА ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ ЯДЕРНОЙ КАТАСТРОФЫ В ЛИРИКЕ БАХЫТЖАНА КАНАПЬЯНОВА

¹ТЕМИРГАЗИНА ЗИФА КАКБАЕВНА [ORCID](#)
²ПЛЕВАКО ЕКАТЕРИНА ЛЕОНИДОВНА [ORCID](#)

Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан

1-профессор, 2-н.с.

temirgazina_zifa@pspu.kz katyaplevako678@gmail.com

Ключевые слова: Бахытжан Канапьянов, тема ядерной угрозы, символ, система образов, узкоспециальная лексика.

В статье анализируется цикл стихотворений Б. Канапьянова «Аист над Припятью», посвященный крупнейшей в истории человечества техногенной катастрофе на Чернобыльской АЭС (ЧАЭС). Поэт участвовал в качестве добровольца в ликвидации аварии на ЧАЭС, а также был активным участником антиядерного движения «Невада – Семей». Рассматривается субъективно-личностное отношение поэта к теме ядерной угрозы, художественно-эстетические особенности ее воплощения в цикле. Кроме актуальных экологических проблем, обозначены «формулы» их реализации в стихотворениях цикла. Особое внимание уделяется образам и символам, а также узкоспециальной лексике, которые использует Канапьянов, отражая тему ядерной угрозы в своих произведениях. Несмотря на трагический характер событий на ЧАЭС, в поэтическом сборнике преобладает жизнеутверждающий мотив. Образно-выразительные средства в лирике также способствуют утверждению идеи победы жизни над смертью. Они выражают веру и надежду поэта на возрождение жизни после масштабной ядерной катастрофы. В качестве символов выступают образы природы, предметы-артефакты, персонажи. Узкоспециальная лексика в контексте ядерной угрозы приобретает амбивалентное значение.

Введение

Тема ядерной угрозы является актуальной как в социально-политическом, так и в художественном отношении. Испытания ядерного вооружения наносят вред экологии, и поэтому вызывают тревогу и беспокойство мировой общественности. Атомная энергия также используется для выработки более дешевой электроэнергии. На территории СССР была построена и запущена в эксплуатацию первая в мире атомная электростанция. Практика построения атомных электростанций в СССР развивалась в быстром темпе и преподносилась населению как положительный качественный опыт: «Атомная энергетика перспективна: она источник дешевой энергии, 1 килограмм обогащенного урана эквивалентен 3000 тоннам угля <...> Советское – значит отличное!» [1, с. 6]. О негативных последствиях, связанных с АЭС, в СССР особо не говорили. Поэтому, когда на четвертом энергоблоке Чернобыльской АЭС (далее ЧАЭС) 26 апреля 1986 произошла авария, это стало большим потрясением для советских людей. Только тогда началось осознание негативных последствий атомных станций и восприятие их как источника ядерной угрозы.

Трагические события ЧАЭС нашли отражение в литературе, киноискусстве белорусских, украинских, казахстанских деятелей культуры. Писатели обращались к разным жанрам, создавая произведения на эту тему (документальная проза, пьесы, стихотворения и т.д.). Основная часть произведений была написана непосредственными очевидцами

последствий чернобыльской катастрофы – корреспондентами, спасателями-ликвидаторами. Среди украинских авторов в первые годы после аварии к теме техногенной катастрофы обратились Ю.Н. Щербак (документальная повесть «Чернобыль», 1987), И.Ф. Драч (социально-философская поэма «Чернобыльская Мадонна», 1988), В.А. Яворивский (роман «Мария с полынью в конце столетия», 1988). Белорусские писатели и поэты также не остались в стороне от этой темы. И.Н. Пташниковым был написан рассказ «Львы» (1987), П.Е. Панченко – сборник стихотворений «Горький желудь» (1988), И.П. Шамякиным – роман «Злая звезда» (1993). Украинские и белорусские авторы продолжили художественную рефлексию трагедии на Чернобыльской АЭС и в более позднее время.

Хотя вторая половина XX века вошла в историю как начало ядерной эпохи, проблема последствий применения атома начала волновать казахстанцев задолго до чернобыльской трагедии, поскольку именно на Семипалатинском полигоне Советский Союз проводил многочисленные ядерные испытания. Среди казахстанских писателей первым к теме ядерной угрозы в 1973 году обратился вдохновитель и организатор антиядерного движения «Невада – Семей» О. Сулейменов, написав острейшее для того времени стихотворение «Дикое поле».

Канапьянов с особой остротой воспринял чернобыльскую трагедию, поскольку он считал, что она сходна с трагедией на его родной земле: «В Казахстане был тот же Чернобыль, только он оказался растянут на 40 лет» [2, с. 13]. Он добровольно отправился на ликвидацию последствий аварии в составе казахстанских спасателей и пробыл десять дней в Чернобыльской зоне. В результате в 1987 году был опубликован «взволнованный лирический репортажный цикл “Аист над Припятью”, безыскусный, горький и сострадательный рассказ очевидца, наполненный гордостью интернационального соучастия в чужой беде, воспринятой как беда всеобщая» [3, с. 74]. Эта книга является одной из первых реакций в советской литературе на чернобыльскую трагедию.

Цель нашей статьи – анализ особенностей отражения темы ядерной угрозы в цикле Б. Канапьянова «Аист над Припятью». Книга «Аист над Припятью» была опубликована в 1987 году в Алма-Ате на русском языке и в Киеве – «Бусел над Припятью» – на украинском языке. В этой книге, как говорит Б. Канапьянов, ему «удалось передать и боль нашего Казахстана, ибо радиация не знает границ и национальностей» [2, с. 13]. В нее входят 3 цикла стихотворений: «Аист над Припятью», «Земная гавань космоса» и «Кочевая звезда».

Материал и методы

В цикл стихотворений «Аист над Припятью» входят 29 стихотворений и 2 коротких рассказа: «Белая птица с черной отметиной» [4, с. 6–7], «Человек на Земле» [4, с. 17–19]; а также строки из заметок газет и писем [4, с. 32–34] и небольшое сообщение [4, с. 35–37].

В статье использовался метод контекстуального и семиотического анализа поэтических текстов. Путем изучения исторических, социальных, культурных источников по теме был определен социально-исторический контекст создания цикла. Контекстуальный анализ позволил раскрыть особенности художественного мира Канапьянова, его идейно-ценностные установки и мировоззренческие основы. С помощью метода семиотического анализа рассматриваются ключевые образы-символы как знаки в поэтической картине мира автора, выявляются их художественно-эстетические функции.

Результаты и обсуждение

Бахытжан Канапьянов осмысливает общечеловеческие нравственные категории в контексте современной ему действительности. Мы сгруппировали актуальные проблемы цикла в группу основных социально-политических проблем, осложненных проблемой ядерной угрозы:

- Тема Родины + катастрофические события XX века = погибающая Родина;
- Тема природы + чернобыльская трагедия = погибающая природа;
- Тема смерти + чернобыльская трагедия = погибающий народ.

Синтез ядерной проблематики с вечными темами природы, смерти, Родины сыграл важную идейно-художественную роль в творчестве Бахытжана Канапьянова. Стихотворения цикла во многом носят автобиографический характер. Поэт изображает в стихотворениях образы, которые наиболее прочно отпечатались в его сознании во время ликвидации аварии.

Художественные образы в стихотворениях делятся на два типа в зависимости от характера означаемого либо характера означающего. В первом случае образы, относящиеся к ядерной тематике, можно объединить в 3 группы: символы трагедии, символы надежды, символы жизни. Во втором случае выделяются образы живой (аист, журавли, вороны, лось) и неживой природы (ветер, вода, пашня), персонажи (стрелочник, дозиметрист), артефакты (семафор, железная дорога).

Образы живой природы представлены прежде всего орнитологическими символами: аист, журавлиная стая и стая воронов. В заглавии книги и цикла не случайно использован образ аиста. Во-первых, как отмечает автор, это связано с тем, что он, находясь в Припяти, увидел аиста, кружившего над городом [2, с. 13]. Во-вторых, наиболее распространенное символическое значение аиста в разных культурах – материнство. В славянской мифологии аист является символом весны как начала новой жизни [5, с. 124]. Таким образом, аист является символом жизни, ее зарождения. Поэт пишет: «Аист – символ жизни, символ домашнего очага – продолжает кружить над Припятью, над Чернобылем, отражаясь в глазах у каждого из нас, вселяя веру в возрождаемую жизнь, в мирное будущее Земли...» [4, с. 6]. Он вспоминает о том, как впервые увидел эту птицу, кружащую над Чернобылем, как она опустилась в гнездо, что означало – несмотря на произошедшее, жизнь здесь не умерла [2, с. 13]. Аист в художественном осмыслении поэта – это не просто символ жизни, а символ надежды на возрождение жизни. Образ аиста фигурирует в 4-х стихотворениях: «Вера в чистую воду» [4, с. 13], «Аист» [4, с. 14], «Дезактивация эпохи...» [4, с. 15], «Лось» [4, с. 22].

Стихотворение «Аист» построено на антитезе «жизнь – смерть», где «*аист над тихим подворьем...*» [4, с.14] символизирует жизнь, которой противопоставлена мертвая, покинутая деревня. Паря над покинутыми недавно жилыми местами и ожидая возвращения жизни, аист олицетворяет отчаяние и ожидание: «память о прошлом хранит», «в окнах свет жизни ищет» и «ждет возвращения людей». образу аиста противопоставлен и ветер, который «свищет», «гуляет», «рыщет». Он олицетворяет пустоту, холод. Образы ветра и аиста динамичны. Символом жизни для Канапьянова также являются дети, недаром в стихотворении словосочетания «свет жизни» и «милые взоры детей» употреблены в одном синонимическом ряду. В кольцевой композиции образ аиста открывает и завершает стихотворение, передавая главную авторскую идею о возрождении жизни после трагической ядерной катастрофы.

В стихотворении «Лось» поэт также обращается к образу аиста [4, с. 22]. Кроме него, автор вспоминает о встрече в лесу с погибающим лосем [2, с.13]. Аист парит над погибающим лосем, словно скорбя об еще одной утраченной жизни:

...Лось вышел к дороге как будто к черте роковой.

В глазах его талых бил крыльями аист и взмыл,

Над лосем, над лесом, над станцией аист кружил... [4, 1987, с. 22].

Заглавие стихотворения «Вера в чистую воду» отсылает читателя к теме произведения – сохранение веры в возрождение природы и жизни.

Испей воды из Припяти прозрачной,

Ладонью, современник, зачерпни.

Вновь встанет хлеб

На возрожденной пашне.

Пустой деревни оживут огни.

Испей воды из Припяти прозрачной [4, с. 13]

Рефреном через текст проходит призыв лирического героя *Испей воды из Припяти прозрачной*, выражающий идею возрождения природы. Эту же идею содержит призыв лирического героя к читателю *На аиста парящего взгляни*. Воде Припяти поэт приписывает живительную возрождающую силу.

Важную художественно-эстетическую функцию выполняют в стихотворении «*Может птицы молчат в темном небе...*» [4, с. 12] образы птиц – журавлиная стая и стая воронов. Канапьянов, в произведениях которого на русском языке транслируется симбиоз тюркской и славянской картин мира, относится к числу транскультурных поэтов. Так, в мифологии тюркских народов ворон в мифе о Солнце является «символом восходящего Солнца, которое наряду с утренним голубым Небом олицетворяло верховное божество Тенгри» [6, с. 7]. Согласно некоторым тюркским поверьям, ворон приносит удачу. В лингвокультурных представлениях казахского народа ворон также символизирует зло, жадность, смерть [7, с. 203]. Таким образом, можно говорить об амбивалентности образа ворона в тюркской мифологии. В мифологии славянских народов ворон – это символ мудрости, но вместе с тем он имеет зловещую дьявольскую природу и часто противопоставляется другим, «добрым», птицам, символизирующим добро, свет. В представлениях славян ворон также является хтоническим символом. Он приносит вести о скорой смерти, о чем можно судить по различным приметам славянских народов [8«Славянская мифология», 2002, с. 90–92].

Образ журавля и в тюркской, и в славянской мифологии является объектом исключительно положительной оценки. Эта птица символизирует собой весну, обновление, рождение и продолжение жизни на земле. Поэт использует антитезу, противопоставляя журавлиную стаю и стаю воронов. В антитезе «журавль – ворон» материализована аксиологическая оппозиция «добро – зло», «жизнь – смерть»:

*...Не узнаю – зачем и куда
Все летит журавлиная стая,
На пути своем нам оставляя
Проливные дожди в холода.
Эх, навстречу, навстречу, навстречу
Да все ниже к забытой земле
Стая воронов празднует вечер,
Каждый ворон бедою отмечен,
Словно траур несет на крыле [4, с. 12].*

Бахытжан Канапьянов, участвуя в ликвидации последствий Чернобыльской трагедии, был впечатлен сплоченностью совершенно разных людей, откликнувшихся на чужую беду. Мотивы братства и взаимопомощи стали основными в стихотворениях чернобыльского цикла. В стихотворении «Товарищ» [4, с. 8] слово, вынесенное в заглавие, имеет два лексических значения: «1. Человек, близкий кому-н. по взглядам, деятельности, по условиям жизни, а также человек, дружески расположенный к кому-н. 2. Советское время (обычно перед фамилией, званием, должностью, профессией): обращение к гражданину (во 2 знач.), а также его упоминание, обязательное обращение или упоминание применительно к члену коммунистической или дружественной партии» [9, с. 576]. Поэт в одноименном стихотворении обыгрывает оба значения слова. Он подчеркивает дружеские отношения людей разных профессий, из разных городов, объединённых общим горем и общим делом:

*Я это слово слышал много раз.
В Чернобыле звучит и ныне свято
В устах врача, ученого, солдата,
И на полотнище сурового плаката,
И – в сердце каждого из нас.
Товарищ академик,*

*Товарищ шахтер,
Товарищ министр,
Товарищ шофёр,
Товарищ из Минска,
Товарищ из Москвы... [4, с. 8].*

Мотив сплоченности также является основным в стихотворении «Примите нашу помощь!». Рефреном звучит строка: *Примите нашу помощь*. Люди видят спасение своих душ в помощи другим:

*Нас равнодушие душист,
Себя им не прокормишь.
Спасите наши души —
Примите нашу помощь! [4, с. 11].*

В стихотворении «Казахстанцы» поэт демонстрирует отклик казахского народа на чужую беду. В лице казахстанских парней он осмысливает ее как общечеловеческую беду, на которую незамедлительно отреагировали разные народы, в том числе казахстанцы, как на свою:

*...Вот чувство семьи единой,
Расчета в нем нет и плана.
Украинский куст рябины,
Вам – как карагач с кургана... [4, с. 38].*

Особое внимание в цикле уделено образу стрелочника, в судьбе которого катастрофа сыграла разрушительную роль (стихотворение «Баллада о стрелочнике бывшей железнодорожной линии») [4, с. 26]. Его привычный образ жизни разрушен: он покинут, оставлен без работы; единственное, что у него есть – это прошлое: «...*Весь в прошлом он / Он здесь живет*» [4, с. 26]. Он надеется, что утраченная жизнь вернется, и поезда вновь пойдут по этой железной дороге. Но строки «отгрохотали поезда», «убрали рельсы» свидетельствуют об обреченности. Кольцевая композиция стихотворения, повтор строк «все поезд ждет» передает веру и надежду стрелочника в лучший исход событий.

Еще один важный персонаж в цикле – дозиметрист в одноименном стихотворении. Люди верят в него и в спасение, которое он способен обеспечить в поиске чистой от радиации местности: «*Хранит тебя боль земная / Надежда людей хранит*» [4, с. 8]. Дозиметрист – спасатель не только в узком смысле (как представитель профессии), но и в широком – он спасает грядущий день. Он рискует своим здоровьем и жизнью во имя спасения Чернобыля.

*Ты тропку найди заветную,
Товарищ дозиметрист,
Чистую, заповедную,
Свободную от частиц.
Стрелка шкалы дозиметра
Вправо качнется вдруг.
Знаком на карте дашь жизнь ты
Грядущему дню вокруг... [4, с. 9]*

Канапьянов использует узкоспециальную лексику, тематически связанную с атомной станцией [10]. Это прежде всего термины «частицы распавшегося урана», «активный фон», «дезактивация». В произведении Канапьянова «Деактивация эпохи» [4, с. 15] термин «дезактивация» приобретает метафорическое значение. Автор акцентирует сему «очищение» в лексическом значении слова. И таким образом под «дезактивацией эпохи» он подразумевает необходимость очищения планеты от ядерных испытаний, от атомного оружия и энергии, а под «дезактивацией души» - очищение человеческих душ.

В стихотворении «Фонд Чернобыля» поэт использует термины «нормальный фон», «активный фон» в качестве метафоры, сочетая их с понятием совести. Термин «дозиметр» употребляется в значении «прибор для определения дозы радиоактивного излучения» [11, с. 388] и в метафорическом значении как прибор для измерения чувства сплоченности: «...Дозиметром каким стране моей измерить / То чувство, что сплотило в грозный час?» [4, с. 13]. Узкоспециальная лексика, как мы видим, используется поэтом для изображения реалий чернобыльской действительности и для передачи метафорических смыслов в авторской художественно-эстетической интерпретации этой действительности.

Заключение

В изображении трагедии Чернобыльской АЭС в произведениях Бахытжана Канапьянова проявляется авторское личностное начало, которое основано на его собственном опыте в качестве ликвидатора последствий аварии в составе казахстанской бригады спасателей. Но более важным мотивом, определяющим отношение автора, является корреляция увиденного им на Чернобыльской АЭС с происходящими в Казахстане испытаниями ядерного оружия, отравляющими природу, людей [см.: 12; 13]. Традиционные для поэзии темы Родины, жизни, природы осложняются и углубляются в контексте катастрофы на ЧАЭС.

В поэтической картине мира Канапьянова образы живой природы (аист, ворон, лось) вступают в отношения антитезы, выражая противостояние жизни и смерти. Люди не только свидетели трагедии, но и символы надежды и веры в новое безъядерное будущее. Каждый образ является выражением авторской антиядерной гуманистической позиции. И. Лебедева по праву называет поэта «гражданином Вселенной» [14, с. 31].

ЛИТЕРАТУРА

1. Миронов, Е.В. Чернобыль: необъявленная война / Е.В. Миронов. – Санкт-Петербург: Нева, –2006. –450 с.
2. Канапьянов, Б.М. Атом. Космос. Человек / За безъядерный мир // Казахстанская правда, – 2014, 29 августа. –с. 13.
3. Бадиков, В.В. Разлом эпохи и судьбы // Линия судьбы: Творчество Бахытжана Канапьянова в историко-литературном контексте / В.В.Бадиков. –Алматы: Жибек Жолы, –2002. –136 с.
4. Канапьянов, Б.М. Аист над Припятью: стихи и проза / Б.М. Канапьянов. –Алма-Ата: Жалын, –1987. –96 с.
5. Грищенко, В.Н. Белый аист в мифологии европейских народов и современные представления о происхождении индоевропейцев // –Беркут. –1998. Т. 7. №1–2. –с.120–131.
6. Бисенбаев, А. Мифы древних тюрков / А.Бисенбаев. –Алматы: Мектеп, –2023. –174 с.
7. Касымова, Р.Т. Индивидуальные обыденные толкования слов в языковом сознании казахов // Вестник КазНУ. Серия филологическая. –2016. №1 (159). –с. 202–204.
8. Славянская мифология. Энциклопедический словарь / Изд-е 2-е. –М.: Междунар. отношения, –2002. –512 с.
9. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н. Ю. Шведовой; АН СССР, Ин-т рус. яз. 23-е изд., испр. –М.: Русский язык, –1991. –915 с.
10. Temirgazina, Z., "Naive anatomy" in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian / Z.Temirgazina, S.Nikolaenko, M.Luczyk, [et al.] // XLinguae. –2020. Т. 13. № 2. –с. 3–16.
11. Кузнецов, С.А. Большой толковый словарь русского языка: А-Я. / С.А. Кузнецов, –СПб.: Норинт, –1998. –1534 с.

12. Андриющенко, О.К., Мировоззренческие и философско-нравственные особенности романа Р.Ш. Сейсенбаева «Отчаяние, или Мертвые бродят по пескам» / О.К. Андриющенко, Г.К. Абзудинова // Язык и литература: теория и практика. –2023. №4. –с.6–14. DOI:10.52301/2957-5567-2023-4-6-14
13. Темиргазина, З.К. Представления о вкусах как когнитивная область знаний // Вопросы когнитивной лингвистики. –2013. № 2 (35). –с. 115-121.
14. Лебедева И. Бахытжан Канапьянов – гражданин Вселенной // Педагогика и искусство. – 2011. №1. –с. 30–32.

XÜLASƏ
BAXITJAN KANAPYANOVUN LİRİKASINDA ÇERNOBİL NÜVƏ
FƏLAKƏTİNİN MÖVZUSU
Temirgazina Z.K., Plevako E.L.

Açar sözlər: *Baxitjan Kanapyanov, nüvə təhlükəsi mövzusu, simvol, şəkillər sistemi, yüksək ixtisaslaşmış lüğət.*

Məqalədə B. Kanapyanovun Çernobil AES-də bəşəriyyət tarixində ən böyük texnogen fəlakətə həsr olunmuş "Pripyat üzərindəki Leylək" şeirlərinin dövrü təhlil edilmişdir. Şair Çernobil qəzasının aradan qaldırılmasında könüllü olaraq iştirak etdi və eyni zamanda "Nevada – Semey" anti-nüvə hərəkatının fəal iştirakçısı idi. Şairin nüvə təhlükəsi mövzusunda subyektiv-fərdi münasibəti, dövrdə təcəssümünün bədii və estetik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Müvafiq ekoloji problemlərə əlavə olaraq, dövrün şeirlərində onların həyata keçirilməsinin "düsturları" göstərilmişdir. Kanapyanovun əsərlərində nüvə təhlükəsi mövzusunun əks etdirən görüntülərə və simvollara, eləcə də yüksək ixtisaslaşmış lüğətə xüsusi diqqət yetirilir. CHAES-dəki hadisələrin faciəli xarakterinə baxmayaraq, poetik kolleksiyada həyatı təsdiqləyən bir motiv üstünlük təşkil edir. Sözlərdəki məcazi və ifadəli vasitələr də həyatın ölüm üzərində qələbəsi ideyasının təsdiqlənməsinə kömək edir. Şairin böyük bir nüvə fəlakətindən sonra həyatın canlanmasına inam və ümidlərini ifadə edirlər. Xarakterlər təbiət şəkilləri, əşyalar-əsərlər, simvollardır. Nüvə təhlükəsi kontekstində yüksək ixtisaslaşdırılmış lüğət ikitərəfli əhəmiyyət kəsb edir

SUMMARY
THE THEME OF CHERNOBYL NUCLEAR DISASTER IN THE LYRICS OF BAKHYTZHAN
KANAPYANOV

Temirgazina Z.K., Plevako E. L.

Keywords: *Bakhytzhan Kanapyanov, nuclear threat theme, symbol, image system, highly specialized vocabulary.*

The article analyzes the cycle of poems by B. Kanapyanov "Stork over Pripyat" ("Aist nad Pripyatyu"), dedicated to the largest in the history of mankind technogenic disaster at the Chernobyl Nuclear Power Plant (ChNPP). The poet participated as a volunteer in the liquidation of the ChNPP accident, and was also an active participant in the anti-nuclear movement "Nevada – Semey". The subjective and personal attitude of the poet to the theme of nuclear threat, artistic and aesthetic features of its embodiment in the cycle are considered. Besides actual ecological problems, the "formulas" of their realization in the cycle's poems are outlined. Special attention is paid to the images and symbols, as well as to the highly specialized vocabulary used by Kanapyanov, reflecting the theme of nuclear threat in his works. Despite the tragic nature of the events at the ChNPP, a life-affirming motive prevails in the poetry collection. The figurative and expressive means in the lyrics also contribute to the affirmation of the idea of life's victory over death. They express the poet's faith and hope for the rebirth of life after a massive nuclear catastrophe. Images of nature, artifacts, and characters act as symbols. The narrowly specialized vocabulary in the context of nuclear threat acquires an ambivalent meaning.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.01.2024
	Son variant	04.03.2024

UOT 82-14

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_36

SOME PROBLEMS IN STUDYING THE "DIWANI HIKMAT" OF HODJA AHMAD YASAWI

¹AZHIBEKOVA MARZHAN ERMEKTAEVNA [ORCID](#)

²GULGAISHA SAGIDOLDA [ORCID](#)

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

1- doctoral student, 2-professor

asem963@mail.ru; marzhanermektai@mail.ru,

Keywords: *Yasawi, Diwani hikmat, spirituality, handwriting, value, image of the world in consciousness*

Introduction

In later times, special attention has paid to the written monument of the 12th century - Yasawi's Hikmats, as well as the religious direction, the activities of Hodja Ahmad Yasawi, the significance of the Sufist movement - the place, the meaning, the importance of Yasawi's teaching. It is clear that Yasawi's "Hikmats" are relevant for Kazakh philology and the field of general Turkological science. Because in order to assimilate our noble religion with the knowledge of the Turkish people, to absorb our spirituality mixed with nature, we have embodied it as a person worthy of the name "man", we strive for civilization according to the legacy of the wise Yasawi, who gathered the treasures of this world and understood that it is necessary to come with a clean heart. We adopt manners and approach our teachings with a mature mind to easily overcome any life trial. We will identify the vocabulary and phraseology of the hikmat of Yasawi, the area of knowledge and pass the value of the original work to the next generation.

Research methods

The article used biographical, hermeneutic, philological-documentary and literary-linguistic analysis, comparative-historical methods.

Results and discussion

Today, the main source of recognition of our national identity is the teaching of Hodja Ahmad Yasawi, who communicates with the Turkish peoples through his unique cultural channels. The appeal to spiritual values had been intense since the beginning of the 20th century. There is also a serious reason for the speed of this turn: in the period of the fastest dissemination of information, each value looks at its bottom, evaluates, and each nation is busy inventory of its "baskets". Renowned Turkologists P.M.Melioransky, acad. K.Zaleman, Acad. Malov S.E., Borovkov A.K., Prof. Od F. Koprulu, A.N. Kononov, Uzbek, Russian, Turkish scientists, such as A. Najip, N. A. Baskakov, O. M. Shcherbak, E. Rustamov, K. Eraslan, the scientists who translated and commented on the Yasawi language [p. 1,17].

It can say that among the researchers of medieval Turkic heritage the works of Yasawi did not go unnoticed. Several works had been written about it by Western and Eastern Turkologists. It is worth mentioning the research of Turkish scientists in this field. K. Eraslan, M. Uzun, M. Tahrali, S. Ulutog, N. Eilmaz, H. Beige, M. Demirjee, starting with the book of F. Coprulu "The First Mutasaws (Sufis – T. K.)", M. Taishi, X. Altintash and N. Zeibek. Along with Uzbek and Bashkir literary scholars, such as A. Nadzhip, N. Malayev, I. Hakkul, S. Seifulla, Hasan, G. Husainov, M. Zharmukhamedov, C. Davitula, Z. Zandrbek, A. It is worth noting that such scientists as

Ahmetbekova, D. Kenjetai, A. Abdirasilovna, studied the poet's legacy and made new analyses [2, p. 79-80]. Yasawi's worldview understood the importance of Kazakh culture and human world from the perspective of the phenomenon of spiritual development, as if it were the iron star of Kazakhstan, and inherited the way of life with the knowledge of our people. One of the difficulties is that, since it wrote very long ago, scientists add to the number of wisdom the legacy of his and his followers, and some of them group lines named Yasawi as belonging to his disciples (myrids).

It is still unknown how many manuscripts relating to the wisdom of Yasawi exist in the world. At one time, the Turkologist H. F. Hoffman wrote in one of his studies that the manuscripts of "Diwani Hikmat" are in libraries of such cities as Berlin, Cambridge, Uppsala, Paris, Princeton, Moscow, St. Petersburg, Tashkent, Istanbul. [2, p. 90].

The recognition of our country as an independent country, the political and spiritual freedom of the Kazakh people, the change as a consequence of the social and ideological situation - all this led to a new character of the national consciousness, the spiritual world of the person, and the rise to the new level. The policy of the Soviet government, based on the former totalitarian system, severely suppressed religion and strictly prohibited the re-enlightenment of the ancient heritage of this city, regarded as the spiritual relic of the people. The legacy of Yasawi, who contributed to the non-violent adoption of Islam by the Turkish people, as it corresponded to his way of thinking, made our noble religion understandable to Turkish spirituality and gave a religious basis to all his works, was obscured by this policy not being given due attention.

Many research work is currently under way in the context of the history of the life and education of Hodja Ahmad Yasawi.

Development studies in Kazakhstan in October 1990, the Yasawi World round table was held in Turkestan. For the first time, there was a round table meeting and exchange of views with Turkish scientists at this international meeting. Since then it has become more active, and research papers have written in abundance. "Who is Hodja Ahmad Yasawi and what was his religious and ideological path?", "What is the real amount of the wisdom of Hodja Ahmad Yasawi in the original?", "Productive work with the textology of the Yasawi heritage" has accumulated several important works on Turkic languages and Kazakh linguistics. One of the difficulties is that the year of the original found is not specified, as it is a legacy written very early. Scientific works written in manuscripts prevail. Entering the space of the literary heritage of the Middle Ages, we will explore the version taken from the library of Wafic Pasha and stored in the Istanbul Book Store, and the latest version of the Samarkand manuscript.

Kazakh scientist M.K. Abuseitova says that in Central Asia, the unity of ethno-cultural processes and the absence of internal borders played a major role [3, p.6]. As the scientist called "unlimited", it is very difficult to separate the history of cultural and spiritual values of medieval Kazakhstan from Central Asia. At the head of the spiritual heritage of the Turkic peoples is the spiritual leader Hodja Ahmad Yasawi and his way.

The earliest credible mention of this Yasawi and his path belongs to the medieval Sufi Sheikh Ahmed Hazini. In his monograph G.I.Koshenova Turkish scientist M.F.Koprulu told that in order to scientifically comprehensively reveal the history of the life and educational path of Yasawi, it is necessary to consider the works of Ahmed Hazini Sheikh "Diwani", "Javahir al-abrar min amvaj-i-bihar". It stressed that the research "Turk Edebyatinda Yik Mustafilar" is the first work written in this direction. After this, Uzbek scientist N. Hasan, thanks to establishing links with Turkish scientists, published the works of Ahmed Hazini for the first time in the press.

The information we have received about Hodja Ahmad Yasawi we will divide into three main groups: 1) works recorded by representatives of the order of Yasawi; 2) works written by members of the order of Nakshbandi; 3) sources of data independent of the mentioned Sufi fraternities. [4, p. 55]. In the monography of G. I. Koshenova, it said that Ahmed Hazini, who was

in spiritual harmony, can be called Yasawi's cousin, his name did not count and he remains in the shadow of Yasawi.

And concerning the "Diwani Hikmat" in science there is no unified point of view. One group of researchers is trying to prove that Hodja Ahmad Yasawi did not write the hikmats. In contrast, another group indicates that some published hikmats do not belong to Hodja Ahmad Yasawi. [4, p. 55]. This view represents the contradiction underlying the distinction between the originals and the manuscripts. In order to analyze and correctly recognize their language, it is necessary to consider their manuscripts and publications, lithographic versions separately, to work with their texts. In this connection, we often refer to the work of R. Szydykova "The Language of Yasawi's "Wisdom", where the Arabic alphabet showed in the manuscript and its transcription. Another point to pay attention to is the inconsistency in the spelling of the Yasawi, which we will discuss later.

The oldest available version dates back to the 17th century. The researcher V. A. Gordlevsky in his article on the hikmat writes that: "The old man laid the handwritten form of the hikmat, written on the skin, at the head of the Yasawi tomb in Hylouette", and also "in 1929 he heard the story of the sale of the Hikmat in Fergana" [5, p. 364].

For instance, looking at the work of researchers P. M. Melioransky and K. G. Zalemana, A. K. Borovkov one of the first orientalists said that "all wisdom published by Kazan publishing house, are not works of Hodja Ahmad" [6, p.231]. As proof of this, Ahmed cites a list of about thirty poets who wrote wisdom in the style of Yasawi [6, p.236]. We see that there are more than thirty Yasawi followers who spread the Sufi religion and followed a completely different path.

The researcher D. Diwis in his study, supporting the opinion of A. K. Borovkov, tries to prove this in the following way: first, many scientists who studied "Diwani Hikmat", rely on its printed versions, published in Kazan, Tashkent or Istanbul (at the end of the 19th and early 20th century). None of them used a fully adjustable, final version of the clone. So we can not find the final "Diwani Hikmat" version in the study.

Secondly, the meaning of the "Diwani Hikmat" versions included questions relating to the life of Ahmad Yasawi and people who lived in the fifteenth century. Later, Shams ad-Din Uzgandi, Kamal Icani and others. He was the author of several poems on "Diwani Hikmat". Thirdly, in the records of the late 15th century we do not see Ahmad Yasawi in poetry. Because he did not write poems or speak wisdom. It was not Ahmad Yasawi, but a man from the Yasawian tradition [4, p.56].

The scientist I. Hakkul, who conducted his research under the guidance of Uzbek scientists, concludes that "Hodja Ahmad Yasawi did not write a book called "Diwani Hikmat", the work was written by his Murids and followers" [7, p. 412-413].

About the treatise entitled "Fakrnama", which stands at the beginning or end of the Tashkent and Kazan editions of "Diwani Hikmat", scientist M.A. Joshan says: "It is clear that the work belongs to Ahmad Yassawi. But some of our scientists deny that. "Per 'Fakirnama' is not only part of "Diwani Hikmat" written by Ahmad Yasawi, but also a separate work" [8, 20 p.], he says. According to the researchers, there are more absolute contradictions. All this will be the burden of many linguistic work.

In our opinion, the "Diwani Hikmat" of Ahmad Yasawi was written by the followers of Yasawia and supplemented by them following their epoch. Given the influence of the Persian language in Central Asia after the Arabic language, if you consider the meaning of the word "Diwani" in Persian rather than Arabic, in translation into Kazakh language it means "elders", "demons" [8, p.189], -. The definition of this problem in science by the name of the work seems to give the right direction. So, "Diwani Hikmat" means "the words of the wisdom of the elders," not "the book of wisdom." Therefore, as we mentioned above, "Diwani Hikmat" is probably a collection of words of wisdom of the great Yasawians. This work's original has not yet found, and

the oldest available version dates back to the 17th century. In short, we think that the assembly of wisdom is a general gathering of the wisdom of Hodja Ahmad Yasawi and his followers. Because the title of the work says that. [4, p. 59].

In recent years, when studying the Yasawi heritage in Turkey, another work of Ahmed Hazini has been discovered – a Sufi work called “The Diwan”. In her monograph G.I.Kosenova points out that along with the words of Yasawi in this work used her own opinions, words of the great Sufis and proverbs.

A.Najip repeated the idea of Mehmet Fuat: "Now it is difficult to tell which of the wisdom of the poet (Yasawi) arose under his pen, and which were modified or written by his pupils", - said the Uzbek scientist N.Malayev: the "Diwani Hikmat" is organized as a literary monument, composed not only from works of Yasawi, but also includes the poems of his students and followers, who developed social ideas during several wars", - he concluded. [2, p. 88].

The "Diwani Hikmats", published in recent years, is mainly published by two sources. These are manuscripts and cassettes. Lithographic versions were published since the middle of the 19th century and satisfied the demand of the Turkish people at the time. In the department of lithographic publications of the Institute of Oriental Studies of RAS there are 33 printed books related to "Diwani Hikmat" (Tashkent, Bukhara, Istanbul, Kazan). [2, p. 89].

Today it is clear that the Turkic peoples, organized each as a separate nation, will attract to themselves the legacy of their ancestors. Although manuscripts dating to the 16th century may fully reveal the literary language of the work, versions found in different places, when comparing the originals between themselves, are conditionally considered printed and written (handwriting). Discover meaning in a linguistic sense, learn the common values of Turkic languages, determine the structure of new cultural conceptual fields of the image of the world in consciousness.

Conclusion

Although the differences of the scribes do not substantially influence the inner content of wisdom, it is clear that they require special study from a linguistic point of view. The philosophical, religious and Sufist aspects of the words of wisdom considered, starting with artistic and linguistic features. However, it is not difficult to understand that the secrets of this world are too deep if you go deeper into the legacy of Yasawi. Therefore, one of the main issues that remains to study in the field of creationism is the collection and analysis of words of wisdom that came out of the poet's pen, and their transformation into a memory of Kazakh and Turkish Muslim spirituality.

REFERENCES

1. Szydyk, R. Yasawi's language of "Hikmats". A multi-volume collection of works./Rabiga Sizdykova./ – Almaty: “El-Shejire”, –2014.
2. Broodit, T.E. Islamic literature in the sphere of Desti Kipchak (Specificities of Islamic poetry, problems of faith and Islam): A monography / T.E.Broodit. –Astana: Corporate Foundation “Support of Spiritual Values”, –2018.
3. Abuseitova, M.H. Prelude // A compilation of fetv based on zikra jahr and itself. / Rep.: Babajanov B.M., Mohammadinov S.A. –Almaty: Daik-Press, –2008.
4. Kochenova, G.I. Drogha Ahmed Hazini and Hodja Ahmad Yasawi. A monography / G.I.Kochenova. – Almaty: Everro,– 2021.
5. Gordlevsky, V.A. Hodja Ahmad Yasawi / Selected S. –M.: Ed. Oriental Literature, –1962. - T.S. –361-368.
6. Borovkov, A.K. Drafts of the history of the Uzbek language (Definition of the language of Ahmad Yasawi) // Soviet Eastern education. –M.: USSR Academy of Sciences, –1948. Issue 5. - –p. 229-250.
7. Yasawi // National Encyclopedia of Uzbekistan. –Tashkent, –2005. –p. 412-413.

8. Devellioglu, F. Osmanlitz is a Turkish anthropologist / F.Devellioglu, –Ankara: Aydin, –2002. – 970.

XÜLASƏ
XOCA ƏHMƏD YASAVİNİN "DİVANİ HİKMƏTİN" ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ
BƏZİ PROBLEMLƏR

Ajibekova M.E., Saqidolda G.

Açar sözlər: Yasavi, Divani Hikmat, mənəviyyat, əl yazısı, dəyər, şüurda dünyanın görüntüsü

Məqalədə Xoca Əhməd Yasavinin irsinin türk dillərində öyrənilməsi nəzərdən keçirilir, alimlərin ziddiyyətli fikirləri vurğulanır və məlumatlara əsaslanan fikir irəli sürülür. Bu qədim bir miras olduğundan, əlyazmanın müxtəlif məlumatları haqqında fərqli fikirlərin olduğunu təbii hesab edirik. Yasavinin irsinin vahid türk mənəviyyatının bir hissəsi olduğuna diqqət çəkirik.

РЕЗЮМЕ
НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ИЗУЧЕНИИ "ДИВАНИ ХИКМАТ" ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ
Ажибекова М.Е., Сагидолда Г.

Ключевые слова: Ясави, Дивани хикмат, духовность, почерк, ценность, образ мира в сознании.

В статье рассматривается изучение наследия Ходжи Ахмеда Ясави на тюркских языках, подчеркиваются противоречивые мнения ученых и излагается точка зрения, основанная на данных. Поскольку это древнее наследие, мы считаем естественным, что существуют разные мнения о различных данных рукописи. Обращено внимание на тот факт, что наследие Ясави является частью единой турецкой духовности.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.02.2024
	Son variant	30.03.2024

UOT 398.2

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_41

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA İLAN KULTU

BABAYEVA AYNURƏ NİZAMİ qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, doktorant
aynure.nizamiqizi@mail.ru

Açar sözlər: ilan, mif, kult, nağıl, Azərbaycan, xeyir, şər.

Dünya xalqlarının folklorunda olduğu kimi, Azərbaycan nağıllarında da simvollaşan heyvan və quş obrazlarına tez-tez müraciət edilir. Bu səbəbdən də qurd, ilan, qartal, at və s. kimi bir sıra heyvan kultları mövcuddur. Bu da ondan irəli gəlir ki, xalqlar öz yaradılışı haqda fikirləşdikcə ətraf aləmə diqqət yetirmiş və fəvqəltəbii qüvvələrə inanmışlar. Mənəvi mədəniyyətin bir parçası kimi də bu düşüncə və inanclar folklor, sonra da yazılı ədəbiyyata keçirilmişdir. İşarələr, simvollar sisteminə daxil olan müəyyən heyvan və ya quş obrazları ədəbiyyatda zaman, məkan, bioloji, anatomik, rəng aləminə – şərhətmə vəzifəsinə malikdirlər. Başlanğıc, əcdada hörmət və inam olaraq ilan kultu özünəməxsus mifik düşüncəni ifadə edir. Demək olar ki, o, bütün heyvan simvollarının ümumbəşəri və ən mürəkkəbi, həmçinin onların ən geniş yayılmış və bəlkə də ən qədimidir. “İlan oğlan Mirzəbəy və Şah qızının nağılı”nda bu mifik cəhət maraqlı səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edir:

“Yumurtadan bir qapı açıldı. İçindən bir dənə böyük ilan çıxdı. Allah tərəfi dil açıb maa “ana” dedi.” Bunu eşidən qadın özündən gedir. Ayılanda yanında bir oğlan görür. O, qadına deyir:

- Ana, atam gələndə deyərsən ki, gedər padşahın qızını maa alar [1, s.237].

Bu epizoddan biz yaradılışa bir işarə görürük. Çünki müxtəlif xalqların mifologiyasında yumurta həyatı, ilan isə həyat və ölümü, gücü, reinkarnasiyanı (yenidən dirilmə, ruhun bədənə təkrar qayıdışı) simvolizə edir.

Dünya ədəbiyyatında da biz məhz bu mahiyyəti ifadə etməyi bacaran ilan obrazı ilə rastlaşa bilirik. Antuan Sent Ekzüperinin “Balaca Şahzadə” [2] nağılında fərqli planetlərdə axtardığını tapmayan qəhrəman bir coğrafiyaçının məsləhəti ilə Yer planetinə üz tutur. Orada ilk dəfə İlanla qarşılaşır. Bu da səbəbsiz deyil. Müəllif mifologiyaya istinad edərək müdriklik və ya ölümsüzlüyün qoruyucusu olan qum və Ay kimi sarı ilanı insan taleyi haqqında böyük bilgiyə malik bir varlıq kimi təqdim edir. Bununla yazıçı sanki balaca şahzadəni öz həyat yolu, qisməti ilə qarşılaşdırır, həm də ilan balaca şahzadənin mənəvi inkişafına, yenilənməsinə təsiretmə gücünə malikdir.

Eyni zamanda, bu əsərdə ilan bir simvol kimi həm də şeytani vəsvəəni təcəssüm etdirir. A.S.Ekzüperi müxtəlif mifləri vəhdət halına salaraq, alleqorik obraz vasitəsilə öz fikirlərini ifadə etməyə çalışmışdır. Buradan belə nəticə əldə etmək olar ki, insan taleyin gözlənilməzliyinə boyun əymədən saflığını, mənəviyyatını qorumağın yollarını öyrənməlidir, nəinki ona ədalətsiz görünən ölümü gözləməlidir.

Deməli, demiurq (yaradıcı) və mədəni qəhrəman kimi ilan mif və nağıllarda yaradılışın güclü tərəfi, müdriklik, eyni zamanda, təhlükə, şər, yeraltı dünyanın sahibi olaraq tanınır. Suda və quruda, yerin altında və üstündə olmağı bacaran ilan mistisizm əldə edir və bu səbəbdən də bir kult kimi ikili, həm də möcüzəvi xarakter daşıyır. Məsələn, sehirlə nağıllarda real həyatda təsdiqini tapmayan çoxbaşı ilanlarla tez-tez rastlaşırıq. Rus folklorşünası Vladimir Propp “Nağılın tarixi kökləri” [3, s.183] adlı kitabında bu halı - çoxbaşıllığı (3, 6, 9 və ya 12 başlı) mifoloji ilanın

məcburi xüsusiyyəti kimi təqdim etmişdir. Bizə görə isə bu, ilanın fərqli, həm də fantastik hesab edilə biləcək keyfiyyətlərini ifadə edir.

Ümumiyyətlə, ilan bir kult, obraz olaraq bir çox xalqların, amma daha çox Şərqi, yəni isti ərəzilərdə yaşayan xalqların mif və folklorunda rast gəlinir. Bu da onların kəskin isti hava şəraitinə uyğunlaşmalarından irəli gəlir.

Bir sıra Azərbaycan nağıllarının süjet xəttində ilan hami, qoruyucu, nəslin başlanğıcı və s. funksiyalarında çıxış edir. Onlardan ən məşhuru “Ovçu Pirim” nağılıdır. Burada gedər-gəlməzə şahın tapşırığını yerinə yetirə bilməyəcəyini anlayan Ovçu Pirim məmləkəti tərk etməyi qərara alır və yolda bir-birinə sarmaşb vuruşan ağ və qara ilanla qarşılaşır. Bu fraqmentdə xalq rəng simvolikasından istifadə edərək əks qütblüklər yaratmışdır. İlanlar padşahının qızı ovçuya onu qara ilanın əlindən xilas etdiyinə görə köməklik edir və bunun sayəsində o bütün canlı və bitkilərin dilini bilir və sehirlə üzük vasitəsilə isə arzularına çatma gücünü əldə edir. Lakin bütün bu cah-calalın müqabilində arxetip obraz olan ağ ilanın bir şərti var: “*Ey Ovçu Pirim, sən onu bil ki, bu sirri açsan, öləcəksən, nə badə başqasına deyəsən!*” [4, s.13]. Lakin bir müddətdən sonra Ovçu Pirim bu sirri arvadına açmağa məcbur qalır. Bu səbəbdən də, Ovçu Pirim canavarlar tərəfindən parçalanır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, həyat rəmzi kimi ilan ona arxa çevirənləri cəzalandırır. Yəni həyat, tale rəmzi olan kultun qoyduğu qadağanı pozmaq olmaz.

Folklorşünas alim Avtandil Ağbaba “Azərbaycan folklorunda sirr anlayışı və onun mifik semantikasi” adlı məqaləsində bununla bağlı qeyd edir: “*Nağılda qoyulan qadağanın pozulması əslində təbiətin sirlərini öyrənilən ona qənim kəsilən insanın öz qoruyucusuna, hamisinə qarşı çıxması deməkdir. “Ovçu Pirimin nağılı”ndan çıxan humanist ideya da məhz budur: təbiətin sirlərini öyrənən insan ona düşmən kəsilməməlidir, qoyulan qadağa və yasaqlar da bununla bağlıdır*” [5, s.24].

Bu motivə biz rus nağıllarında da rast gəlirik. Məsələn, “Sehirlə üzük” [6, s.7-27] nağılında bir qarının Martinka adlı madar oğlu 3 il muzdur işlədikdən sonra evlərinə qayıdır və keçdiyi meşə yolunda odda yanan bir qızı görüb xilas edir. Bu qız yeraltı dünyanın çarı olan ilanın qızı imiş. Atası da bunun müqabilində Martinkanı sehirlə üzülə mükafatlandırır, lakin bir şərt qoyur ki, bu üzük haqda heç kimə heç nə deməsin. Bir müddətdən sonra kral qızı ilə evlənən Martin günlərin bir günü evə içkili gəlir. Ona nifrət edən kral qızı da onun qılığına girib bütün bu var-dövlətin, cah-cəlalın səbəbini öyrənir və üzüyü oğurlayıb gözdən uzaq yerlərə gedir. Nağılın sonunda oğlanın dostları – it və pişik bir çox əziyyətlərdən sonra həmin üzüyü geri qaytara bilirlər. Beləcə, Martin ölümdən qurtulur, xəyanətkar kral qızı isə cəzalandırılır.

Bu nağıldan da belə qənaətə gəlmək olar ki, təbiətin sənə verdiyi sirri – həqiqəti heç kəslə paylaşma. Çünki hər bir həqiqətə insan özü çatmalı və layiq olmalıdır. Bu fakt nağılda özünü aydın göstərir.

“Çoban və İlan”ın nağılında isə ilan və insan qarşıdurmasını görürük. Əgər mif və inanclara istinad etsək, yəni ilanın bir dünyanı simvolizə etdiyini düşünsək, nağılın əsl mahiyyətini anlayarıq. İnsan Tanrının ona verdiyi nemətlə razılaşanda həyat asanlaşır, nəfsinə sahib çıxma bilmədiyi halda isə hər şeyə yiyələnmək istəyi böyük itkiyə səbəb olur. Nağıldan aydın olur ki, hər bir münasibət qarşılıqlı vəfa, səmimiyyət, saflıq, ədalət tələb edir. Bu qanun pozularsa, çərxi-fələk tərsinə dövrən etməyə başlayır.

Mifik düşüncədə ilanla bağlı başqa bir fikir də yer almışdır. Inanca görə, ilan həm də bərəkət deməkdir. Bağ-bağatda özünə yuva qurmuş bu canlıyı öldürmək yasaq edilmişdir. Yoxsa evin, yurdu bərəkəti itərmiş. Bu fakta nağıllarda da rast gəlinir. Məsələn, “Ocaq ilanı” nağılında oxuyuruq: “*Bu əhvalatdan xeyli keçir. Kişi hər səhər gizlənilən ilanı güdsə də, ondan əsər-ələmət görmür. Belə-belə günlər bir-birini əvəz eləyir. Kişinin bağ-bağatı tamam quruyur, tez-tez bədbəxt hadisə baş verir. Kişi başa düşür ki, nahaq qocaların sözüne baxmayıb, ocaq ilanını küsdürmüşdür*”. Bu epizoddan aydın olur ki, təbiət və onun ünsürlərini nəzərə almadan yaşamaq

mümkün deyil, yəni insan kainatla bir vəhdət – sevgi, diqqət, ədalət içində var olmağı öyrənməlidir. Əks halda onu əhatə edən aləmdən kənar edilər, xalq dilində desək, ona bədbəxtlik üz verər [7].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ilan mifdə, eləcə də folklorda xeyir və şəri simvolizə edə bilir. Bu ikili xarakter daşıyan obraz sayəsində keçmiş nəsillər bizə vacib kodlaşmanı ötürməyə çalışmışdır. Məsələn, “Qara ilan” nağılından [8] aydın olur ki, insan günahı bağışlanılmayana qədər ağır mənəvi əzab çəkir. yük daşıyır. Kiçik bir folklor mətnində böyük həqiqətlərin açarı kimi təqdim olunan bir neçə incə detala diqqət yetirək:

1. Günlərin bir günü bağban bağda bir ağ ilanla qara ilanın bir-birinə sarmaşdığını görür: *“Bağbanın ağ ilanın qara ilanla sarmaşib yatdığına acığı tutur. O, bel ilə qara ilanı vurmaq istəyir, amma bel ağ ilana dəyir. Qara ilan qaçıb gedir”* [8]. Nağıl süjetinə uyğun adı bir hadisədir. Amma dərin məna kəsb edir. İnsanın ilk gördüyünə, mahiyyətinə vara bilmədiyi hər bir hadisəyə etdiyi kobud müdaxilənin nəticəsi bir bumeranq kimi özünə qayıtması qeyd-şərtsizdir;

2. Bir müddət sonra bağban oğluna toy etmək istəyəndə ehtiyat edir. Burada belə bir sual yaranır. Niyə? Axı bağbanın kənddə heç bir kəsə ziyanı dəyməyib və oğlunu da xeyirxah və tərbiyəli böyüdü. Amma bağbanın narahatlığı ondan xəbər verir ki, o özünü ali bir varlıq yox, təbiətin bir zərrəsi olaraq qəbul etdiyinə görə, istəmədən də olsa, ilanı öldürməsi mənfi sonluqla nəticələnə bilər;

3. Ağsaqqal obrazı hər bir situasiyada daha təcrübəli və müdrik insana – gücə ehtiyac olduğunu göstərir.

4. Səhvən, günahın təmizlənməsi. Nağılın sonunda kənd ağsaqqalı qara ilanı sakitləşdirmək, aradakı nifrət və intiqam hissini dəf etmək üçün ağ ilanı dirildir, qara ilanı isə cavanlaşdırır. Bütün bunlar onu deməyə imkan verir ki, insan törətdiyi hər bir səhvi düzəltməyə çalışmalı, yoxsa bu hal onu, günahsız belə olsalar da, sevdiklərini hədəfə çevirir.

Son zamanlar yaranmış yazılı uşaq nağıllarında da çağdaş dövrə xas insan və təbiət arasındakı münasibəti izləyə bilərik. Məsələn, “Qırmızı şlyapalı ilan” [9] nağılında təbiətdən uzaq düşmüş uşaqlar (artıq əvvəlki kimi ətraf mühiti tanıyıb dərk etməzlər) mənzərəsinə doymadıqları dağın başında gördükləri ilandan qorxub qaçırlar. Amma bu ilan qorxu ilə bərabər, həm də maraq yaradır. Lakin qorxu üstünlük təşkil etdiyindən onlar baxmağı yox, qaçmağı seçirlər. Bunu görən çoban Vəli dayı uşaqları qorumaq məqsədilə onu dəyənəklə vurmaq istəyir. O da qorxub daşların arasında gizlənir. Qorxmuş Gülçin ilanının yaşamasına sevinir. O deyir: *Nə bilmək olar, bəlkə də onu gözləyən balaları var* [9]. Bu ifadə onu göstərir ki, insan urbanizasiya nəticəsində təbiətdən uzaq qalsa da, həyatın bir parçası olan varlığın ölümünə sevinə bilmir. Həyatda barışıq içində yaşanmalıdır tezisini ötürən bu nağılda aydın olur ki, *miflik şüurda təbiət sakraldır, ona toxunmaq, zədələmək, qanunlarını pozmaq olmaz* [5].

Tədqiqat onu göstərir ki, ikili yanaşmanı ehtiva edən ilan dünyanın qara və ağ qütblərdən ibarət olduğunu göstərir. “Zəmanənin hökmü” nağılının sonunda zaman və mühiti təmsil edən ağ ilan Əlimərdan kişini təmkinlə dinləyib əfv edir: *“Mən səni taxsırrandırmıram. Taxsır zamanadadır. Ondaqı canavar zamanasıydı, hər kəs bir-birinin əlindəkini qarmalayır, sən də mənim payımı yedin. Onnan sonra qılinc-qalxan zamanası gəldi. Adamlar bir-birinin ətini didirdi. Sən də qılincbazdız eliyib, məni yaraladın. İndi insanlıq zamanası gəlib, heç kəsin haqqı yeyilməyir. Sən də zamanın hökmüynən xasiyyətini dəyişdirdin”* [10, s.26].

Zamanın hər üzünü ifadə edən müdrik sözlərdən aydın olur ki, əmin-amanlıq bir çox problemlərin açarıdır. Dəyişə bilməyəcəyimiz axının əksinə getmək mümkün deyil. Ona görə də axını dəyişə biləcəyimiz bir dünya – düşüncə sistemi qurulmalıdır. Məhz bu yolla insanlıq qalib gələcək və firavan yaşayacaq.

“İlan və qız” nağılında maraqlı məqamlardan biri də odur ki, Məhəmmədin meşədə tapdığı və özünə arvad etdiyi qadın əslində üç transformativ dövr (ilan, əjdaha və insan) yaşayıb:

“ – Məhəmməd, bil və ağah ol, sənin arvadın bəni-insan nəslindən döyül. O, əjdaha nəslindəndir. Onların belə bir qaydaları var, əvvəlcə ilan olurlar, üç yüz il ömür sürürlər. Üç yüz

ildən sonra onların bədənində bir qara xal əmələ gəlir. Əlləri, ayaqları çıxır, yeddi yüz il yaşayıb, ikinci bir xal çıxarırlar. Bu dəfə dönüb əjdaha olurlar. Təzədən min iki yüz il yaşayıb, üçüncü bir qara xal da çıxarırlar. Bu dəfə dönüb insan şəklinə düşürlər” [4, s.233].

Hind əfsanəsinə görə, Yer üzünü tərk etməyə hazırlaşan Buddha vidalaşmaq üçün heyvanları yanına çağırır, lakin onun yanına yalnız 12-si gəlir. Bu səbəbdən də, Buddha onlara gəlmə ardıcılıqlarına görə yer üzündə bir il hökmranlıq ixtiyarı verir. Özünəməxsus xüsusiyyətlərə, hətta rənglərə malik bu heyvanları ünsürləri iki ildən bir dəyişir. İlan və əjdaha od ünsürünə aid olduqları kimi, Məhəmmədin əjdaha nəslindən olan arvadının nəfəsi yandırıcı və məhvedicidir. Necə ki, nağılda deyilir: “İndi səni heyva kimi saraldan arvadının nəfəsidir” [4, s.233].

Bu epizodun mifik-fəlsəfi mahiyyəti onu göstərir ki, dəyişmələri keçib cismən insan olmaq hələ də xislətindən ayrılmaq deyil. Deməli, nağılda qadının bu cür zoomorfik xüsusiyyəti onun xarakterinin, mahiyyətinin açılmasına zəmin yaradır. Eyni zamanda mifik düşüncəni əks etdirir.

Nağılda göstərilir ki, ilan-əjdaha qadından olan məsum körpələrinə - üç qızına qıymayan Məhəmməd uzun illər sonra odun qırdığı yerdə bir bədheybət ilana rast gəlir. Quyruğunun üzülə biləcəyindən qorxan ilan kişini öldürmək istəyir. Lakin Məhəmmədin yalvarışlarından sonra onu buraxır, amma bir şərt kəsir: “Əgər qızının birini mənə versən, onda səni vurmaram” [4, s.234]. Məhəmməd hər bir qızına bu təkliflə yanaşsa da, yalnız sonbeşik qız buna razılıq verir və fədakarlığının da qarşılığını alır. Onun təmənnəsiz sevgisi nəticəsində divlər tərəfindən ilan cildini almış şahzadə oğlanın tilsimi qırılır və transformasiya, yəni insan cildinə geri dönüşüm baş verir. Beləcə, qız şahzadə ər və cah-cəlalla qiymətləndirilmiş olur.

Bu kimi dəyişmələrə çin, rus, yapon nağıllarında da rast gəlinir. Nağıllara nəzər yetirərkən görmək olar ki, bu, insanın yaxşı və ya pis olduğundan çox, onun qismətini, imtina edə bilmədiyi alın yazısını ifadə edir.

Yuxarıda dediklərimizin hamısını ümumiləşdirərək belə qənaətə gələ bilərik ki, nağıllarda simvolik obraz kimi ilan bir sıra dini, mifik, fəlsəfi görüşləri özündə birləşdirir. Bir tərəfdən müdriklik, ədalət, digər tərəfdən hiyləgərlik ifadə edir. Bir tərəfdən ölüm, digər tərəfdən reinkarnasiya və transformasiyanın simvolu kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru külliyyatı. 12 cildə, VII c., Nağıllar / Tərt. ed.: Hüseyn İsmayılov, Oruc Əliyev. –Bakı: Nurlan (Folklor İnstitutu) –2008. –400 s.
2. Ekzüperi, A.S. Balaca Şahzadə / A.S.Ekzüperi. –Bakı: Qanun, –2013. –88 s.
3. Пропп, В.Я. Исторические корни волшебной сказки. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. — 364 с.
4. Azərbaycan nağılları. 5 cildə / Tərt.ed. və qeydlərin müəllifi: Nürəddin Seyidov. –Bakı: Şərq-Qərb, V c. –2005, –304 s.
5. Ağbaba, A. Azərbaycan folklorunda sîrr anlayışı və onun miflik semantikasi / A. Ağbaba // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2022. – Vol. 18, No. 4. – P. 23-27. – DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_23. – EDN GPZISY. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50160522>
6. Афанасьев, А.Н. Русские народные сказки. Текст. [В 5-ти томах] / А.Н.Афанасьев –М.: – 1914, том 1. –295 с.
7. <https://www.nagillar.az/article/a-243.html>
8. <https://www.nagillar.az/article/a-244.html>
9. <https://www.eudi.az/meqale/etrafli/646>
10. Azərbaycan nağılları. [5 cildə] / Tərt. ed.: Hənəfi Zeynallı. –Bakı: Şərq-Qərb, c.1, –2005, – 360 s.

SUMMARY
SNAKE CULT IN AZERBAIJAN TALES
Babayeva A.N.

Key words: *snake, myth, cult, fairy tale, Azerbaijan, good, evil.*

At the beginning of the article, the characteristics and importance of the fairy tale genre, which is the fruit of human thinking and understanding, is discussed. In the cult, which seems mystical from a certain point of view, the essence of generic images (wolf, snake, tree, bird, etc.) and the reasons for change are generally interpreted. Then, in the fairy tales of Azerbaijan and other peoples, ideas about the cult of the snake, which is the main object of this study, are examined, and its artistic and philosophical essence is studied. Through comparison and analysis, the religious and philosophical meaning expressed in fairy tales through the image of a snake, which has zoomorphic characteristics, is explored.

In the end, it is concluded that the snake in fairy tales has a dual character. On the one hand, he personifies wisdom and justice, and on the other, cunning. At the same time, it acts as a symbol of death, as well as reincarnation and transformation.

РЕЗЮМЕ
КУЛЬТ ЗМЕИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗКАХ
Бабаева А.Н.

Ключевые слова: *змея, миф, культ, сказка, Азербайджан, добро, зло.*

В статье обсуждаются особенности и значение жанра сказки, являющегося плодом человеческого мышления и понимания. В целом трактуется сущность культа, родовые образы (волк, змея, дерево, птица и др.), кажущиеся с определенной точки зрения мистическими, и причины их изменения. В сказках Азербайджана и других народов рассматриваются представления о культе змеи, который является основным объектом данного исследования, и изучается его художественно-философская сущность. Путем сравнения и анализа исследуется религиозно-философский смысл, выраженный в сказках, через образ змеи, обладающий зооморфными признаками.

Сделан вывод, что змея в сказках имеет двойственный характер. С одной стороны, он олицетворяет мудрость, справедливость, а с другой – хитрость. В то же время он выступает как символом смерти, а также реинкарнации и трансформации.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.04.2024
	Son variant	10.06.2024

UOT 93/94

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_46

EVLIYA ÇƏLƏBİNİN “SƏYAHƏTNAMƏ”SİNDƏ AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİ VƏ ŞƏHƏR İDARƏÇİLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ

BAXŞALİYEV ADİL BAXŞƏLİ oğlu [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, professor
adil.baxshaliev@sdu.edu.az

Açar sözlər: Evliya Çələbi, Azərbaycan, Səfəvi, şəhər, qəsəbə, Təbriz, Rəvan

Dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra humanitar elmlər sahəsində, xüsusilə tarix elmi istiqamətində aparılan tədqiqatlar sovet ideologiyasından azad olunmaqla tariximizin obyektiv yazılmasına nail oldu. Ulu öndər Heydər Əliyev də çıxışlarının birində deyirdi ki, biz tariximizi olduğu kimi öyrənməliyik.

Ulu öndər Heydər Əliyev dövlətçilik tariximizə və onun ənənələrinə yüksək qiymət verərək demişdir: “*fəxr edirik ki, itirilmiş dövlətçilik ənənələrini XX əsrin sonlarında bərpa etmək fürsəti bizim nəslə nəsb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında dövlətçilik ənənələrinin zənginləşdirilməsi, müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi, onun əbədi edilməsi hər birimizdən var qüvvəsini sərf etməyi tələb edir*” [4, s.53].

Bu konsepsiyaya uyğun olaraq Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərinin öyrənilməsi istiqamətində yeni bir dövr başladı. Tədqiqata cəlb etdiyimiz XVII əsr Azərbaycan şəhərləri və şəhər idarəçiliyi məsələləri də sovet ideologiyasından fərqli olaraq müstəqillik dövr konsepsiyasından araşdırılmış, tarixşünaslığımız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən o dövrün səyyahlarının verdiyi məlumatlar müqayisə edilmiş və həmin dövrün mənzərəsi canlandırılmışdır. Tarixi torpaqlarımıza qarşı ərazi iddiasında olanlara elmi əsaslarla bir daha sübut edirik ki, XV əsrin əvvəllərində kiçik yaşayış məskəni kimi salınmış, XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayılın vəziri Rəvanqulu tərəfindən qala tikilmiş, bu Rəvan qalasını sonradan Yerevan etdiniz. Bu tarixi Azərbaycan torpaqlarında utanmadan öz böyük qardaşlarınızın köməyi ilə əvvəl quberniya, sonra müstəqil Ermənistan dövləti yaratdınız. Sonralar heç utanmadan 1968-ci ildə Yerevanın 2550 illiyini qeyd edərək, bu şəhəri dünyanın ən qədim şəhəri olan Romanın yaşadı kimi dünyaya təqdim etdiniz. Siz “erməni tarixinin atası” sayılan Movses Xorenatsının (əslində V əsrdə Movses Xorenatsı adlı nə müəllif olub, nə də onun yazdığı saxta tarix. Bu saxta tarixi XVIII əsrdə erməni keşişləri uydurmuşlar) etdiyi saxtakarlığı davam etdirib bu şəhəri qədim erməni şəhəri kimi təqdim etdiniz.

Əvvəlcə İrəvanın, sonra isə Qarabağın (hansı ki, 1828-ci ildən sonra siz erməniləri Rusiya imperiyası Qarabağa Türkiyə və İrandan köçürmüşdülər. Ağdərə rayonunun Marağa kəndinə köçürülməyinizin 150 illiyi münasibətilə 1978-ci ildə orada qoyduğunuz abidə də bunu sübut edir, sonradan Qarabağ hadisələri başlayanda özünüz iz itirmək üçün o abidəni dağıtdınız.) erməni torpağı olmasını utanmadan dünyaya car çəkirdiniz.

XVII əsr Azərbaycanın şəhərləri və şəhər idarəçilik məsələlərinə həsr olunan bu məqalədə İrəvan şəhəri haqqında tarixi məlumatlar olduğuna görə yuxarıda siz ermənilər haqqında qeyd olunanları yeri düşdü deyə vətəni olmayan siz ermənilərə və sizin havadarlarınıza bir daha xatırlatmağı özümə borc bildim.

Beş minillik dövlətçilik tariximiz çox şərəfli bir yol keçmiş və bu gün də davam edir. Dövlətçilik tariximizdə xüsusi yer tutan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə akademik Yaqub

Mahmudovun qeyd etdiyi kimi “*XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlətçiliyi özünün təkamülü tarixində yeni mərhələyə qədəm qoydu*” [6, s.30].

Zəngin dövlətçilik təcrübəsinə əsaslanan gənc Səfəvi hökmdarı İsmayıl qısa müddətdə Azərbaycanın əksər ərazisini birləşdirməyə, hətta onu özündən əvvəlki Azərbaycan hökmdarının dövründə olduğundan daha çox genişləndirməyə nail oldu.

XVI yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycan xalqının tarixində milli dövlət quruculuğunun yeni bir dövrü başlanır. Belə ki, XV yüzilliyin son illərindəki feodal dağıntılıqlarına I Şah İsmayılın (1501-1524) düzgün daxili siyasəti ilə son qoyulmuş, Azərbaycan torpaqları yenidən vahid mərkəzdə birləşdirilmiş, davamlı dövlət və onun hakimiyyət səlahiyyətlərini həyata keçirən idarəetmə orqanları yaradılmışdır.

Məlum olduğu kimi Fəratdan Ceyhuna, İran köfəzindən Dərbəndə qədər geniş bir ərazini tərkibində birləşdirən və beynəlxalq aləmdə Səfəvi dövləti kimi tanınan imperatorluğu Azərbaycan Türk xalqı yaratmışdır. Bu imperatorluğun tarixinin bir çox məqamları antitürk mövqeyindən çıxış edən tədqiqatçılar tərəfindən saxtalaşdırılmış və təhrif olunmuşdur. Halbuki imperatorluğun orjinal dövlət quruluşu, davamlı iqtisadi durumu, sabit xarici və daxli siyasət kursu, Avropa, həm də Şərqi ölkələri ilə möhkəm qarşılıqlı əlaqələri mövcud olmuşdur. Azərbaycan xalqının tarixinə qərəzli və elmi tutarı olmayan dəlillərlə yanaşan bəd niyyətli tədqiqatçılara tutarlı cavab vermək üçün XVII yüzilin 40-cı illərində sosial-iqtisadi durumun hərtərəfli araşdırılıb öyrənilməsi olduqca vacibdir. Düzgün elmi dəlillərə dayanan araşdırmalarla tariximizi təhrif edənlərə, Azərbaycandan ərazi iddiası olan düşmənlərə tutarlı cavablar vermək mümkündür.

XVII yüzilin 40-cı illərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyətinin tədqiqi üçün ən əsas qaynaq olan XVII əsrin məşhur türk səyyahı Evliya Çələbinin gündəliyinin əvəzolunmaz əhəmiyyəti vardır. Onun on cilddən ibarət olan “Səyahətnamə”sinin II cildində Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni tarixinə dair geniş material cəmləşdirilmişdir.

Tanınmış Osmanlı səyyahı Evliya Çələbi ibn Dərviş Mehmet Zilli 1611-ci ildə İstanbulda anadan olmuşdur. Atası Dərviş Mehmet Zilli II Sultan Səlim (1566-1574) və I Sultan Əhməd (1603-1671) dövründə sarayda baş zərgər vəzifəsində olmuşdur. İlk təhsilini sibyan məktəbində aldıqdan sonra E.Çələbi yeddi il Həmid Əfəndi mədrəsəsində oxumuş, 1635-ci ildə isə qohumu Məlik Əhməd paşanın himayədarlığı vasitəsilə IV Sultan Muradın (1623-1640) sarayına dəvət olunaraq, öz təhsilini dövrünün görkəmli alimlərinin yanında davam etdirmiş, o dövr Şərqi dünyasının əsas dilləri sayılan ərəb, fars, türk dilləri ilə yanaşı, yunan, latın, tatar və digər dillərə də yiyələnə bilmişdir. Sarayda yaşadığı dövrdə o, sultanın etimadını qazanmış və nəhayət, 1640-cı ildə vəzifəsi ilə əlaqədar Bursa şəhərinə yollanmışdır. Burada bir müddət işləyən, E.Çələbi 1640-1641-ci illərdə Qafqaza gəlmişdir ki, bu da 1639-cu il Səfəvi-Osmanlı sülh bağlaşmasından sonrakı dövrə təsadüf edir. E.Çələbinin bura ilk səyahəti sözsüz ki, səbəbsiz olmamışdır. Qafqaza səyahəti zamanı bu bölgələrdəki hərbi-strateji obyektlər, sosial-iqtisadi, siyasi vəziyyət, əhalinin əhval-ruhiyyəsi, dini məzhəblərə münasibətləri onu daha çox maraqlandırmışdır. Qafqaza səyahəti zamanı bu bölgələrdəki hərbi-strateji obyektlər, sosial-iqtisadi, siyasi vəziyyət, əhalinin əhval-ruhiyyəsi, dini məzhəblərə münasibətləri onu daha çox maraqlandırmışdır. E.Çələbi səyahətləri zamanı ordu imamı, vergi məmuru, xüsusi işlər üzrə müvəkkil, səfirlik nümayəndəsi kimi müxtəlif vəzifələrdə olmuşdur.

Adi bir səyyah olmayan E.Çələbi “Səyahətnamə”sini yazarkən gəzib-gördükləri ilə yanaşı, bir sıra tarixi qaynaqlardan, o cümlədən İbn Hövqəl, Həmdullah Qəzvinli və başqalarının əsərlərindən də istifadə etmişdir. Onun “Səyahətnamə”si görkəmli şərqşünas V.V.Bartoldun yazdığı kimi “coğrafi, etnoqrafik, linqvistik materialların zənginliyinə, dolğunluğuna və hərtərəfliliyinə görə ən yaxşı ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərini də özündən çox geridə qoyur...” [14. s.114]

E.Çələbi ərəb coğrafiyaşünaslıq ənənələrini davam etdirməklə yanaşı, müsəlman adət-ənənələrinə ciddi əməl edərək, Avropalı səyyahların gündəliklərinə müraciət etmədən özünün “Səyahətnamə”sini yazmışdır.

E.Çələbi “Tarix-i səyyah”, yəni “Səyyahın tarixi” əsərini gəzib-gördüyü, eşitdiyi məlumatlarla yanaşı orta əsr qaynaqlarından əldə etdiyi material əsasında yazmış, hadisələri xronoloji ardıcılıqla təsvir etmişdir.

II cildə Bursaya (1640), Nikomidiyaya, Batuma, Trabzona, Abxaziyaya (1640-1644) səyahətlər, Krit əleyhinə yürüş (1645), daha sonra Ərzurum, Azərbaycan, Gürcüstan və qonşu vilayətlərə səyahəti (1646-1648) verilmişdir.

Səyyah iki dəfə 1646-1648-ci il və doqquz il sonra, 1655-1656-cı illərdə Azərbaycana gəlmişdir. Birinci səfəri zamanı Azərbaycanın bir çox yerlərini gəzmiş, ikinci səyahətində yalnız təbriz və Urmiyada olmuşdur.

XVII yüzilin 40-cı illərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyəti əsasən E.Çələbinin “Səyahətnamə”si əsasında araşdırılmışdır. Məqalədə tədqiqata əsasən E.Çələbinin “Səyahətnamə”sinin h.1341-cü il (1896-1897) nəşrinin II cildi cəlb edilmişdir.

E.Çələbinin “Səyahətnamə”si əsasında XVII yüzilin 40-cı illərində Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemlərini tədqiq edərkən əsərdəki faktik materialları dövrün digər səyyah gündəlikləri ilə müqayisə etmədən düzgün elmi nəticələr əldə etmək mümkün deyildir. XVII yüzildə Azərbaycanın sosial-iqtisadi durumu ilə bağlı tarixi mövzuda yazılmış yerli qaynaqlar az olduğuna görə dövrün öyrənilməsində Şərq və həm də Qərb səyyahlarının gündəlikləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu gündəliklərin bir çoxu araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

E.Çələbi əsərində Azərbaycanın şəhər həyatından danışarkən özündən qabaqkı dövrün bir çox məsələlərinə də toxunduğuna görə onun Azərbaycanın şəhər həyatına aid bəzi məlumatlarını dəqiqləşdirmək üçün Həmdullah Qəzvininin “Nüzhətəl-qulub”, İsgəndər Münşinin “Tarix-i aləm aray-i Abbasi” əsərlərindən də “Səyahətnamə”sində istifadə etmişdir.

E.Çələbinin “Səyahətnamə”sində Azərbaycanın şəhərləri, həm də qəsəbə və kəndlərindəki idarəçilik sistemini öyrənmək üçün fars dilli qaynaqlardan və Avropa səyyahlarının əsərlərindən fərqli olaraq daha çox material və fakt vardır. Əsərdə idarəçilik sistemində çalışan məmurların adları çəkilir, onların vəzifə statusları açıqlanır. “Səyahətnamə”dəki materiallardan aydın olur ki, XVII əsrin 40-cı illərində şəhərlərdə cinayətkarlığa qarşı inzibati idarələr tərəfindən qəti mübarizə aparılmış, yollarda, şəhər, qəsəbə və kəndlərdə əmin-amanlıq olmuşdur.

E.Çələbi “Səyahətnamə” əsərində dövrün dövlət və inzibati idarəçilik məsələlərinə toxunmuş, bu barədə maraqlı və dəyərli məlumatlar vermişdi. Səyyah Azərbaycanda mövcud olan idarəçilik institutlarının adlarını sadalamaqla kifayətlənməmiş onların vəzifə və səlahiyyətlərini öz müşahidələri əsasında açıqlamış, o dövr Osmanlı dövlətinin idarəçilik institutları ilə müqayisə etmişdir. XVII yüzilin ortalarında Azərbaycan inzibati ərazi bölgüsünə görə 4 əyalətdən ibarət idi: Azərbaycan (Cənubi Azərbaycan), mərkəzi Təbriz, Qarabağ, mərkəzi Gəncə, Şirvan. (Dərbənd daxil olmaqla) -mərkəzi Şamaxı, Çuxursəd - mərkəzi İrəvan.

E. Çələbi öz əsərində əyalətləri “xanlıq”, bəylərbəyliyi isə “xanlar xanlığı” adlandırmışdır. Məsələn o Təbrizdən danışarkən yazır: “*Bu şəhər dəsti Əcəmdə olub, Azərbaycanın paytaxtıdır, Xanlıqdır. Bir kaç kərə xanlar xanlığı olmuşdur. On min əsgərə malikdir. Müftisi şeyxüs-saadəti (Seyidlər Şeyxi-A.B.), mollası, kələntəri, münşisi, darğası, qorçibaşı, dizçökənağası, çiyiyənağası, yasavulağası, eşikağası, mehmandarları vardır. Bu qədər ağalar Təbriz şəhərini zəbt və rəbt (idarə - A.B.) edib, əyalət edərlər. Kimsə başqasının ən xırda əmlakına belə toxunmağa ixtiyarı yoxdur*”[1. s.248].

E.Çələbi Osmanlı imperiyası ərazisində işlənən istilahları belə açıqlayır: “*Bu diyarda sancaqbəyi – “sultan”, mirmiran- “xan” ,üçtuqlu (bayraqlı –A.B.), vəzir rütbəsi olana “xanlar xanı”, dəftərdar “etimadıüddövlə”, sərdar vəziri (qoşunun baş komandanı –A.B.) - “sipəhsalar”, qapıçıbaşı –“qurçibaşı”, rəis-ül küttab (katiblərin rəisi A.B.) – “münşi”, alaybəyi – “kələntər”, subaşı, “darğa”, alay çavuşu “yasavulağası”, yeniçəriənağası, “dizçökənağası”, müsafirqonduran (yerləşdirən –A.B.) “mehmandar” təbir olunur. Bu qeyd edilən üməranın hökümət və siyasətlə əlaqələri vardır.*” [1. s.248]. E. Çələbinin ayrı-ayrı şəhər, qəsəbə və kəndin hər birindəki yerli idarə

orqanlarının adlarını təkrar sadaladığına görə onların statusları barədə yığcam məlumat verməyi zəruri hesab edirik.

Orta əsr Azərbaycan tarixinin tədqiqatçısı İ.P.Petruşevski qeyd edir ki, *“inzibati ərazi bölgüsünə görə əlayətlər mahallara bölünürdü. Mahala başçı sultan titulu ilə təyin edilir və o, əyalət bəylərbəyinə tabe olurdu”* [16. s.99-100].

Xan, yaxud "xanlar xanı" titulu əyalət hakimlərinə şah fərmanı ilə verilirdi . Bundan əlavə onlar xüsusi bayraq , təbil də aldıqdan sonra bəylərbəyi vəzifəsinə təyin olunurdular . Bəylərbəyi əyalətin bütün inzibati və hərbi işlərinə başçılıq edirdi . Şarden Təbriz hakimindən danışarkən yazır : *"Təbrizin hakiminə" bəylərbəyi "titulu verilmişdir". Onun tabeliyində üç min süvari əsgər vardır . 15 min atlı alayı olan 20 sultan da ona tabedirlər*" [8. s.421]. Bəylərbəyi bəzən mənbələrdə əmir ül-ümərə istilahına sinonim kimi göstərilir . Əyalətlərə hakimlər bir qayda olaraq qızılbaş əyanları arasından seçilib , təyin edilirdilər. "[3. s.242].

Dəftərdar Osmanlı dövlətində bütün maliyyə işlərinə nəzarət edən məmura verilən isimdir. *"Səfəvilərdə bu məmura Mustoifi ən-məmalik deyilirdi. Osmanlı dövlətində sultanın yardımçısı olub, əsgəri və idarə işlərində geniş səlahiyyətə malik məmur Vəziri-əzəm, yaxud Sədr-əzəm idi"* [7. s.183]. Osmanlılarda olduğu kimi Səfəvi ölkəsində də bu məmur Vəziri-əzəm (baş vəzir) adlanırdı.

Sərdar vəziri-qoşun başçısı (sipəhsalar) şah tərəfindən təyin edilirdi. Adətən Səfəvi imperatorluğunda silahlı qüvvələrin başçısı Azərbaycan əyalətlərinin bəylərbəyi olurdu və ona şah tərəfindən sipəhsalar rütbəsi verilirdi. Məsələn, *"Şah Süleymanın hakimiyyəti dövründə baş vəzir Şeyx Əli xanın qardaşı oğlu Hacı Əli xan Azərbaycan bəylərbəyi , həm də sipəhsalar idi. İqamətgahı Təbriz şəhəri olub, 20 min nəfərlik orduya komandanlıq edirdi . Bu ordu Osmanlı və Gürcüstan sərhəddində yeləşirdi"* [5. s.83].

J.B.Tavernyenin yazdığına görə sipəhsalar hərbi rütbə idi. *"Bu rütbə yalnız müharibələr dövründə verilir, müharibə qurtardıqda isə öz etibar müddətini bitirirdi."* [8. s.581].

Rəis-ül-küttab katiblərin rəisi deməkdir. Bəylərbəyinin dəftərxanasında hökümləri, sərəncamları yazan katiblərin rəisləri rəis-ül-küttab adlanırdı. Şah sarayındakı münşilərin başçısına və rəisinə isə *"münşi əl-məmalik"*, yəni *"dövlət münşisi"* deyilirdi [3. s.226]. Əyalətlərdə sultanın idarəsində çalışan münşilər-katiblər rəis-ül-küttablara tabe idilər.

Osmanlı ölkəsindəki "alaybəyi" istilahı Səfəvilərdəki "kələntər" istilahına uyğun gəlir. Səvəfilər dövründən başlamış Qacarlar dövründəki şəhərlərdə (hətta qəsəbələrdə - A.B), sənətkar və tacirlərin vergi və digər məsələlərini tənzimləyən mülki idarə başçısına deyilirdi. "Təzkiyə ülmülük" əsərində qeyd olunur ki, *"məhəllələrin kəndxudaları və sənətkarların ağsaqqalları kələntərlər tərəfindən təyin olunmuş. Kələntərlər adətən şəhərlərdə ən varlı təbəqənin nümayəndələri arasından seçilirdilər"* [10, s.39].

"Təzkiyə ülmülük"ə əsaslanan tədqiqatçı Musəvi qeyd edir ki, *"darğaya Osmanlı ölkəsində subaşı deyilirdi. Darğa şəhərlərin, qəsəbələrin və kəndlərin inzibati idarələrinə başçılıq edir, nizam-intizam qoruyur, təqsirkarları cəzalandırır və cərimə edirdi"* [10. s.38-39]. Xəssə əmlakına çevrilmiş şəhərləri də xan deyil, bilavasitə şahın fərmanı ilə təyin olunan darğa idarə edirdi.

J.B.Tavernyenin yazdığına görə *"darğa çox mühüm vəzifə olmuş və onun çıxardığı qərarın əleyhinə yalnız divanbəyi gedə bilərmiş. Nizam-intizam yaratmaq, oğurluq, qəsdən adam öldürmək, qarət, fahişəxana, qumarxanaların fəaliyyətinə mane olmaq, sərxoşluğa qarşı mübarizə darğanın işinə daxil idi. Onun göstərişi ilə günahkar və cinayətkarlara şallaq cəzası verilir, ya da onlardan cərimə alınır"* [8. s.576].

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tədqiqatçısı O.Ə.Əfəndiyevə görə alay çavuşuna – Səfəvi ölkəsində yasavulağası deyilir. Yasavul mənşəcə monqol termini olub *"yasa – qanun, qayda" mənasındadır.*" Nəcəbətli əmrlərin oğlanları arasından seçilən yasavullar şah və ya əyalət hakimlərinin hüzurunda qanun-qaydaya nəzarət edirdilər [3, s.238].

Osmanlı ölkəsində alay çavuşu adı ilə məlum olan məmur isə Sultan sarayı tərk edib, səfərə çıxdıqda ondan qabaqda gedərək ona yol açır və orduda əmr və sərəncamları əsgərlərə çatdırırdı.

Tarixçi alim S.B.Aşurbəyli qeyd edir ki, "dizdar ("dez" fars dilində qala mənasındadır) - dizçökən qalanı düşmənin qüvvəsindən qoruyan alaya, dizçökənağası (qalabəyi) isə bu alayın başçısına deyilirdi" [11. s.7].

E.Çələbinin yazdığına görə Təbriz hakiminə gətirdiyi məktublar münşiyə verilmiş və burada saraya girib-çıxarkən ona eşikağası adlı məmur məsləhətlər verib, yol göstərmişdir. Təbriz xanı səyyahı mehmandar, qurçibaşı, darğa və kələntərə tapşırır. Səyyah 1 ay ərzində kələntərin evində qonaq qaldıqdan sonra şəhərin darğası, kələntəri, mehmandarı və minbaşısı səyyah üçün karvan hazır edib, onu yola salmışdılar. "Səyahətnamə"dəki bu qeydlər əyalətin idarə orqanları haqqında aydın təsəvvür yaradır [2. s.244-245-275].

E.Çələbi Təbrizdə olarkən Azərbaycanın bəylərbəyi və Təbrizin hakimi Kəlbəli xan idi. Xan səyyaha özünü Əcəm-Turan şahının xanlar xanı kimi təqdim edir. E.Çələbi iri feodal və xanların sarayında olan müxtəlif vəzifəli şəxs və məmurların adlarını çəkir. Naxçıvan haqqında yazarkən səyyah qeyd edir ki, "indi Azərbaycan hüduunda başqa (müstəail – A.B.) xanlıqdır ki, xanın çox əsgəri var. Etimadüddövləsi, kələntəri, darğası, munşisi, dizçökənağacı, çiyeyənağacı..., qazısı, şeyx-ül-islami dəxi vardır" [2. s.236].

Səyyah Azərbaycan bəylərinin ixtiyarında 10000, Naxçıvan hakiminin ixtiyarında isə xeyli əsgər olduğunu bildirmişdir. Səyyah bu diyarda "kənd" kəliməsinin "qəsəbə" mənasında işlənməsini ona görə də Məisir kəndinin "Rəvan xanlığında kələntərlik" olmasını yazmışdır. Qeyd olunduğu kimi 17-ci yüzillikdə əyaləti hakimlər bəylərbəyi rütbəsi ilə idarə edirdilər. Ancaq onlara xan titulu da verilirdi. E.Çələbi "Səyahətnamə"-də əyalət hakimlərinə verilmiş titullardan "xan" istilahını daha çox işlətməmişdir. Araz çayının cənubunda yerləşən Qarabağ şəhəri Təbriz əyalətində sultanlıq olub, "burada 1000 əsgər var idi. Kələntərlə yanaşı burada darğa, munşi, minbaşı, dizçökənağacı fəaliyyət göstərirdilər. Şəhərdə 40 məscid, 20 mehmanxana, 7 hamam təqribən 1000 dükan var idi" [2. s.12].

Evliya Çələbi Mərənd şəhərini behişt bağına bənzədərək bildirirdi ki, "bu şəhər Təbrizin şərq tərəfində olub, qədim zamanlarda Əmir Teymurun oğlu Şahruxun imiş. Muradxan dövründə şəhər xəsarət görmüş idisə də, yerbəyer abad olmaqdadır. Rada 3000 ev, 7 məscid, 3 karvansara, 5 hamam, 600 dükan vardır". Eyni zamanda səyyah bu şəhərdə məktəb və mədrəsə görmədiyini də qeyd edir. Lakin 150 minə yaxın əhalisi, 7 məscidi olan bir şəhərdə məktəb və mədrəsənin olmaması haqqında səyyahın bu fikirləri heç də həqiqətə uyğun gəlmir" [2. s.16].

Mahallardakı məmurlara yaşayış və dolanışıqları üçün kəndlərin verilməsi də səyyahın diqqətindən yayınmamışdır. "E.Çələbiyə görə xanın məmurlarının hər birinə müxtəlif şərtlərlə kənd verilirdi, məsələn, 1000 evi olan Kəhreyn kəndi Təbriz xanın munşisininə, həmin mahalda yerləşmiş Səhlan kəndi isə Təbriz xanına məxsus idi. Burada 6 məscid, 3 hamam, 2 mehmanxana vardır. Həddindən artıq bağ-bağçası olan bir abad kənddir" [2. s.16].

Tarixi ədəbiyyatlarda kələntərlərin ancaq şəhərlərə təyin olunması barədə məlumatlar üstünlük təşkil edir. Lakin E.Çələbinin qeydlərindən aydın olur ki, "bəzi kəndlərə də kələntər təyin olunurdu. Məsələn, Təbrizin yaxınlığındakı Acısu kəndi xassə idi və oranı kələntər idarə edirdi" [11. s.10].

Azərbaycan əyalətinin tərkibindəki Xoy şəhəri haqqında məlumat verən səyyah qeyd edir ki, "Xoy şəhəri Mərəndin qərbində yerləşir. Dödkünc, möhkəm daşdan tikilmiş gözəl Xoy qalası düzənlikdə yerləşirdi... İki darvazası vardır: birisi cənuba tərəf "Təbriz qapısı", digəri qərbə tərəf "Mərənd qapısı" adlanırdı. " [2. s.47].

İndiyə qədər tədqiqatçılar Rəvan bəylərbəyliyi haqqında yalnız Səfəvi-Osmanlı müharibələri ilə əlaqədar yazılarda məlumat vermişlər. Çuxursəd adı ilə məlum olan Rəvan Səfəvi imperatorluğunun əyalətlərindən biri olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, E.Çələbinin "Səyahətnamə"sinin rusçaya tərcüməsinin VII fəslində şərh yazmış A.D Jeltyakov Rəvanın əsasının e.ə.782-ci ildə Urartu çarı Argiştı tərəfindən qoyulduğunu, ilk adının Erebus olduğunu, e.ə VI-V əsrlərdən Yerevan adlandırıldığını bildirir. Şərhi burada erməni tədqiqatçılarının əsassız yazılarına

uyaraq çox ciddi təhrifə yol vermişdir [15. s.313-314]. Çünki XVI yüzilin əvvəllərində Rəvan qalasını Səfəvilər inşa etdirərkən Erebinin xarabalığı da məlum deyildi. Doğrudur, erməni arxeoloqları 1950-ci ildə qazıntılar aparıb, Erebin qalasının Arinberd yüksəkliyində olduğunu sübut etməyə cəhd göstərmişlər. Ancaq I Argıştinin Xorxor sənaməsindən [12.] aydın olur ki, Erebin XVI əsrdə özülü azərbaycanlılar tərəfindən qoyulan Rəvandan xeyli aralı olmuşdur [13. s.257-258] ki, bunun da ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur.

E.Çələbinin yazdığına görə h.810 (1407-1408)-cu ildə Əmir Teymurun tacirlərindən Xacə xan Lehicani sonralar Rəvan adlandırılan ərazisinə köçüb, orada məhsuldar torpağa rast gəlir. Bütün qohumları ilə qalıb, düyü əkini və maldarlıqla məşğul olaraq, bu böyük kəndi bina etdirir. Sonra h.915 (1509-1510)-ci ildə Şah İsmayıl orada qala tikdirilməsi barədə Rəvanqulu xan adlı vəzirinə fərman verir. O, yeddi ilə qalanın tikintisini başa çatdıraraq öz adı ilə oranı “Rəvan” adlandırmışdır. Səyyah bu qalanı belə təsvir edir: *“Bu, Zəngi çayı Şərqi sahilində olub, xənubdan şimala uzanır. Çox ensizdi. Hal-hazırda divar və bürcləri də IV Muradın toplarından dağılmış yerləri görünməkdədir. Burası Azərbaycan sərhədi olun, güc ilə Əcəm əlinə keçmişdir. Qalada olan üç min əsgərdən əlavə, burada xanın üç min əsgəri, yeddi min əyalət əsgəri vardır. Bura bir neçə dəfə xanlar xanlığı olmuş, qazısı, mollası, şeyx-i şərifi, kələntəri, darğası, munşisi, yasavulaqası, qurçibaşı, eşikağası, dizçəkənağası, yeddi mehmandarı və şahbəndəri vardır”* [2. s.54].

E.Çələbi *“Rəvanda şəhər içərisində 2600 ev (təqribən 10300 nəfər -A.B.), Əmir Günə xanın sarayı, məscidi, üstüörtülü bazar, hamam, karvansara körpü başında xan bağı olduğunu göstərir. Şah zərrəbxanasında abbası və bisti zərb edildiyini, h.1045 (1635-1636)-ci ildə Səfəvilərin qalanın xaricində çox da böyük olmayan qala tikdirdiklərini bildirir”* [1. s.285-286].

“Səyahətnamə”nin rusca tərcüməsinin VI fəslinə şərh yazmış A.D Jeltyakov Naxçıvan kimi Rəvanın da İrana aid olduğunu və E. Çələbinin Azərbaycan dedikdə İrani nəzərdə tutduğunu qeyd etmişdir. Lakin şərhçi yenə də təhrifə yol verərək məntiqsiz dəlillərlə Rəvan və Naxçıvanın Azərbaycana deyil, İrana məxsus olduğunu israr edir, halbuki, bu dövrdə Azərbaycanın və həm də İranın bütün nahiyələrinin Azərbaycan Səfəvi dövlətinə daxil olması E.Çələbiyə məlum idi və burada səyyah Azərbaycan məfhumunu inzibati deyil, yalnız coğrafi anlayış kimi nəzərdə tuta bilərdi.

Qarabağ bəylərbəyliyi mərkəzi olan Gəncə şəhəri haqqında E.Çələbi yazır: *“Bu şəhər xüsusi xanlıqdır, 3 min nökrəri (əsgəri-A.B.), munşisi, kələntəri, darğası, qazi və hakimləri vardır.”* [1. s.287].

Qeyd etdiyimiz kimi Səfəvilər dövləti Qarabağ, Azərbaycan, Şirvan və Çuxursəd bəylərbəyliklərinə (əyalətlərinə) bölünmüşdür. Bəylərbəyliklər (əyalətlər) öz növbəsində mahallara bölünürdü. Əyalət hakimlərinə xan, mahal hakimlərinə isə sultan titulu verilirdi. Bir sıra hallarda bəzi mahal başçılarına da xan titulunun verilməsinə dövrün qaynaqlarında rast gəlinir. Ancaq mahal başçısının titulundan asılı olmadan o, əyalətin hakiminə, bəylərbəyinə tabe idi. E.Çələbi əyalət və mahal başçılarına verilən titula uyğun olaraq onların tabeçilik əlaqələrinə çox vaxt diqqət yetirmədən bölgələri xanlıq və sultanlıq adlandırır. Bu özünü daha çox Şirvan barədəki yazılarda göstərir. Şəki yaxud Bakı hakimləri daşdıqları tituldan asılı olmayaraq hər iki inzibati vahid mahal olub Şirvan bəylərbəyliyinə tabe idi.

Şamaxı mahalında Ağsu və Göysü (indiki Göyçay) haqqında verilən məlumatda səyyah *“Fərəhzar kəndinin Şamaxı ilə sərhəddə Ağsuçay kənarında yerləşdiyini, orada 500 ev, cümə məscidi, karvansara hamam və çox da böyük olmayan bazar olduğunu göstərir. O Göysü kəndində 700 evin kələntər və mehmandarı olduğunu qeyd edir.”* Səyyah Göysü ipəyinin məşhur olduğunu bildirdikdən sonra yazır: *“Buranın əhalisi də əvvəllər Şah İsmayıla saqqal vergisi ödəmişdir. Lakin II Şah Abbas onları bu vergidən azad etmişdir.”* [15. s.161].

Səyyah Azərbaycanın şəhərlərində olarkən bəzi məsələlərə fikir verirdi ki, bu da tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, şəhərlərdə əmin-amanlıq məsələlərindən danışan səyyah

qeyd edir ki, "xüsusilə bu əmin-amanlıq Şamaxı şəhərində daha açıq şəkildə görünür. Burada çəki və ölçü vahidlərinə, malların qiymətlərinə nəzarət güclü olmuşdur." [1. s.161].

E.Çələbinin "Səyahətnamə"si ilə yanaşı, dövrün başqa qaynaqları üzərində də aparılan araşdırmalar XVII yüzilin 30-40 cı illərində Təbriz, Ərdəbil, Qəzvin, Zəncan, Sultaniyyə, Gəncə, Şamaxı, Bakı, Dərbənd kimi Azərbaycan şəhərlərinin Səfəvi imperatorluğunun sosial-iqtisadi həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiklərini göstərir. Səyyahın Azərbaycan şəhərlərində Şərq memarlıq üslubunda tikilmiş qalalar, saraylar, məscidlər, karvansaralar, üstüörtülü bazarlar haqqında verdiyi ətraflı məlumatları dövlətin mədəni mərkəzlərinin Azərbaycanda yerləşdiyini subut edir.

Səfəvilər Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətçilik ənənələrinə dayanaraq möhkəm bir idarəçilik sistemi olan imperatorluğun özülünü qoymuş, qızılbaş tayfalarına məxsus möhkəm idarəçilik institutları yaratmışdılar. I Şah Abbasın islahatları, I Şah Səfinin uğurlu daxili siyasəti ilə Səfəvi dövlətinin siyasi quruluşu və idarə sistemi dövrün tələblərinə uyğun olaraq daha da təkmilləşdi.

E.Çələbinin "Səyahətnamə"sində dövlət və inzibati quruluşla bağlı məlumatlar Səfəvi imperatorluğunun aydın idarə vəzifələri daşıyan institutlara malik olduğunu göstərir. Ancaq səyyahın gündəliyində bəzən Səfəvi dövlətinin idarə istilahları əvəzinə Osmanlı dövlətinə mənsub olan istilahları da göstərilmişdir ki, bu da səyyahın Osmanlı dövlətindən olması ilə əlaqədar idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Çələbi, E. Səyahətnaməsi / –İstanbul: Kardeş matbaası, c.2, 1314, 466 s.
2. Çələbi, E. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr) / –Bakı: Azər nəşr. –1997. –92 s.
3. Əfəndiyev, O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti / O.Ə.Əfəndiyev. –Bakı, –1993, –301 s.
4. Əliyev, H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında // Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət. 29 dekabr 2000-ci il / H.Əliyev, – Bakı: XXI - Yeni Nəşrlər Evi, –2001. –56 s.
5. Kempfer, E. Dər dərbare şahənşahə İrən / E.Kempfer, Tərcome-ye Keykavus Cahandari, –Tehran, 1350. –719 s.
6. Mahmudov, Y. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi / Y.Mahmudov. - Bakı: Təhsil, - 2005. - 140 s.
7. Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, II cild, –Ankara, –1999. –703 s; IV cild, –Ankara, –1999. –701 s.
8. Səfərənəme-ye – Tavernye / Tərcome-ye Əbuturab Nuri, –İsfahan, h.1336, –719 s.; Jan Şarden. Səyahətnamə-ye Şarden, Tərcome-ye Məhəmməd Abbasi, –Tehran, h.1335., –510 s.
9. Sanson Səfərənəme-ye Sanson / Tərcome-ye Tağı Təfəzzüli, –Tehran, h.1346, –237 s.
10. Musəvi, T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər / T.M.Musəvi. – Bakı: Elm, –1965, –131 s.
11. Ашурбейли, С.Б. Очерк истории средневекового Баку, (VIII – начало XIX вв) / С.Б.Ашурбейли. –Баку: Элм, –1964, –с.10
12. Арутюнян, Н.В. Хорхорская летопись Аргишти «Эпиграфика Востока» N: VII, –1953, – с.81-119
13. Арутюнян, Н.В. Топонимика Урарту / Н.В. Арутюнян. –Ереван, –1985, т. I., –308 с.
14. Бартольд, В.В. История изучения Востока в Европе и России / В.В.Бартольд, – Ленинград., –1925. –318 с
15. Желтяков, А.Д. «Книга путешествия» Эвлии Челеби как источник по истории Закавказья сопредельных областей Малой Азии и Ирана в середине XVII в. / Выпуск 3, –М.: Наука, –1983. –376 с
16. Петрушевский, И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. / И.П. Петрушевский. –Ленинград: ЛГУ, –1949. –379 с.
17. Рахмани, А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке / А.А.Рахмани. –Баку: Элм, – 1981, –238 с.

SUMMARY
**AZERBAIJANI CITIES AND THEIR MANAGEMENT ISSUES IN EVLIYA
CHALABI'S TRAVELOGUE**
Bakhshaliyev A.B.

Key words: *Evliya Chalabi, Azerbaijan, Safavid, city, settlement, Tabriz, Ravan*

The article analyzes the issues of Azerbaijani cities and urban governance in the 1740s on the basis of information from the "Journey" of the Turkish traveler Evliya Celebi. Reliable information is provided on the state of Azerbaijani cities, issues of duties and powers of administrative management, as well as information about the city of Ravan in the 40s of the 17th century. The information of the traveler is compared with the information of other authors of that time, especially European authors.

РЕЗЮМЕ
**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ГОРОДА И ПРОБЛЕМЫ ИХ УПРАВЛЕНИЯ
В ПУТЕВОМ ЖУРНАЛЕ ЭВЛИИ ЧАЛАБИ**
Бахшалиев А.Б.

Ключевые слова: *Эвлия Чалаби, Азербайджан, Сефевиды, город, поселение, Тебриз, Раван.*

В статье анализируются вопросы азербайджанских городов и городского управления в 1740-е годы на основе информации «Путешествия» турецкого путешественника Эвлии Челеби. Приводятся достоверные сведения о состоянии азербайджанских городов, вопросы обязанностей и полномочий административного управления, а также дана информация о городе Раван в 40-е годы 17 века. Сведения путешественника сравниваются со сведениями других авторов того времени, особенно европейских авторов.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.04.2024
	Son variant	03.06.2024

UOT 93/94

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_54

THE FORMATION OF A NEW SOVIET EDUCATION SYSTEM IN AZERBAIJAN SSR

ALİYEVA AYNUR RAMİZ [ORCID](#)

Azerbaijan Cooperation University, Baku, Azerbaijan, PhD, Lecturer
aynur.eliyeva.ramiz@mail.ru

Keywords: education, Azerbaijan, Soviet Union, public education, school systems

The problem statement. The Soviet government started cultural changes in Azerbaijan guided by the "communist ideology" and actually commenced with revolutionary methods from the Center. Its activity in the field of democratizing social life and raising the cultural level of the people had a clearly expressed partisan character. None of key cultural issues was solved without "party leadership". The main duty of the party was to turn culture into the wealth of the people in the spirit of its "ideology", to involve the industrious masses in cultural-historical building in this direction. However, in fact, the "major goal" was to establish a dictatorship of this party, to form proletariat dictatorship "fighters" among the masses. V.I. Lenin admitted: "Yes, the dictatorship of one party. We are standing on this and we cannot fall from this prop." Thus, the criterion of approaching everything only in the interests of the proletariat class and its party instilled an authoritarian consciousness in the masses. The republican government and party organization were mainly guided by the above principle while building the foundation of a new, socialist culture in Azerbaijan. As in the socio-economic and socio-political life of Azerbaijan, the establishment of a new type of culture was conducted by party directives, its decisions and instructions. In the early years of Soviet power, the authority to manage all cultural and educational affairs was concentrated in the hands of the People's Commissariat of Education. The primary areas of the spiritual life of the newly established society - education, science, literature and art - were actually under the control of the party and state leadership, and during the entire course of the "cultural revolution" the "communist ideology" was to be implemented and became the basic aim of the Soviet government. Building the socialist culture faced great difficulties in the peculiar conditions of the former national outposts.

The main material. First of all, the task was to liberate public education from the old, colonial management method, to found a new school based on the abolition of the foundations of privileged, clerical schools, and to fundamentally change the education system on the basis of modern principles. It was demanded to modernize the training process in educational institutions, to make efforts to widely involve the intellectuals of the old period in cooperation with the Soviet authorities in the educational network, to prepare national teaching staff, to apply new teaching materials and programs, and progressive teaching methods. Therefore, in 1920, the Soviet government of Azerbaijan issued numerous decrees and orders directing the new development of public education. The former administrative office of the Ministry of Education was abolished, bodies of the People's Commissariat of Education in the new structure were put into operation, and education departments were established under the uezd (county) revolutionary committees [3]. On May 10, 1920, a decree was issued on the organization of free compulsory polytechnic schools, where classes were held in the native language, signed by the first public education commissioner Dadash Bunyadzade. In August of the same year, the founders of the new society established the

Technical Vocational Education Committee on the basis of the decree of the Azerbaijan Revolutionary Committee under the signature of N. Narimanov to train professional workforce [8, p.184]. The democratization of the types of unified labor schools and educational institutions on the example of the new public education system in Azerbaijan, and giving the right to all nationalities and peoples living in the republic to create their own schools and cultural institutions were announced. In accordance with the "Uniform Labor School Regulation of the Azerbaijan SSR" (May 26, 1920), the school was divided into two stages - the first stage was a five-year course, the second stage was a four-year course. Principles of self-management of unified labor schools were defined in the "Regulation" [11, p.3]. There was also a special decision "on the joint education of children in a labor school". However, taking into account the specifics of the local situation, separate classes for boys and girls were temporarily suspended in the educational institutions and groups attended by Azerbaijani students. According to the decree of the Azerbaijan Revolutionary Committee on freedom of conscience in May 1920, it was forbidden to study religious teachings and hold any religious ceremonies in all public schools under the People's Education Commissariat. The Ministry of Religion was terminated [12, p.49]. According to the special order of the People's Education Commissariat, persons of religious rank holding or performing the position of chairman of educational institutions and school councils were dismissed from their positions [4]. The state and school were completely separated from the church and mosque. On September 19, 1920, the first congress of Azerbaijani cultural and educational workers was opened in Baku. The head of the government of Azerbaijan, Nariman Narimanov, announced at the congress: "With the abolition of the old system, the school should also be renewed. Teaching and education methods should be new." [9, p.301]. In December 1920, by the decree of the Azerbaijan Revolutionary Committee, it was confirmed that the native language of the students is the language of teaching in schools of the first and second stages [2]. Due to the lack of Azerbaijani teachers with higher education in second-stage schools providing secondary education, national school building had serious challenges. In 1920, only three percent of all teachers had higher education, and the rest had secondary, lower and home education [2]. There were only 2,000 teachers in the republic on the eve of the establishment of Soviet power, but approximately 40,000 teachers were required for the normal functioning of the existing schools [10]. Therefore, since 1920, three-month courses for training teachers began to be organized in different districts of Azerbaijan. Already at the first stage, more than a thousand people were involved in these courses. During 1920-1922, teachers' seminaries were opened in Baku, Nukha, Shusha, Ganja, Gazakh and Nakhchivan. Pedagogical technical schools played a necessary role in mass training of school teachers, and in 1925-1926, 16 such technical schools were operating in Azerbaijan, where up to two thousand students were educated. The majority of the students of these technical schools were composed of village children. The government took measures to improve the financial situation of rural teachers, to supply schools with fuel and other resources. In September 1922, the Council of People's Commissars decided to allocate 10 percent of the food tax to the local budgets of the People's Commissariat of Education in uyezds in order to improve the financial situation of the public education system and regulate the provision of children with food [27]. There were not enough school buildings in Azerbaijan, especially in the uyezds, and there were no constructions suitable for school buildings in the villages. Despite the serious financial difficulties of the republic, thanks to the persistent and selfless activity of public education workers, with the help of the government, the party and public educational organizations expanded the construction of new schools in cities and uyezds, and restored buildings suitable for schools. Already in 1923, new school buildings were built in ten villages of Zagatala uezd. In the same year, four new schools were opened in Agdash uezd, in 1924, two in Ganja uezd, and five in Gazakh uezd. In the academic year 1924-25, 34 new schools began operating in Azerbaijan and the construction of 13 was completed. However, at the beginning of 1926, schools were meeting only 35 percent of the needs of the population of the republic [6]. It was difficult to involve girls from the local population

in schools due to the lack of female teachers and personnel. By eliminating the challenges related to the specific characteristics of the situation of women, the public education bodies managed to increase the number of Azerbaijani girls in first-stage schools from 6,148 in the 1920/21 academic year to 14,189 people in the 1926/27 academic year.

The Soviet school in Azerbaijan primarily had to serve the tasks of training the personnel who are the defenders of the new society, the "dictatorship of the proletariat" in the spirit of "communist ideology". This principle was the basis for the development of new textbooks, curriculum and programs. To this end, in 1920, a special commission for the preparation of textbooks was founded in the People's Education Commissariat, which later was turned into a department for compiling and publishing textbooks. Experienced pedagogical personnel - Mahmud Bey Mahmudbayov, Abdulla Shaig, Farhad Aghayev and others - were involved in the compilation of new textbooks in the native language [5]. Since December 1923, the Scientific-Methodical Council was operating in the People's Education Commissariat, which was in charge of the methodical work of all unified labor schools. In fact, a unified education system was created in Azerbaijan under state and party control. In this system, the curriculum and programs were based on the topics of labor, society and nature. A special commission under the Council of People's Commissars of the Azerbaijan SSR was managing the production of the most necessary educational materials and equipment for republican schools [1]. In the academic year of 1925/26, there were 1057 Azerbaijani of I stage, 190 Armenian, 132 Russian, 5 Georgian, 7 German, 2 Jewish, 2 Greek, 1 Aysor, 4 Tatar and 40 mixed schools in the republic. Pedagogical courses were opened for them, where attempts were made to publish the alphabet in their native language. Azerbaijani teachers took part in the activity of the All-Union Teachers' Congress, which was opened in Moscow on January 12, 1925. After that, on May 25, 1925, the first congress of Azerbaijani teachers was held in Baku. At the congress, the first achievements in the field of building a new school in the republic were concluded. Azerbaijani educators F. Aghayev, A. Amirov, O. Jalilbayova, A. Huseynov, F. Rzabeyli, Ğ.Ğsayev, J. Juvarlinski actively participated in the building of new school system. S. Akhundov (Aghdam), G. Musayev (Guba), A. Eyvazov (Fuzuli) and others were doing great work in the field of public education in the regions. The number of teachers in the republic rose from 2,611 in the 1920/21 academic year to 5,232 in the 1925/26 academic year due to the great work done in the field of training of pedagogical personnel and improving their financial situation. The number of schools and children studying there was growing. The number of 937 schools of I stage in the 1920/21 academic year surged to 1420 in the 1926/27 academic year, and the number of their students increased from 74,922 to 150,625. 15. In 1926/27 academic year, 66,528 students were studying in all schools of the republic compared to 48,076 in 1918/19 academic year. Thus, in the 20s, the foundation of new Azerbaijani schools was laid, conditions were created for the mass involvement of workers in education.

Conclusion. The 20th century took a special place as a productive stage in the enrichment of Azerbaijani culture, which is an integral part of human culture. Since this period of history is distinguished by its characteristics, historical and social conditions, all of these are inevitably culture and left deep mark in the field of art. The 20th century was remembered as a period of social and political revolutions and changes in the history of the Azerbaijani people. Although the social-historical and political changes that have taken place have their influence on national culture and art, in general, the point of development. This period can be characterized as a productive stage of national Enlightenment at the turn of the century. The militant activities of the forces for the sake of cultural development, the events they implemented, the work on the organization and formation of separate fields of culture and art in Azerbaijan gave a very serious impetus to its revival.

REFERENCES

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra - ARDA) ARDA, f. 411, i. 3, v. 31.
2. ARDA, f. 57, s. 1, i. 31a, v. 25; СУ Азербайджана, 1920, №5.
3. ARDA, f.410, s. 1, i. 3, v. 20; f. 57, s. 1, i. 9, v. 15.
4. Kommunist qazeti, 17 aqust 1920-ci il.
5. Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivi (bundan sonra - RFDA), f. 3316, s. 21, i. 671, v. 97. "Народное просвещение", –1920, №2, –с.11-12; газета "Заря Востока", –1923, 30 ноябрь.
6. RFDA, f. 5462, s. 8, i. 3, v. 166; Газета "Бакинский рабочий", –1923,18 декабря.
7. Газета "Бакинский рабочий", –1924, 13 февраля г.
8. Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сб. документов, с.184.
9. Обзор деятельности правительства Азербайджана за 1922-23 гг. / –Баку, –1923, –с. 235.
10. Путь школы, –1924, №2, –с. 3.
11. Резолюции и постановления II съезда АКП(б). Баку, –1920.
12. СУ Азербайджана, –1923, №10, –с. 442.

XÜLASƏ

AZƏRBAYCAN SSR-DƏ YENİ SOVET TƏHSİL SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI

Əliyeva A.R.

Açar sözlər: təhsil, Azərbaycan, Sovet İttifaqı, xalq təhsili, məktəb sistemləri

Məqalədə Sovet dövründə təhsil sisteminin inkişafı məsələlərinə toxunulur. Əsas diqqət təhsilin yüksəlişində ziyalılardan oynadığı rola yönəldilmişdir. Azərbaycanda yeni sovet təhsil sisteminin qurulması pedaqoji kadr çatışmazlığı kimi mühüm problemlə üzləşmişdi. Pedaqoji kadrların hazırlanması, yeni tədris materiallarının və proqramlarının, mütərəqqi tədris metodlarının tətbiqi tələb olunurdu. Buna görə də 1920-ci ildə Azərbaycan Sovet hökuməti xalq maarifinin yeni inkişafına istiqamət verən bir sıra fərman və sərəncamlar verdi. Azərbaycan ziyalıları təhsilin inkişafı üçün bütün imkanları yaratmağa çalışdılar. 20-ci əsr bəşər sivilizasiyasının tərkib hissəsi olan Azərbaycan mədəniyyətinin zənginləşməsində məhsuldar mərhələ kimi xüsusi yer tutmuşdur. Tarixin bu dövrü öz xüsusiyyətləri, tarixi-ictimai şəraiti ilə seçildiyindən bütün bu xüsusiyyətlər istər-istəməz mədəniyyət və incəsənət sahəsində öz dərin izlərini qoyub. 20-ci əsr Azərbaycan xalqının tarixində ictimai-siyasi inqilablar və dəyişikliklər dövrü kimi yadda qaldı. Baş verən ictimai-tarixi və siyasi dəyişikliklər milli mədəniyyət və incəsənətə öz təsirini göstərsə də, ümumilikdə, inkişaf baxımından bu dövrü məhsuldar mərhələ kimi səciyyələndirmək olardı.

РЕЗЮМЕ

ФОРМИРОВАНИЕ НОВОЙ СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Алиева А.Р.

Ключевые слова: образование, Азербайджан, Советский Союз, народное образование, школьная система

В статье затрагиваются вопросы развития системы образования в советский период. Основное внимание в развитии образования уделялось роли интеллигенции. Создание новой советской системы образования в Азербайджане столкнулось с такой серьезной проблемой, как нехватка преподавательских кадров. Требовалось подготовить преподавательский состав, применить новые учебные материалы и программы, прогрессивные методы обучения. Поэтому в 1920-е годы советское правительство Азербайджана издало ряд декретов и распоряжений, направленных на развитие народного образования. Азербайджанская интеллигенция старалась создать все возможности для развития образования. XX век занял особое место как продуктивный этап в обогащении азербайджанской культуры, являющейся неотъемлемой частью человеческой цивилизации. Поскольку этот период истории отличается своими особенностями, историческими и социальными

The formation of a new soviet education system in Azerbaijan SSR

условиями, все эти особенности неизбежно оставили свой глубокий след в области культуры и искусства. XX век запомнился как период социальных и политических революций и перемен в истории азербайджанского народа.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.05.2024
	Son variant	21.06.2024

UOT 93/94

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_59

1920-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN SSR-DƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN SOSIAL-İQTİSADI KURSUN DAXİLİ SİYASİ VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ BARƏDƏ

MƏMMƏDOV ƏNVƏR FƏTTAH oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent
enver.mammadav@sdu.edu.az

Açar sözlər: Azərbaycan, sovet hakimiyyəti, Nuxa, Zaqatala, sənətkarlıq

Bəlli olduğu kimi, birinci dünya müharibəsi, ardından milli münaqişələr, vətəndaş müharibəsi, mövcud sosial-iqtisadi əlaqələrin qırılması və s. səbəblər üzündən Azərbaycan xalq təsərrüfatı dərin böhran yaşamaqda idi. Bu böhran sovet hakimiyyətinin ilk illərində də davam etmişdi və hətta bəzi sahələrdə daha dərin səciyyə almışdı. Respublikanın iqtisadi həyatının bütün sahələrində tənəzzül hökm sürürdü. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda hasil olunan neftin miqdarı 17,2 milyon pud olduğu halda, həmin ilin iyun ayında neft hasilatı 14,9 milyon puda, sentyabr ayında isə daha da azalaraq 10,8 milyon puda enmişdi [11, s.25].

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında yaranmış vəziyyət sənayedən geri qalmırdı. Əkin sahələri 1914-cü illə müqayisədə 1921-ci ildə 965500 hektardan 560600 hektara enmişdi, yəni 42% azalmışdı [15, 44-45]. Taxıl əkinləri 1914-cü ildə 781 min hektardan 1921-ci ildə 506 min hektara, texniki bitki sahələri 121 min hektardan 9 min hektara, pambıq sahələri 115 min hektardan 4 min hektara, çəltik sahələri 47 min hektardan 30 min hektara düşmüşdü [6, s.6].

Maldarlıqda da ciddi tənəzzül baş vermişdi. Belə ki, iribuynuzlu mal-qaranın sayı 1914-cü ildə 1 milyon 480 min idisə 1921-ci ildə 635 minə enmişdi. Müvafiq olaraq atların sayı 153 mindən 101 minə, qoyunların sayı 1,166 milyondan 866 minə, sağmal inəklərin sayı 808 mindən 242 minə enmişdi [6, 8-9]. Maldarlıqda hökm sürən tənəzzül müharibə, yoluxucu xəstəliklər və s. ilə yanaşı, həm də sapalaqla əlaqədar köçərilər tərəfindən mal-qaranın İrana sürülməsi idi. Bəhs olunan dövrdə maldarlıqda 40% azalma qeydə alınmışdı [13, s.29].

Azərbaycan kənd təsərrüfatının texniki təchizatı da son dərəcə primitiv idi. 1921-ci il kənd təsərrüfatı siyahıya alınmasının məlumatlarına əsasən, kəndli təsərrüfatlarından yalnız 9%-də dəmir kotan, 2%-də dəmir dırmıx, 27%-də ağac xış var idi. Kəndli təsərrüfatlarının 64%-də ümumiyyətlə torpaq becərmə alətləri qeydə alınmamışdı [14, s.142]. 1920-ci il 5 may tarixli dekretə uyğun olaraq kəndlilərə verilən torpaqlar kənd təsərrüfatı alətləri az olduğu üçün becərilməmiş qalmışdı. Hərbi kommunizm siyasəti isə kəndlilərin durumunu daha da ağırlaşdırırdı.

Görülən tədbirlərə baxmayaraq bütövlükdə sovet məkanında olduğu kimi Azərbaycanda da sovet hakimiyyətinin ilk dönməndən sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət son dərəcə gərgin olaraq qalmaqda idi. Respublikanın müxtəlif yerlərini bürümüş üsyan və hərəkatlar yeni rejimi ciddi seçim qarşısında qoymuşdu: ya artıq yeni hərbi-siyasi şəraitə cavab verməyən hərbi kommunizm kursunu davam etdirmək, bununla da həm əhalinin mütləq əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərlə daimi savaş vəziyyətində olmaq, həm də ölkənin düşdüyü fəlakətli iqtisadi vəziyyətə seyrçi qalmaq; ya da kəndlini həvəsləndirməyi və sərbəst iqtisadiyyata xas bəzi digər tədbirləri ehtiva edən yeni sosial-iqtisadi kursa rəvac verməklə ölkənin təsərrüfat həyatını canlandırmaq. Bəlli olduğu kimi, Lenin rəhbərliyi vəziyyəti dəyərləndirərək, öz seçimini ikinci strategiyaya üzərində etmişdi.

Əksər qəzalarda mövcud olan məhsul qıtlığı, çanaq vergisinin yığılması zamanı yol verilən xətlər, nəqliyyat çatışmazlığı “çanağın” kifayət qədər səmərəli olmamasına səbəb olmuşdu.

Çanaq vergisini ərzaq vergisi əvəz edir. 1922-ci ilin aprelin 13-də Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurası ərzaq vergisi haqqında müvafiq qərar qəbul etdi, mayın 3-də isə II Ümumazərbaycan Şuraları qurultayı ərzaq vergisi haqqında dekreti təsdiqlədi [16, s.23-24]. Yeri gəlmişkən, həmin qurultayda kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar məsələlər prioritet müzakirə mövzusu olmuşdu. Məsələ onda idi ki, bütün səylərə baxmayaraq, 1921-ci ildə də respublikanın kənd təsərrüfatında tənəzzülü dayandırmaq mümkün olmamışdı. Sovet hakimiyyətinin ilk dönəmində Azərbaycanın əksər qəzalarında aclıq və səfalətin davam etməsi səbəbindən II Şuraları qurultayı Yeni İqtisadi Siyasət çərçivəsində kəndlini həvəsləndirmək üçün əhaliyə torpaq istifadəsi formalarını sərbəst seçmə haqqı verilir. Eyni zamanda onlara müvəqqəti zəifləmiş təsərrüfatlara 3-6 il müddətinə torpaq icarəyə götürməyə və maddəli işçi almağa icazə verilir.

1921-ci ilin mayında ərzaq sapalağı ləğv edilmiş Azərbaycanda kəndlilin ağır vəziyyətini nəzərə alan hökumət burada ərzaq vergisini 1 il müddətinə təxirə saldı və “çanaq” adını almış müvəqqəti könüllü rüsum daxil etdi. Obyektivlik naminə qeyd etmək lazımdır ki, Yeni İqtisadi Siyasət çərçivəsində atılan addımlar, kəndlini öz əməyinin məhsuldarlığında maraqlı edir, bu da kənddə müəyyən qədər irəliləyişə təkan vermişdir.

1927-ci ilin sonu – 1928-ci ilin əvvəllərində meydana çıxmış taxıl tədarükü böhranı, kollektivləşdirmənin sürətlə və radikal tədbirlərlə həyata keçirilməsi zərurətini aktuallaşdırmaqla yaranmış vəziyyət, sənayeləşmənin də taleyini təhlükə altına alırdı. Ölkəni çöhrələ təmin etmək zərurəti, eyni zamanda da sənayeləşmə üçün gərəkli maşın və avadanlığın xaricdən alınması üçün tələb olunan vəsaitin isə məhz taxıl satışı hesabına əldə olunması bolşevik hakimiyyətini bu məsələdə son dərəcə radikal addımlar atmağa sövq edirdi.

Qolçomaqlara qarşı yürüdülməsinə siyasətdə yol verilən zorakılıqlar da bəhs olunan dövrdə kənd sənətkarlığının vəziyyətini gərginləşdirən amillərdən idi. Hakimiyyət orqanları qolçomaq siyahılarını özlərinin təsbit etdiyi meyarlarla tərtib edirdilər ki, bu da faktiki olaraq qolçomaq adı altında istənilən təşəbbüskar kəndlilin fiziki cəhətdən məhv edilməsinə gətirib çıxarırdı. Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinin qolçomaq təsərrüfatlarının üzərinə fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisinin qoyulmasına dair qərarına görə maddəli əməyin tətbiqini zəruri edən sahələr istisna olmaqla (həmin sahələrdə də tətbiq olunan maddəli əməyin həcmi müəyyən olunmuş həddi keçməməli idi) sistemli olaraq kənd təsərrüfatı işləri, kənd sahələr və müəssisələrdə maddəli əməkdən istifadə edən təsərrüfatlar qolçomaq təsərrüfatı hesab olunur və onların üzərinə fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisi qoyulurdu.

Maddəli əməyin tətbiq olunduğu günlərin sayının il ərzində aşağıda müəyyən olunmuş həddi keçməyən təsərrüfatlar fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisindən azad olunurdu. Abşeron yarımadasındakı taxılçılıq təsərrüfatlarında maddəli əməkdən ildə 35 günə qədər istifadə oluna bilərdi. Düzən, dağlıq və dağətəyi rayonlarda bu hədd ildə 40 günə, suvarılan torpaqlarda isə 50 günə qədər müəyyən olunmuşdu. Maddəli əməyin tətbiqi bağçılıq və üzümçülük təsərrüfatlarında, eləcə də Lənkəran, Masallı və Astara rayonlarının çəltikçilik təsərrüfatlarında ildə 75 günü (keçmiş Gəncə quberniyasının üzümçülük təsərrüfatlarında bu hədd ildə 150 gün müəyyən olunmuşdu), pambıqçılıq təsərrüfatlarında 150 günü, qeyri-pambıqçılıq rayonlarının çəltikçilik təsərrüfatlarında 50 günü (pambıqçılıq rayonlarında çəltik becərən və maddəli əmək tətbiq edən təsərrüfatların üzərinə tətbiq etdiyi maddəli əməyin ölçüsündən asılı olmayaraq fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisi qoyulurdu), tütünçülük təsərrüfatlarında isə ildə 200 günü keçməməli idi.

Əmək qabiliyyətli kişilərin olmadığı, yaxud da ağır xəstə olduğu, tikinti işlərinə, hərbi xidmətə cəlb olunduğu tək qadınların təsərrüfatları, eləcə də yetimlərin, əlillərin və məktəb yaşlı uşaqların olduğu və bir çoban köməkçisindən artıq maddəli işçisi olmayan maddəli təsərrüfatları da vahid kənd təsərrüfatı vergisindən azad edilirdi. Belə təsərrüfatlarda bir daimi maddəli işçinin

olması və yaxud mövsümi günlərin yuxarıda müəyyən olunmuş həddən artıq olması onların üzərinə fərdi şəkildə vahid kənd təsərrüfatı vergisinin qoyulmasını zəruri etmirdi.

Aşağıdakı halda təsərrüfatlar qolçomaq təsərrüfatı hesab olunurdu: illik gəliri 125 rublu keçməklə, dəyirman, yağ zavodu, yem zavodu, yundarıyan (hallacxana-yunçırpan yer), meyvəqurudan və ya mexaniki mühərrikin tətbiq olunduğu digər sənaye müəssisələrinə, su və yaxud küləyin köməyi ilə hərəkətə gətirilən müəssisələrə (külək və suyun gücü ilə işləyən müəssisə bir neçə adamın mülkiyyəti idisə onlardan yalnız həmin müəssisənin gəlirindən onun payına düşən hissəsinin illik 125 rubldan artıq olanı vahid kənd təsərrüfatı vergisi verməli idi) malik olan; icarəsindən gəlir əldə edən müəssisəsi olan; kənd təsərrüfatı maşınlarını icarəyə verən və yaxud bu maşınlarla digər təsərrüfatlarda işləyən; öz əkin sahəsini azaltmaqla mütəmadi olaraq canlı qoşqu qüvvəsini digər təsərrüfatlara icarəyə verən; rayon vergi komissiyası tərəfindən icarədar üçün ağır şərtlər kimi müəyyən olunmuş şərtlərlə torpaq icarəyə verən; ticari və sənaye istismarı məqsədi ilə sahəsi 120 kvadrat sajəndən artıq olan bağ, üzümlük və başqa şeyləri icarəyə verən; həmin rayon üçün müəyyən olunmuş orta normadan artıq sahəli və müəyyən olunmuş normadan artıq muzzdlu qüvvənin tətbiqini zəruri edən bağ və ya üzümlüyə malik olan və kənd təsərrüfatı vergisindən yayınmaq üçün təsərrüfatını tamamilə və ya qismən icarəyə verən; ayrı-ayrı tikililəri və yaxud müəssisələri icarəyə verməklə illik gəliri 150 rublu keçən; ticarətlə, sələmçiliklə məşğul olan və yaxud digər zəhmətsiz gəlirlərə malik olanlar (din xadimləri kimi) gəlirlərindən asılı olmayaraq qolçomaq təsərrüfatı hesab olunurdu.

Fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisi qoyulmuş təsərrüfatlar bütün güzəştlərdən məhrum edilirdilər [3, s.108-115].

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin “Fərdi təsərrüfatlarda olan bütün mal-qaranın, habelə arıçılıq və ipəkçiliyin ictimailəşdirilməsi barədə” 1930-cu il fevral tarixli qərarına əsasən qısa vaxtda 75 min iş heyvanı, 100 min baş qaramal, 250 min baş qoyun və keçi ictimailəşdirildi, fərdi təsərrüfatlara məxsus torpaqlar kütləvi şəkildə müsadirə edildi [10, s.159].

Əhalinin narazılığının əsas səbəblərindən biri də onlardan toplanan çoxsaylı vergilərin ağırlığı idi. Bu məsələdə də Cənubi Qafqazda ən ağır vəziyyət Azərbaycanda olmaqla müsəlmanlar, türklər daha ağır vəziyyətdə idilər. Belə ki, 1926-27-ci təsərrüfat ilində adambaşına düşən verginin miqdarı Ermənistanda 2 rubl 23 qəpik, Gürcüstanda 2 rubl 25 qəpik, Azərbaycanda isə 3 rubl 60 qəpik idi. Azərbaycanda varlı kəndlilərin 45,62%-i vergiyə cəlb olunduğu halda, Gürcüstanda bu rəqəm 35,13%, Ermənistanda isə 23,25% idi [7, s.55-58]. Vergiyə cəlb olunanların içərisində kустar sənət sahələri ilə məşğul olan sənətkarlar da kifayət qədər var idi.

Azərbaycan kəndlisi şəxsi təsərrüfatda olan mal-qara, qoyun, keçi, ev quşları və hətta meyvə ağacları üçün vergi verməli idi. Bir toyuq üçün illik 60 yumurta miqdarında ödənilən vergi 50-ci illərin ortalarına qədər mövcud olmuşdu [1, s.50].

Əhalinin üzərinə düşən ağır vergi növlərindən biri də vahid kənd təsərrüfatı vergisi idi. Bu vergi üzrə əvvəlki illər üçün yığılmış borcun 69 min rubl təşkil etməsi onun məbləğinin Azərbaycan SSR-də 1926-1927-ci təsərrüfat ili üçün əvvəlki ildəki 3476 min rubldan 3154 min rubla azaldılmasına səbəb olmuşdu. Bu məbləğin də ödənilməsi mümkün olmadıqda onun miqdarı 2800 min rubla endirilmişdi [2, s.19-20]. Vahid kənd təsərrüfatı vergisindən Nuxa-Zaqatala qəza əhalisinin cəmi 55%-i azad edilmiş, yerdə qalan 45%-i isə hakimiyyət orqanlarının fikrincə “yararsız”, “antisovet ünsür” olmaqla onlar bu vergi ilə yüklənmişdilər.

Kəndlilər ümumi kənd təsərrüfatı vergisi ilə yanaşı 13-ə qədər əlavə vergi də ödəyirdilər. Onlardan toplanan su vergisi isə kəndlilərin fikrincə daha ağır olmaqla bu zaman hətta suvarma əkinçiliyinin mövcud olmadığı kəndlərdən də zorla su vergisi toplayırdılar. Nuxa qəzasında su vergisinin miqdarı ailə başına 30-40 rubl təşkil edirdi. Sənətkarlardan toplanan verginin miqdarı isə çox vaxt onların əmlakının dəyərindən 2-3 dəfə artıq olurdu [17, s.965].

Bəhs olunan dövrdə yaranmış sosial-iqtisadi tənəzzül Azərbaycanda da antisovet çıxışlarına səbəb olmuşdu. Belə çıxışların baş verdiyi mərkəzlərdən biri də Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində olan Nuxa-Zaqatala qəzası idi. İpəkçilik bu bölgənin iqtisadi həyatında mühüm yer tuturdu. 1927-ci ilin iyun ayında Şəkinin ilk ipəkçilik müəssisəsinin – Alekseyev və Voronin qardaşlarının sexlərinin yerləşdiyi ərazidə Cənubi Qafqazda ən böyük ipəkçilik kombinatının təməli qoyulur [9]. Buna baxmayaraq xammal çatışmazlığı, eləcə də bolşevik hakimiyyətinin yeritdiyi iqtisadi siyasət həmin müəssisənin demək olar ki, fəaliyyətinə imkan vermirdi. Həmin dövrün sənədlərindən bəlli olur ki, bəhs olunan dövrdə Nuxada kustar sənətkarlıq tənəzzül keçirməklə, sənətkarların iqtisadi durumu son dərəcə acınacaqlı idi. Məhz bu səbəbdən sənədlərdə qeyd olunur ki, bu bölgədə 1930-cu ildə baş vermiş üsyan iştirakçılarının içərisində vəziyyəti kifayət qədər acınacaqlı halda olan, gəlirinin 60-70 faizə qədərini vergi şəklində verməyə məcbur edilən kustar sənətkarlar da az deyildi. Qeyd olunur ki, daimi xammal çatışmazlığından əziyyət çəkən kustarlar vergi və mükəlləfiyyətləri ödəmək üçün istehsal alətlərini və ev əşyalarını satmaq məcburiyyətində qalırdılar. Bu da təsərrüfatın bu sahəsinin getdikcə tənəzzülə uğramasına səbəb olurdu [5, s.108].

Sovet dövrü tarixi ədəbiyyatında molla-qolçomaq iğtişası kimi təqdim olunmuş Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş xalq hərəkatının sosial bazasına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu üsyan əhalinin demək olar ki, bütün təbəqələrini əhatə etmişdi. O dövrün rəsmi sənədlərində qeyd olunur ki, Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyan zamanı molla-qolçomaqlarla yanaşı ortabablar, yoxsul və muzdurların bir hissəsi, eləcə də xammal çatışmazlığı səbəbindən ilin yarısından çoxunu işsiz, bununla da maaşsız qalmalı olan Nuxa ipəkçilik fabrikinin fəhlələri də qoşulmuşdular [4, s.125-145]. Bu barədə Qızıl Ordu komandanlığının hesabatında göstərilirdi ki, üsyançıların tərkibi rəngarəngdir – ora banditlər, qolçomaqlar, dükançılar və onlar tərəfindən təhrik edilmiş ortabab, yoxsul-muzdur kütləsi daxildir. [17, s. 86].

1930-cu il Şəki üsyanının tədqiqatçısı H. Manaflının bu barədə arxiv sənədlərinə istinadən verdiyi məlumatda göstərilir ki, Şəkidə mövcud olan kəndlilər, halvaçı, çarıqtikən, papaqçı, dabbaq, toxucu kimi sənətkarlar, gündəlik çörəyini çətinliklə qazanan baqqallar, xırda alverçilər, inqilabdan qabaq ali təhsil almış ziyalılar, məhəllə məscidlərinin mollaları, İstanbul, Bağdad, Tehran, Qahirə darülfünunun ilahiyyat fakültələrini bitirmiş ruhanilər və başqaları sovet hakimiyyətinin düşməni sayılırdılar. İnqilaba qədər müsəlmanların Məkkə, Kərbəla, Məşhəd kimi müqəddəs yerlərini ziyarət edib hacı, məşədi, kərbəlayı ləqəbi daşıyanlar da, ərəb, fars dilini bilən, Qurani oxuyan, namaz qılan, oruc tutanlar da bu siyahıya salınırdılar. Məscidlər bağlandı, xalqın məscidlərə verdiyi minlərlə xalı-xalça müsadirə edilərək kimlərəsə verildi. Məscidlərin minarələri söküldü. [8, s.29].

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sovet hakimiyyətinin ilk dönəmindən bolşevik hakimiyyətinin sosial-iqtisadi sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər yerlərdə daxili həyatın müxtəlif sahələrində davam edən tənəzzülü daha da dərinləşdirmişdi. Bu baxımdan sənətkarlığın düşdüyü ağır durum xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində baş vermiş müqavimət hərəkatı iştirakçılarının sosial tərkibinə diqqət etdikdə aydın olur ki, Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyan zamanı din xadimləri və qolçomaqlarla yanaşı ortabablar, yoxsul və muzdurların bir hissəsi, eləcə də xammal çatışmazlığı səbəbindən ilin yarısından çoxunu işsiz, bununla da maaşsız qalmalı olan Nuxa ipəkçilik fabrikinin fəhlələri də qoşulmuşdular.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Kommunist Partiyasının 20-30-cu illər tarixinin bəzi məsələləri / –Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, –1990.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (AMEA TİEA), iş 3411.
3. AMEA TİEA, iş 5345.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 1, siy. 74, iş. 13.
5. ARPIİSSA, f. 1, siy. 231, iş 25.
6. Bünyadzadə, D. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının yüksəldilməsi // (VI Ümumazərbaycan Şuralar qurultayına məruzə, aprel, 1929) –Bakı: Azərneşr, –1929, –80 s.
7. İ saxanlı, H.A. Qafqazda Sovet terroruna qarşı 1928/30-cu illər silahlı müqavimət hərəkatı haqqında // “Qafqazda Sovet totalitarizmi (20-30-cu illər)” mövzusunda elmi konfransın materialları. 6-7 noyabr 1998-ci il. –Bakı: Xəzər Universiteti, –1998. –s. 55-58.
8. Manaflı, H. Şəki üsyanı / H.Manaflı. –Bakı: Zaman, –2000. –109 s.
9. Nəzərli, T. İpəkçiliyin inkişafı yeni islahatlar tələb edir // Azərbaycan qəzeti, –2013, 16 avqust. – s.10.
10. Tahirzadə, Ə. Unutdurulmuş azman – Əliabbas Qədimov (Ömür yoluna zindandan baxış) / Ə.Tahirzadə, H.Manaflı. –Bakı: Apostrof, –2012, –205 s.
11. Rəhmanzadə, Ş.F. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın Şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri) / Ş.F. Rəhmanzadə. –Bakı: Aspoliqraf, –2008, –376 s.
12. История СССР с древнейших времен до наших дней. [В 12 томах] / –М.: Наука, Т.8. – 1967, –726 с.
13. Мусабеков, Г. Избранные статьи и речи. [В 2-х томах] / Г.Мусабеков –Баку: Из-во АН Азерб. ССР, Т. I (1920-1927). 1960, 198 стр.
14. Обзор деятельности правительства за 1925 и 1926 гг. / Отчет V-му Всеазербайджанскому съезду Советов. –Баку, Издание Управления делами Совнаркома и ВЭС'а, –1927. –408 с.
15. Обзор деятельности правительства за 1927 и 1928 гг./ Отчет VI-му Всеазербайджанскому съезду Советов. –Баку, Издание Управления делами Совнаркома и ВЭС'а, –1929, –464 с.
16. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.) / – Баку: Издательство АН Азерб. ССР, –1961, –200 с.
17. Российский Государственный Военный Архив (РГВА), ф. 25873, оп. 1, д. 1206.

SUMMARY

ON THE INFLUENCE OF THE SOCIO-ECONOMIC COURSE PURSUED IN THE AZERBAIJAN SSR IN THE 1920S ON THE INTERNAL POLITICAL SITUATION

Mammadov A.F.

Key words: *Azerbaijan, Soviet power, Nukha, Zagatala, craft*

The presented article examines the socio-economic situation of the Azerbaijan SSR as a whole, and artisanal production, in particular, in the context of the events carried out by the Soviet government in the 1920s. The above facts indicate that in the first half of the decade, certain branches, were in serious decline. The oppression by the authorities of peasants, their imposing various excessive taxes caused an increase in social discontent, which led to the active participation of these categories of people in anti-Soviet protests. For the first time the article presents unique facts from archival documents, testifying to the participation of artisans in the Nukha-Zagatala uprising of 1930.

**РЕЗЮМЕ
О ВЛИЯНИИ ПРОВОДИМОГО В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКОГО КУРСА В 1920-Х ГОДАХ НА ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКУЮ
СИТУАЦИЮ**

Мамедов А.Ф.

Ключевые слова: *Азербайджан, советская власть, Нуха, Закачала, ремесло*

В представленной статье рассматривается социально-экономическое положение Азербайджанской ССР в целом, и кустарное производство, в частности, в контексте осуществляемых в 1920-х годах советской властью мероприятий. Приведенные факты свидетельствуют, что в первой половине указанного десятилетия отдельные отрасли переживали серьезный упадок. Притеснение органами власти крестьян, обложение их разными непосильными налогами вызывали рост социального недовольства, что приводило к активному участию означенных категорий населения в антисоветских выступлениях. В статье впервые приводятся уникальные факты из архивных документов, свидетельствующие об участии кустарей в Нухинско-Закачальском восстании 1930 года.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.04.2024
	Son variant	27.05.2024

UOT 903

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_65

CƏNUB ŞƏRQİ ŞİRVANIN ORTA ƏSR ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ

ABBASOVA ELMİRA İDRİS qızı [ORCID](#)

Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan, tar.f.d., a.e.i.

abbasova1957@mail.ru

Açar sözlər: Şirvan, arxeoloji qazıntılar, arxeoloji abidələr, yaşayış yerləri, dulus məmulatı.

Son tunc dövründən başlayaraq insanların məskunlaşdığı, ilk orta və orta əsrlər dövründə də əhalinin sıx yaşadığı Salyan bölgəsi Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında əvəzolunmaz hadisələrlə yadda qalmışdır. Kür çayının və Xəzər dənizinin əhatəsində yerləşən Salyan bölgəsi ilk orta əsr və orta əsrlərdə liman şəhəri olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Sahil boyunca yerləşdirilən balıq vətəgələri yerli və əcnəbi tacirlər tərəfindən idarə olunurdu. Kürdən və dənizdən tutulan balıqlar dəniz karvan yolu ilə dünya bazarlarına aparılırdı.

Bölgənin yaşayış yerlərində davamlı aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar edilən artefaktlar, memarlıq abidələri, sikkə nümunələri burada eyni zamanda bir çox sənət sahələrinin fəaliyyət göstərdiyindən xəbər verir. Memarlıq tikililərinin tədqiqi isə XII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda şəhərsalma mədəniyyətinin inkişafını göstərir.

Qırxçıraq orta əsr yaşayış yeri abidəsinin qalıqları Azərbaycanın cənub-şərqində, Bakı-Salyan şosse yolunun 115 kilometrliyində yerləşir və yaşayış yeri təxminən 16 min kvadratmetrə yaxın sahəni əhatə edir. XIX yüzillikdə Qırxçıraqda olmuş səyyahlar, habelə əcnəbi-həvəskar arxeoloqlar bu ərazidə bişmiş kərpicdən, daşdan hörülmüş yaşayış evlərin, körpü qalıqlarının, karvansara, məscid və minarələrin olduğunu qeyd etmişlər. Qırxçıraq sözünün etimologiyası ərazidə qırx evin olması və qırx işığın yanması anlamındadır. Eyni zamanda əbədi yanar odlar və atəşgədələrlə bağlayırlar. Yerli əhali yaşayış yerini Qırxçıraq, yaşayış yerinə yaxın olan ərazini isə Qaraçala adlandırırlar.

Cənub-Şərqi Şirvanın ilk orta əsr arxeoloji abidələri Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbələrlə yanaşı, ayrı-ayrı bölgələrdə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticəsində aşkar olunan çoxsaylı artefaktlarda mühüm rol oynayır. Yazılı mənbələr əsasında Azərbaycan tarixi haqqında səyyahların, yerli və əcnəbi alimlərin əsərlərində verilmiş ətraflı məlumatlar arxeoloji tədqiqatların əhəmiyyətini bir daha artırır. Bu baxımdan AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşlarının Kür çayı boyunca olan abidələrdə apardıqları arxeoloji tədqiqatların əhəmiyyəti böyükdür. Bu tədqiqatlar sırasında cənub şərq Şirvan ərazisində professor Arif Məmmədovun tədqiqatları və əldə olunan nəticələr son dövr Azərbaycan arxeologiyasına böyük töhvədir. A.M.Məmmədovun rəhbərliyi ilə bölgənin müasir Salyan rayonu ərazisində olan abidələrdə apardığı kompleks tədqiqatlar (Qırxçıraq, Babazanlı nekropolu və s.) əvvəlki arxeoloji tədqiqatların bir növ davamıdır.

Professor Y. A. Poxomov - XX yüzilliyin 20-ci illərində Qırxçıraqdan bişmiş boz və qırmızı rəngli, kvadrat ölçülü kərpiclər və kaşı parçaları, keramika, şüşə, mis əşyalarla yanaşı sikkə nümunələri tapıldığını qeyd etmişdir [15]. Kərpiclərin ölçüləri (22x22x5; 20x18x4 sm) Qəbələ [2, s.107-1080], Şəhərgah [3, s. 5] və Moxortəpə [10, s.109-111] orta əsr yaşayış yerlərindən aşkar edilmiş kərpiclərlə eyniyyət təşkil edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kür çayı boyunca olan yaşayış yeri abidələrində 1960-cı ildə Rəşid Göyüşovun rəhbərliyi ilə arxeoloji tədqiqatlara başlanmış qazıntılar Salyan rayon mərkəzindən 13

km. şimal şərqdə yerləşən Qırxçıraq abidəsində aparılmış və çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri tədqiqata cəlb edilmişdir. Vaxt azlığından Rəşid Göyüşovun rəhbərliyi ilə Salyan rayonu ərazisində aparılan tədqiqatlar bir növ kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntılarla nəticələnmişdir. Bu tədqiqatların nəticəsi olaraq yaşayış yerinin 40 hektar olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Qısa müddətli arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan artefaktlar təyinatına əsasən IX-XIII əsrlərə aid, istifadə yerlərinə görə müxtəlif təyinatlı keramika qabların hissələri, ox ucluqları, bəzək əşyaları, həmçinin istehsal prosesində istifadə olunan əmək alətləri olmuşdur [4].

Qırxçıraq abidəsi ərazisində sonrakı tədqiqatlar AMEA-nın Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşı V.A. Kvaçidze tərəfindən 1969-1977-ci illərdə [5, s.26-27], 2000-2002-ci illərdə isə Qərb İxrac Boru Kəmərinin çəkilişi ilə əlaqədar Qırxçıraq orta əsr yaşayış yerində V.A. Kvaçidze, Ə.İ. Novruzlu [12], N.Ə. Müseyibov [11, s.46-47], 2011-ci ildə isə Ələt-Masallı magistral yolunun çəkilişi ilə əlaqədar A.M. Məmmədov tərəfindən genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqat işləri aparılmışdır. Burada aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı iki böyük körpünün qalıqları aşkarlanıb. Tədqiq olunan körpülərdən biri Qumlavar adlı iki tağlı körpüdür. Eni 4.6 metr, uzunluğu 20 metrədən artıq olan bu körpünün hər bir aşırımının eni 3.5 metrdir. XVIII əsrin sonlarına qədər istifadəyə yararlı olan və bu gün də dayaqları suyun altında qalan Qumlavar körpüsü XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərində inşa edilmişdir. Qumlavar körpüsündən fərqli olaraq ikinci körpü isə çay üzərində deyil, sel sularının daha çox axar yerində inşa edilmişdir. Bir aşırımlı olan ikinci körpünün aşırımının eni 3.8 metrdir. Qazıntının elmi rəhbəri A.M.Məmmədov memarlıq üslub xüsusiyyətlərinə rəğmən bu körpünün də XIII əsrin əvvəllərində inşa olunduğu qənaətinə gəlib. İstər iki tağlı Qumlavar, istərsə də bir tağlı körpüləri yerli tikinti materiallarından istifadə olunaraq inşa edilmişdir [6, s.108-109]. Aparılan tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş tikili qalıqları ilə yanaşı arxeoloji materialların əsas hissəsini şirsiz və şirli saxsı qab nümunələri, habelə müxtəlif formalı şüşə biləzliklər təşkil edir [1, s. 48-49; 13, 50-51].

Qırxçıraq yaşayış yerinin qədim karvan yolu və Kür çayı kənarında olması burada yaşayan əhalinin təsərrüfat və ticarət həyatına müsbət təsir göstərməyə bilməzdi. Salyanda yerli və beynəlxalq ticarət dövriyyəsi sürətlə artdıqca bölgə geniş miqyaslı ticarət mərkəzinə çevrilirdi. Şirvanın əsas liman ərazisi olan Salyan şərqdən və cənubdan Xəzər dənizi ilə əhatələnir. Bir tərəfindən Kür çayı, digər tərəfindən isə Muğan çölü ilə sərhədlənir. Yay istəyi və suyu şirin olan çayın sularında müxtəlif növ balıqların olduğu və onlar su ticarəti yolu ilə dünya bazarlarına ixrac olunurdu. Belə ticarət əlaqələri XIX əsirdə də davam etdirilmiş və balıq vətəgələri əcnəbilər tərəfindən icarəyə götürülürdü. Kür çayından və Xəzər dənizindən tutulan balıqlar Həştərxana və digər yerlərə aparılırdı. Satışa aparılan balıqların ıçalatından isə yapışqan hazırlanırdı [9, s.106].

Qırxçıraq yaşayış yeri haqqında mənbələrdə müxtəlif məlumatlar verilir. Məlum olur ki, Qırxçıraq şəhərinin əsası Elxani hökmdarı Sultan Mahmud Qazan xan (1295-1304) tərəfindən qoyulmuş Mahmudabad şəhəridir. Mahmudabad Muğanda - Xəzər dənizinin yaxınlığında, Kür çayının sahilində (Salyandan bir qədər aralı) bina edilmişdir [7]. XIV əsr tarixçisi Həmdullah Qəzvini «Nüzhət əl-qulub» əsərində Mahmudabadın Xəzər dənizi sahilində, Qavbarı çöllərində yerləşdiyini və Monqol sultanı Qazan xan tərəfindən inşa edildiyini göstərir [16, s.46]. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanov da şəhərin mövqeyi haqqında «Gülüstani-İrəm» əsərində məlumat verərək qeyd edir ki, Mahmudabad dərya kənarında-Kür çayının iki qolu arasında, beşinci iqlimdə salınmışdır [14, s. 27].

Son illərin tədqiqatları nəticəsində Qırxçıraq abidəsinin iki mədəni təbəqədən ibarət olduğuna aydınlıq gətirdi. Birinci mədəni təbəqənin III-VIII əsrlərə aid və 0.9 metr qalınlığında, ikinci mədəni təbəqənin isə sonrakı dövrlərə aid olduğunu, daha dəqiq desək XI əsrdən başlayaraq XVII əsrlərə qədərki böyük bir dövrü əhatə etdiyinə aydınlıq gətirildi. Abidə ərazisində baş verən təbii hadisələr və aparılan təsərrüfat işləri nəticəsində mədəni təbəqə yer səthindən 1.5 metr dərinlikdə salamat qalmışdır [7, s.22-23].

Beləliklə, ehtimal edilir ki, XIV əsrdə Qazan xan tərəfindən salınan Mahmudabad XII-XIII əsrlərdə mövcud olmuş və Qırxçıraq adlanan yaşayış yerinin xarabalıqlarında inşa edilmiş şəhərdir.

Nəticə. İstər sovet dönəmində, istərsə də müstəqillik illərində Şirvan ərazisində (Salyan və ətraf ərazilərdə) aparılan arxeoloji tədqiqatlara əsasən tapılan çoxsaylı artefaktlar və onların Azərbaycanın digər yaşayış yerlərinin arxeoloji materialları ilə müqayisəli təhlili deməyə əsas verir ki, digər sənət sahələri ilə yanaşı dulusçuluq sənəti də yerli əhalinin əsas məşğuliyyətlərindən biri olmuşdur.

Eyni zamanda əldə edilmiş arxeoloji materiallar, habelə mənbələrin verdiyi məlumatlar Qırxçırağın orta əsrlərdə ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olduğunu və Kür çayının liman olaraq fəaliyyət göstərdiyi inkar olunmazdı. Qırxçıraq orta əsr yaşayış yerində aşkar olunan çoxsaylı və müxtəlif təyinatlı maddi mədəniyyət qalıqlarının olması burada davamlı yerli istehsalın olduğundan və nəsillərin intensiv məskunlaşmasından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəşirov, R.Y. Qırxçıraq yaşayış yerinin saxsı qab nümunələri /2000-2001-ci illərdə aparılan arxeoloji tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiya, çöl tədqiqatları və nəzəri problemlər // Tezislər, –Bakı: Elm, –2002, –s. 48-50.
2. Cəbiyev, Q.C. Qəbələ şəhərinin Qala hissəsində arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar, –2008. –s.107-109.
3. Cəbiyev, Q.C. Kürdəmirdə orta əsr şəhər mədəniyyətinə aid tapıntılar // Xalq qəz., –2009 7 noyabr, –s.5.
4. Göyüşov, R.B. Azərbaycan arxeologiyası / R.B.Göyüşov. –Bakı: Işıq, –1986. –185 s.
5. Kvaçidze, V.A. Xəzər Atlantidası / V.A.Kvaçidze, –Bakı, –2009.
6. Məmmədov, A.M. Salyanın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və memarlığı // Elmi-praktiki konfrans, –Salyan, 28-29 dekabr, –2011. –Bakı, –2012.
7. Məmmədov, A.M. Salyan / Dəmir dövründən-orta əsrlərədək //tarixi-arxeoloji icmal // A.M.Məmmədov. –Bakı: Elm, –2011, –61 s.
8. Məmmədov, R. Qırxçıraq abidəsi / R.Məmmədov, V.Kvaçidze // Elm və həyat Jurnalı, –Bakı, –1979, №4, –s. 26-27.
9. Məmmədov, H.A. Salyanın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və memarlığı // Elmi-praktiki konfrans, –Salyan 28-29 dekabr, –2011. –Bakı, –2012.
10. Mustafayev, M.M. Muxortəpə orta əsr yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar / M.M.Mustafayev, E.İ.Abbasova // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar, –2008, –s.109-111.
11. Müseyibov, N.Ə. Qırxçıraqda arxeoloji tədqiqatlar /2000-2001-ci illərdə aparılan arxeoloji tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiya, çöl tədqiqatları və nəzəri problemlər // Tezislər, –Bakı: Elm, –2002, –s. 46-48.
12. Novruzlu, Ə.İ. Azərbaycanın Yeni Tikinti Sahələrində arxeoloji tədqiqatlar, [2 cildə] / Ə.İ.Novruzlu, c.2. –Bakı, –2003, –127 s.
13. Ахундова, Г.К. Стеклянная браслеты из Гырхчырага /2000-2001-ci illərdə aparılan arxeoloji tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiya, çöl tədqiqatları və nəzəri problemlər // Tezislər, –Bakı: Elm, –2002, –s.50-51.
14. Бакиханов, А.А. Гюлистан-и Ирам / А.А.Бакиханов. –Баку: Элм, –1991. –304 с.
15. Пахомов, Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа. / Вып. VI. –Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, –1954. –92 с.
16. Тарихи Дербендъ-наме / Перев.и прим. М.Алиханова-Аварского. –Тифлис, –1898. –89 с.

SUMMARY
THE MEDIEVAL ARCHEOLOGICAL MONUMENTS
OF SOUTHEASTERN SHIRVAN
Abbasova E.I.

Keywords: *Shirvan, archeological excavations, archeological monuments, living space, ceramics.*

Salyan is a region that has been densely populated since the Late Bronze Age and has played an indispensable role in the political, economic and cultural life of Azerbaijan. The Salyan region, surrounded by the Kura River and the shores of the Caspian Sea, functioned as a port city during the early Middle Ages and in the Middle Ages. The fish farms along the coast were managed by local and foreign merchants. Fish caught from the Kura and the Caspian Sea were delivered to world markets by sea caravans. During the lengthy archaeological excavations conducted in the settlements of this region, artifacts, architectural monuments, and samples of coins were discovered. These findings proved the existence of different fields of art in this region. The study of architectural buildings dating back to the XII-XIV centuries indicates the development of urban planning culture in Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ
СРЕДНЕВЕКОВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ
ЮГО-ВОСТОЧНОГО ШИРВАНА
Аббасова Э.И.

Ключевые слова: *Ширван, археологические раскопки, археологические памятники, места проживания, керамика.*

Сальян – это регион, который был густо заселён начиная с периода поздней бронзы и сыгравший незаменимую роль в политической, экономической и культурной жизни Азербайджана. Сальянский регион, окружённый рекой Кура и берегами Каспия, в период раннего средневековья и в средние века, функционировал как портовый город. Рыбные фермы, находящиеся вдоль побережья, управлялись местными и иностранными купцами. Рыба выловленная из Куры и Каспийского моря доставлялась на мировые рынки морскими караванами. Во время продолжительных археологических раскопок проведённых в населённых пунктах этого региона, были обнаружены артефакты, архитектурные памятники, образцы монет. Данные находки доказывали существование разных областей искусства в этом регионе. Изучение архитектурных построек, относящихся к XII-XIV векам, указывает на развитие градостроительной культуры в Азербайджане.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.05.2024
	Son variant	15.06.2024

UOT 355.

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_69

MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ORDU QURUCULUĞU (1992-1993-CÜ İLLƏR)

MƏHƏRRƏMOVA AYTƏN FİRDOVSI qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan, tar.f.d.
ayten.meherranova.84@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Silahlı Qüvvələr, erməni təcavüzü, hərbi texnika

1992-ci il fevralın 26-da erməni silahlı qüvvələri və 366 motoatıcı alayın birləşmiş hərbi qüvvələri tərəfindən Xocalıda törədilən soyqırım cinayətlərindən sonra Azərbaycanda siyasi vəziyyət daha da kəskinləşdi və A.Mütəllibov istefa vermək məcburiyyətində qaldı. Ali Sovetin sədri Y.Məmmədov prezident səlahiyyətlərini icra etməyə başladı. Hakimiyyət dəyişikliyi və prezident səlahiyyətlərini həyata keçirən Y. Məmmədovun siyasi idarəetmə bacarığı kifayət qədər olmasa da, ölkə ərazisində, o cümlədən cəbhədəki gərgin vəziyyət ordu quruculuğu ilə də bağlı təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edirdi.

1992-ci il aprelin 8-də Ali Sovet erməni təcavüzünün daha da artmasını nəzərə alaraq “Azərbaycan Respublikasında müdafiə sahəsində əlavə tədbirlər” haqqında qanun qəbul etdi. Həmin qanun layihəsi ilə Müdafiə Nazirliyinin səlahiyyətləri artırılır və Silahlı Qüvvələr haqqında müvafiq qanuna uyğun olaraq növbəti hərbi çağırışın həyata keçirilməsi vacib hesab edilirdi. Bundan əlavə Azərbaycan ərazisində Silahlı Qüvvələrin balansında olan istənilən mülkiyyətin özəlləşdirilməsi qadağan edilirdi [16, 126-127].

Ordu quruculuğu prosesinə 1992-ci il 15 may tarixində SSRİ hərbi əmlakının bölüşdürülməsi haqqında Daşkənd müqaviləsi ilə Azərbaycanın balansına keçən hərbi əmlakın da təsirini kənara qoymaq olmaz. SSRİ hərbi əmlakının bölüşdürülməsi onun tərkibinə daxil olmuş respublikalar arasında eyni şərtlər daxilində həyata keçirilmədi. İttifaqın qərb dövlətlərini təşkil edən Ukrayna, Belarusiya, Moldova və hətta Mərkəzi Asiya respublikaları ərazisindəki bütün hərbi birləşmələr həmin dövlətlərin milli yurisdiksiyalarına verildiyi halda Cənubi Qafqazda isə proses bu tərzdə həyata keçirilmədi. Adıçəkilən respublikalarla SSRİ hərbi əmlakının bölüşdürülməsi Qara dənizdə hərbi donanmanın bölüşdürülməsi zamanı Ukrayna ilə yaşanan narazılıq istisna olmaqla əsasən dinc şəkildə həyata keçirildi. Həmin vaxt yeni yaranmış MDB Müttəfiq Qoşunlarının komandanı marşal E.İ.Şapoşnikov isə Zaqafqaziyada olan hərbi əmlakın müstəqilliklərini yeni elan etmiş respublikaların yurisdiksiyasına keçməsinə qarşı çıxırdı. E.İ.Şapoşnikov mövqeyini belə əsaslandırır ki, Gürcüstan daxilində milli zəmində münaqişələr və eləcə də Ermənistan ilə Azərbaycan arasında başlanmış münaqişə daha da böyüyəcək və qarşısını almaq proseslərə gətirib çıxaracaqdır. Bu da özlüyündə Rusiyanın cənub sərhədləri üçün ciddi təhdid yaratmış olacaqdır [11, 30-33]. Bu tamamilə yanlış yanaşma idi. Əvvəla, Cənubi Qafqazdakı münaqişələrin alovlanmasında Rusiya özü birbaşa iştirak edirdi. Digər tərəfdən, Çeçenistanda artıq bu vaxt müstəqillik ideyaları baş qaldırmışdır. Rəsmi Moskva öz subyektləri arasında problemlərin həlli ilə məşğul olmaqdan imperiya düşüncəsindən xilas ola bilməyərək tərksiz etmək məcburiyyətində qaldığı respublikaları özünün yaratdığı münaqişələrlə yenidən nəzarətində saxlamağa çalışırdı. Məsələn qəlizləşdirən digər məsələ 300 kilometr enində 700 kilometr uzunluğunda olan Zaqafqaziya Hərbi Dairəsi soyuq müharibə dönəmində NATO-nun cənub qanadı, xüsusən də Türkiyə ilə birbaşa sərhədə malik olması onun istənilən hərbi əməliyyatı keçirmək üçün lazımı infrastrukturla təhciz edilməsini zəruri

etmişdir. İndi isə bu infrastrukturu yerli respublikalara verilməsi ilə rəsmi Moskva razılaşa bilmirdi. Bir tərəfdən Rusiya Müdafiə Nazirliyi Cənubi Qafqazı tərk etmək istəmir, müəyyən bəhanələrlə regionda qalmağa davam etmək istəyindədir, digər tərəfdən isə Cənubi Qafqazda artan millətçi hərəkatlar bunu mümkünsüz hala gətirmişdir [11, 32-35]. Həmin millətçi kəsim hərbi texnikanı və mövcud infrastrukturu milli respublikalara verilərək rus hərbi birləşmələrinin regionu tərk etməsini istəyirdi. Zaqafqaziyada olan hərbi mülkiyyətin öz nəzarətində saxlanmasına nail olmaq məqsədi ilə Rusiya Prezidentinin 19 mart 1992-ci il 260 sayılı əmri ilə Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin yaradılması əslində mövcud olan hərbi infrastrukturun rəsmi Moskvanın balansına keçirmək cəhdindən başqa bir şey deyildir. Amma, Rusiya bu addımı ilə qarşısızalmaz prosesi dayandıra bilmədi. Belə olduqda, Rusiya rəhbərliyi Zaqafqaziya Hərbi Dairəsində olan əmlak və texnikanı Şimali Qafqaz Hərbi Dairəsinə keçirməyə başladı. Bu proses Rusiya ilə sərhəddi olan Gürcüstan və Azərbaycanda həyata keçirilsə də Ermənistan ərazisindən heç bir texnika çıxarılmadı. 1992-ci ildə Rusiya faktiki olaraq Zaqafqaziya Hərbi Dairəsindən-Kutaisidən 21-ci Hava-Desant Briqadasını-Stavropola, 104-cü Hava Desant Dviziyanı Gəncədən-Ulyanovska, Laqodexidəki 12-ci Xüsusi Təyinatlı Briqadanı Asbestə (Sverdlovsk vilayəti), Bakı ətrafında Pirəkəşkül hərbi hissəsindəki 22-ci Xüsusi Təyinatlı Briqadanı Aksay şəhərinə, Qombori şəhərindəki 119-cu Raket Briqadasını Kamışlov şəhərinə, Tetri-Tskarodakı 154-cü Xüsusi Təyinatlı Radiotexnika Briqadasını Mixaylovsk şəhərinə, Kutaisidə yerləşən 2323-cü Kəşfiyyat Artileria Alayını Maykopa, Tsulukidzedəki 325-ci Helikopter Alayını Eqorlykskaya, Telavidəki 793-cü Helikopter Alayı Kinel-Çerkassı qəsəbəsinə, Tsxinvalidəki 37-ci mühəndis mina alayı Kazanskaya qəsəbəsinə köçürdü [14]. Göründüyü kimi, Rusiya Zaqafqaziya Hərbi Dairəsindəki Azərbaycan və Gürcüstan ərazindəki hərbi hissələrinin mühüm hissəsini köçürə bildi. Ermənistan ərazisindəki hərbi hissələrin heç biri Rusiyaya köçürülmədi

Düzdür, onların bir hissəsi sonradan 102-ci Rusiya hərbi bazasının tabeliyinə keçdi. Bununla belə, Ermənistan hökuməti ərazisində olan SSRİ hərbi əmlakından daha çox yararlanma bildi. Yaranmış gərgin hərbi-siyasi şərait Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin fəaliyyətini məhdudlaşdırırdı. 1992-ci ilin yayında bu hərbi qurum ləğv edildi [15]. Bütün bu məhdudiyyətlərə baxmayaraq, SSRİ hərbi əmlakının bölüşdürülməsi 1992-ci il mayın 15-də Daşkənd müqaviləsi ilə reallaşdırıldı. Müqaviləyə uyğun olaraq Azərbaycanda yerləşən hərbi hissələrin bir hissəsi-Gəncə, Nasosni, Qobu Lənkəranda yerləşən hərbi hissələr, o cümlədən Salyan kazarmaları Azərbaycanın yurisdiksiyasına keçmiş oldu. Bütün bunlar isə silahlı qüvvələrin yeni sahə və bölmələrinin yaradılmasında mühüm rol oynamış oldu.

1992-ci ilin mart ayında öncə Hərbi Hava Qüvvələri, aprel ayında isə Hərbi Dəniz Qüvvələrinin yaradılmasına başlandı. Hərbi Hava Qüvvələrinin təşkili prsesində ilk addımlardan biri olaraq Zabratda yerləşən hərbi aeroportada (əslində bu helikopter meydançası idi) MDB Aviasiya polkundan gətirilmiş 9 ədəd Mİ-24 helikopterindən ibarət ilk eskadra təşkil edildi [13, 64]. Eskadranın yaradılmasına baxmayaraq hərbi helikopterləri idarə edəcək peşəkar pilotlar yox dərəcəsində idi. Çıxış yolu kimi mülki aviasiya pilotlarının cəlb olunması müvəqqəti olaraq problemin həllinə köməklik etdi. Adıçəkilən aviasiya eskadrası yarandıqdan cəmi bir neçə gün sonra döyüşlərə qatıldı.

Daşkənd müqaviləsi əsasında SSRİ hərbi əmlakının bölüşdürülməsi nəticəsində Azərbaycan da müəyyən qədər hərbi texnika əldə etsə də, təəssüf ki, onların böyük əksəriyyəti işlək vəziyyətdə deyildir və ciddi təmirə ehtiyacı var idi. Bir hissəsinin isə ümumiyyətlə istismar müddəti bitmişdir. Bunu 1992-ci il dekabrın 3-də Prezident Ə.Elçibəyin iştirakı ilə keçirilən Müdafiə Nazirliyinin kollegiya iclasında Daşkənd müqaviləsi ilə alınan texnikanın cəmi 25 faizinin işlək vəziyyətdə olduğunun səsəndirilməsi də təsdiqləyir. [2, 1-3].

Silahlı Qüvvələrin hərbi hissələrində idarəçiliyin optimallaşdırılması üçün 1992-ci ilin iyun-iyul aylarında Birinci və İkinci ordu birliyi təşkil edildi. Bu ordu birlikləri həm də ordu korpusu adı ilə geniş ictimaiyyət arasında tanınırdı. Birinci korpusun tərkibinə Gəncə Hərbi Qarnizonunun bir hissəsi ilə yanaşı, Qazax, Ağstafa və Şəmkir özünümüdafiə batalyonları daxil edilmişdir və ona

D.Rzayev komandir təyin olunmuşdur. İkinci korpusa iki birləşmə ilə yanaşı, Qubadlı özünümüdafiə batalyonu aid idi. İkinci korpusun komandiri isə S. Hüseynov təyin olunmuşdur.

Ordu quruculuğunun birinci mərhələsi üçün spesifik olan hal həmin dövrün hakimiyyət orqanlarının siyasətində Silahlı Qüvvələrin təşkili və onun gücləndirilməsinin prioritet hesab edilməməsidir. A. Mütəllibov və onun komandasının ordu quruculuğu ilə bağlı planları müstəqil ordu yaratmaqdan daha çox, MDB daxilində vahid ordu birləşməsinə Azərbaycanın bir neçə hərbi hissəsinin daxil olması ilə məhdudlaşır. İmperiyadan yenidən qopmuş və müstəqilliyini çətinliklə əldə edən bir dövlətin mövcudluğunun, var olmasının və eyni zamanda gələcək fəaliyyətinin ən mühüm qarantı olan orduya belə münasibət həmin iqtidarın dövlət təfəkkürünün nə qədər zəif, müstəqil yaşamağa inamın olmaması, eyni zamanda dövlət proqramının olmamasından irəli gəlirdi. Ədalət naminə qeyd edək ki, 1992-ci ilin iyununda hakimiyyətə gələn siyasi qüvvələr ordu quruculuğunda mühüm uğurlar qazana bilməsələr də, silahlı qüvvələrimizin MDB-nin vahid ordu birləşməsi tərkibində olma ehtimalını birdəfəlik kənara qoymuş oldu. Dövlətin təhlükəsizliyi, ərazi bütövlüyünün qorunması üçün vacib olan mühüm dövlət strukturunun, dövlətin əsas sütunu hesab olunan Silahlı Qüvvələrin formalaşdırılması hər bir ölkənin, onu idarə edən hökumətin müqəddəs borcudur. Ə.Elçibəy hökuməti ordunun formalaşmasını xaricdən ediləcək yardımlar, ianələr hesabına deyil, daxili potensial hesabına aparılması zehniyyətini mənimsəsə də, hətta, 1992-ci ortalarında cəbhədə müəyyən uğurlar əldə edilmiş olsa da, ümumilikdə ordu quruculuğu sabit və əsaslandırılmış dövlət proqramı üzrə həyata keçirilə bilmədi. AXC-Müsavat hakimiyyətinin ordu quruculuğu prosesində lazım olan qətiyyətin göstərməməsi də ümumilikdə prosesə mənfi təsir göstərirdi. Ordu quruculuğu ümumilikdə dövlət quruculuğunun elə bir sahəsidir ki, ona digər sahələrdən daha çox diqqət yetirilməsi, kəsintisiz olaraq vəsaitin ayrılması, ciddi nəzarət edilməsi, siyasi proseslərdən kənar tutulması, mənəvi mühitin daim sağlam saxlanılması gərəkir. Təəssüflər olsun ki, sözügedən hakimiyyət dönəmində yuxarıda qeyd olunan məsələlər öz həllini tapmadı və bunun da mənfi nəticəsi çox keçmədi ki, özünü büruzə vermiş oldu. Siyasi proseslərin yeni formalaşan və yetərinə möhkəm idarəetmə sisteminə malik olmayan Silahlı Qüvvələrə keçməsi praktik olaraq dövlətin ona nəzarət mexanizmlərinin itirilməsi ilə nəticələnməsinə gətirib çıxarmış oldu.

1993-cü ildə cəbhədə baş verən uğursuzluqlar, xüsusən də Ağdərənin ermənilər tərəfindən işğalı ilə bağlı İkinci korpusun komandiri S.Hüseynov günahkar hesab edildi. Yaranmış böhranlı şəraitdə həmin ilin fevralın 20-də Müdafiə naziri R.Qazıyev istefa verdi. R. Qazıyevlə bərabər "Döyüş hazırlığı idarəsi"nin rəisi Ə.Hümbətov, mətbuat xidmətinin rəisi L.Yunusova və birbaşa silah və hərbi texnikalardan məsul olan, nazir müavini B.Nəzərli də işdən çıxarıldı [12, 13].

Yeni Müdafiə naziri isə D.Rzayev təyin edildi. Yeni nazir silahlı qüvvələrin idarə edilməsində müəyyən dəyişikliklər etdi. Hər şeydən öncə Müdafiə Nazirliyinin tabeliyində birbaşa ordu quruculuğu prosesi ilə məşğul olmaq məqsədi ilə yaradılmış "Xüsusi İşçi Qrupunu" xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Bundan əlavə quru qoşunlarının əsas hissəsini təşkil edən I və II ordu birləşmələrinin komandir heyəti dəyişdirildi [6, 64]. Zabit və sırayı heyət arasında intizam işinin möhkəmləndirilməsi haqqında 1993-cü il martın 6-da xüsusi fərman imzalandı. Bütün bu proseslər Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı müharibə şəraitində həyata keçirilirdi. Ona görə də, ordu quruculuğu prosesi təxirəsalınmaz və daha çevik davranmağı tələb edirdi. 2 aprel 1993-cü ildə fəvqaladə vəziyyət elan edildi və buna uyğun olaraq cəbhə boyu ərazilərdə hərbi komendantlar təyin edildi. Həmin dövrdə ordu quruculuğu prosesində baş verən mühüm hadisələrdən biri 1993-cü il aprelin 1-də 709 nömrəli hərbi hissənin yaradılması haqqında verilmiş əmr oldu. Maraqlıdır ki, korpus komandiri vəzifəsindən azad edilən S.Hüseynov adıçəkilən briqadanın komandiri təyin edildi. Bir neçə aydan sonra həmin briqada və onun başında duran S.Hüseynov hakimiyyəti silahlı yolla devirmək istəyəcəkdir ki, bu da Azərbaycan ərazisində faktiki olaraq vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yaratmışdır. Xatırladaq ki, 1993-cü il iyunun 8-də Müdafiə nazirinin əmri ilə III ordu korpusunun (birliyinin) yaradılması haqqında əmr imzalandı.

Amma, bütün bunlara baxmayaraq ordu quruculuğu prosesi planlaşdırıldığı kimi getmirdi və qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq mümkün olmadı. Məhz ordu quruculuğunun ləng getməsi, nizam-intizam işlərinin aşağı səviyyəsi və idarəetmənin düzgün təşkil edilməməsi, maddi-texniki təhcizatla təminatın pis olması 1993-cü il aprelin 2-də mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik Kəlbəcərin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi ilə nəticələndi. Bütün bu proseslər isə orduda psixoloji duruma, əhval-ruhiyyəyə və idarə işlərinə də təsirsiz ötüşmədi. Faktiki olaraq ordu daxilində parçalanma baş verməkdə idi. Silahlı Qüvvələrin bir hissəsi S.Hüseynov və Ə.Hümbətovun nəzarəti altında dövlətə əks mövqə tutaraq, mövcud hakimiyyəti devirməyə cəhd etməklə, vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yaratmışdılar. Təsadüfi deyildir ki, 1993-cü ilin iyunun əvvəlləri üçün I ordu korpusunda aparılmış yoxlamanın yekununda aydın olmuşdur ki, adıçəkilən ordu birliyi praktik olaraq döyüş tapşırıqlarını icra etmək imkanında deyildir [1, 266].

Azərbaycanın qarşılaşdığı belə bir çətin dövəmdə böyük dövlət xadimi H.Əliyev xalqın və iqtidarın təkidli tələblərindən sonra 1993-ci il iyunun 10-da Naxçıvandan Bakıya gəlir. İyunun 13-də H.Əliyev S.Hüseynovun qaldırmış olduğu qiyamı yatırmaq üçün Gəncəyə yola düşdü. Həqiqətən də, həmin vaxt Azərbaycanın qarşılaşdığı vəziyyət olduqca acınacaqlı olsa da, etiraf etməliyik ki, vaxtı ilə dünyanın iki super dövlətindən biri olan SSRİ-nin (digəri ABŞ) ali hakimiyyət orqanlarında (SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini, uzun müddət Dövlət Təhlükəsizlik Komotəsində rəhbər vəzifələrdə) çalışmış kifayət qədər təcrübəli dövlət xadimi və siyasətçi kimi H.Əliyev üçün S.Hüseynov elə də ciddi fiqur hesab edilə bilməzdi. Məhz H.Əliyevin zərgər dəqiqiyyəsi ilə həyata keçirdiyi və bir güllə belə işlətmədən qiyamçı S.Hüseynovun zərərsizləşdirməsi qeyd etdiyimiz fikirləri bir daha təsdiqləmiş olur. 1993-cü il iyunun 15-də H.Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilir və prezident səlahiyyətlərinin icrası da ona həvalə edilir. Cəbhədə erməni təcavüzünün daha da genişləndiyi bir vaxtda daxilə separatist qüvvələrin fəaliyyətinə son qoymadan ordu quruculuğu prosesini aparmaq mümkün görünmürdü. 1993-cü il iyunun 30-da S.Hüseynov Azərbaycan Respublikasının Baş naziri təyin edildi. Baş nazir olmaqla yanaşı, güc nazirlikləri də onun tabeliyində idi [7]. Özlüyündə daha böyük səlahiyyətə sahib olduğunu və buna adekvat olaraq, dövlətin əsas sütunlarından biri olan ordunu da özü istədiyi kimi idarə edəcəyi kimi yanlış bir təsəvvürü mənimsəməsi, faktiki olaraq S.Hüseynovun sonunu gətirmiş oldu. S.Hüseynov ordunun idarəçiliyini tamamilə öz nəzarətinə keçirmək üçün həmin ilin 17 iyun tarixində mərkəzi Gəncədə olan Səhra Cəbhə İdarəsinin yaradılmasına nail oldu. Çox çətin bir şəraitdə yaradılmış ordu korpusları ləğv edilərək, onların nəzdindəki hərbi hissələr S.Hüseynovun bilavasitə nəzarətində olan Səhra Cəbhə İdarəsinin tabeliyinə verilmiş oldu [3, s.1-3; 4, s.84; 5, s.16].

Hərbi işi yetərincə bilməyən və peşəkarlıqdan uzaq olan S.Hüseynovun bu addımları qətiyyətlə ordu quruculuğuna xidmət məqsədi daşımırdı. Məhz baş verən bu proseslərin məntiqi nəticəsi idi ki, 1993-cü ilin yay və payızında cəbhədəki uğursuzluqlardan qaçmaq mümkün olmadı. Artıq Səhra Cəbhə İdarəsinin uğursuzluğu və onun daha çox şəxsi maraqların reallaşmasına xidmət etdiyi tam şəkildə aydınlaşmışdır.

Ordu quruculuğunun ikinci mərhələsində Silahlı Qüvvələrimizin güclənməsi istiqamətində addımlar atılsa da, bu istənilən nəticəni vermədi. Ölkə daxilində sabitliyin bərqərar edilməməsi, Silahlı Qüvvələr ilə ölkə rəhbərliyi arasında əlaqələrin və iyerarxik təbəçiliyin pozulması, hərbi birləşmələri ölkəni xarici təhlükədən qorumaq təyinatından respublika daxilində siyasi mübarizəyə cəlb edilməsi kimi yanlış addımlar ordu daxilində şəxsi maraqların önə çıxmasına və sağlam mühitin formalaşmasına mənfi təsiri, təbii ki, həm onun döyüş qabiliyyətini aşağı salırdı, həm də quruculuq prosesini xeyli ləngitmiş olurdu.

Ordu quruculuğunun üçüncü mərhələsində (H.Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə başlayır) yuxarıda göstərilən problemlərin çözülməsi ilə yanaşı, silahlı qüvvələrdə dərin quruculuq işləri, şəxsi heyət arasında sağlam əhval-ruhiyyənin yaradılması, maddi-texniki təhcizatın yaxşılaşdırılması, kadr ehtiyaclarının ödənilməsi və s kimi məsələlərin həlli qarşıda duran ümdə vəzifələr idi. Bu mərhələdə ilk növbədə Silahlı Qüvvələr tamamilə Ali Baş Komandanın nəzarəti

altına keçmiş oldu. Yəni əvvəlki mərhələlərdən fərqli olaraq ordu ayrı-ayrı qruplaşmaların şəxsi mənafeləri üçün siyasi mübarizədən tamamilə kənarlaşdırıldı və ali məqsədə-dövlətin xarici təhlükədən qorunmasına cavabdeh bir orqan kimi formalaşdırıldı. Bunun üçün isə ilk növbədə ordunun tam olaraq dövlətin nəzarətində olması gərəkirdi ki, H.Əliyev də öncə bunu təmin etmiş oldu. Dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək və ordu quruculuğunu həyata keçirmək məqsədilə H.Əliyevin sərəncamı ilə Dövlət Müdafiə Şurası yaradılmış oldu. 1993-cü ilin noyabrın 1-də adıçəkilən qurumun ilk iclası keçirildi. İclasda Respublika ərazisindəki hərbi vəziyyət geniş təhlil olundu. Xüsusi ilə İran İslam Respublikası ilə həmsərhəd rayonların-Fizuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlının işğalını doğuran səbəblər və yaratdığı çətinliklər hərtərəfli müzakirə edildi [8]. Aparılan müzakirələr nəticəsində aydın olmuşdur ki, ordunun maddi-texniki təhcizəti, müdafiə işləri Nazirlər Kabineti və onun rəhbərliyinin yarıtmaz fəaliyyətinin nəticəsi olaraq bərhad hala salınmışdır [13, s.71].

Məhz həmin dövəmdə S.Hüseynov Baş nazir vəzifəsindən və digər səlahiyyətlərindən azad edilərək, həbs olundu.

Müdafiə Nazirliyindəki vəzifəsindən azad olunduqdan sonra Lənkərana qayıdan Ə.Hümbətov isə burada başına həmfikirlərini toplayaraq mövcud hakimiyyətə qarşı çıxaraq, bölgəni öz nəzarəti altına keçirmək idi. Cənub bölgəsində yerləşən hərbi birləşmələrin mühüm bir hissəsi Ə.Hümbətovun nəzarəti altına keçirməkdə idi. Faktiki olaraq Ə.Hümbətov xeyli silahlı birləşməyə sahib olan və dövlət üçün ciddi problem yaradan kriminal bir şəxsə çevirilmişdir. Sadəcə olaraq, Gəncə qiyamı onun fəaliyyətini nisbətən kölgədə qalmasına səbəb olmuşdur. Ə.Hümbətov bir qədər də irəli gedərək "Talış-Muğan Respublikası"nın yaradıldığını elan etmişdir. Yaranmış böhranlı vəziyyəti dinc yolla, qardaş qanı axıtmadan qaydaya salmaq üçün H.Əliyev avqustun 23-də televiziya vasitəsi ilə xalqa müraciət etdi. Böyük müdrikləklə H.Əliyev Ə.Hümbətov və onun silahlı əlaltılarını zərərsizləşdirərək Azərbaycan dövlətinin bütövlüyünü təmin etmiş oldu.

Dövlət quruculuğunun və onun tərkib hissəsi olan ordu yaradılmasının nə qədər çətin və məsuliyyətli iş olduğunu yaxşı bilən böyük dövlət xadimi H.Əliyev bunun xalqın dəstəyi olmadan həyata keçirilməsinin mümkün olmadığını hər kəsdən yaxşı başa düşürdü. 1993-cü il noyabrın 2-də xalqa televiziya ilə müraciətində cəmiyyəti dövlətin qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsində, o cümlədən ordu quruculuğunun dönməz şəkildə, sürətlə reallaşmasında ısrarlı olduğunu, bu işdə isə xalqın da dəstəyinin vacibliyini, ayrı-ayrı siyasi qruplaşmaların təsiri altına düşməmələri, dövlət və onun rəhbəri ətrafında sıx şəkildə birləşməyin zəruriliyini çatdırdı. Çox keçmədi ki, S.Hüseynovun təşəbbüsü və daha çox öz maraqlarının təmini baxımından yaradılmış Səhra Cəbhə İdarəsi ləğv edildi [9].

Hökumət bir tərəfdən səngimək bilməyən erməni təcavüzü ilə qarşı-qarşıya qaldığı halda digər tərəfdən isə ordu quruculuğunu və etibarlı müdafiə işlərini həyata keçirməli idi. Cəmiyyətdəki müvəqqəti məğlubiyyətlə bağlı yaranmış ruh düşkünlüyünü qaldırmaq, onlara yenidən qələbəyə köklənmək ruhu aşılmalı idi. Bütün bunlar isə həm düşünülmüş, strateji hədəfləri düzgün müəyyən edilmiş siyasət, gərgin əmək və müəyyən vaxt tələb edirdi. Parlamentin üzvləri də cəbhədə və ordu birləşmələrindəki vəziyyəti yerindəcə, gözləri ilə görmək və millət vəkillərini narahat edən məsələlərin həllinə köməklik göstərmək məqsədi ilə hökumət nümayəndələri ilə birlikdə sərhədboyu ərazilərə, hərbi hissələrə səfərlər edirdilər. Bu səfərlərin yekunu olaraq 1993-cü il noyabrın 18-də Milli Məclisin qapalı iclasında müzakirələr aparıldı. Müzakirələrin yekununda qanunverici orqan olaraq hakimiyyətin 3 qolundan biri kimi müdafiə və təhlükəsizlik məsələləri üzrə Daimi Komissiyanın yaradılması qərara alındı [9].

Ordu quruculuğunu həyata keçirmədən cəbhədə uğur qazanmağın mümkün olmayacağı və bununla da gənc, müstəqil dövlət kimi mövcudluğun da nə qədər çətin olduğunu yaxşı bilən H.Əliyev əsas diqqətini ordunun möhkəmlənməsinə, ciddi nizam-intizamın yaradılmasına yönəlmişdir. Silahlı Qüvvələrin rəhbər vəzifələrinə daha peşəkar şəxslər gətirildi. Ordu quruculuğu və müdafiə məsələlərini daimi nəzarətdə saxlamaq və çevik tədbirlər görülməsi məqsədilə Müdafiə Məsələləri Üzrə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müşaviri vəzifəsi təsis edildi [8]. Ordu

quruculuğu prosesinə Milli Məclis də səfərbər olunmuşdur. 1993-cü il noyabrın 26-da Milli Məclisin plenar iclasında “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri haqqında” qanunun yeni redaktə olunmuş versiyası və “Müdafiə haqqında” qanun layihələri qəbul olundu [10].

Görülən zəruri tədbirlər nəticəsində 1993-cü ilin sonlarında 40 ehtiyat tabor yaradıldı. Ordu quruculuğu prosesinə sistemli yanaşma və bütün resursların cəm edilərək təyinatı üzrə yerləşdirilməsi tezliklə cəbhədə də müsbətə doğru dəyişikliklərə gətirib çıxardı.

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, ordu quruculuğu Ermənistanın hərbi təcavüzü ilə bərabər aparıldığından, əslində müharibə tələbləri şəraitində bu proses davam etdirilmişdir. Ermənistan ilə sərhədboyu əraziləri təcavüzdən qorumaq üçün sərhədyanı rayonlarda özünümüdafiə batalyonlarının yaradılması həmin dönmənin tələbi olsa da, təəssüflər olsun hakimiyyət orqanları onların işini düzgün təşkil edə bilməmişdir. Ordunun formalaşdırılması üçün mühüm bir məsələ də onun maddi-texniki təhcizatın həyata keçirilməsi idi ki, tədqiqat işində də buna xüsusi önəm verilmişdir. Xüsusi ilə də Daşkənd müqaviləsi əsasında SSRİ hərbi əmlakının bölüşdürülməsi prosesi zamanı ayrı seçkiliyin salınması, mümkün qədər Azərbaycana istismar müddəti başa çatmış hərbi texnikaların verilməsi ilə onu hələ bir müddət də Moskvadan asılı vəziyyətdə saxlamaq istəkləri tədqiqat nəticəsində üzə çıxarılmışdır. Tədqiqat üçün seçilmiş dövr 1991-1993-cü illəri əhatə etdiyindən böyük dövlət adamı, kifayət qədər dövlət idarəetmə təcrübəsinə sahib Heydər Əliyevin hakimiyyət dövrünün yalnız 6 ayı bu prosesləri əhatə edir. Zamanın az olmasına baxmayaraq H.Əliyev qısa zaman ərzində ordu quruculuğu sahəsində əsaslı dönüş yarada bildi. İlk növbədə separatçılıq meyillərinə qarşı kəskin mövqe tutaraq, onların tamamilə aradan qaldırılması istiqamətində ciddi addımlar atdı. Ordunu ayrı-ayrı siyasi qruplaşmaların nəzarətindən çıxararaq tam olaraq dövlətə tabe edilməsinə nail ola bildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Arxivi. f.7, siy.1, sax. Vah.11
2. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Kollegiyasını arxivi, 1993, prot. № 1,3
3. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Arxivi f.2, siy.1, sax.vah.3
4. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Arxivi f.2. siy.1. sax. vah. 3. qov.№4
5. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Arxivi iş N- 4, cild 2 (1993)
6. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Arxivi f.6, siy.1, iş 7
7. “Azərbaycan” qəzeti 1 iyul 1993-cü il
8. “Azərbaycan” qəzeti 3 noyabr 1993-cü il
9. “Azərbaycan” qəzeti 19 noyabr 1993 -cü il
10. “Azərbaycan” qəzeti 27 noyabr 1993 cü il
11. Баранец, Н.В. Генштаб без тайн / Н.В. Баранец, –М.: Вагриус, –1999. –463 с.
12. “Xalq ordusu” qəzeti 22 sentyabr 1992-ci il
13. Qasimov T. Q. Azərbaycan milli hərbi təhsil sisteminin yaradılması və inkişafı tarixi (1991-2000-ci illər): / Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. –Bakı, –2004, –162 s
14. [«Последние российские военные с базы "Камрань" прибыли во Владивосток»](http://www.lenta.ru). www.lenta.ru (15 мая 2002). Дата обращения: 13 мая 2019
15. Симонов В. «Преданная и проданная армия». www.sovsekretno.ru (11 мая 2016). Дата обращения: 6 мая 2019. [Архивировано](http://www.sovsekretno.ru) 11 мая 2019 года.)
16. Süleymanov, M. S. Azərbaycan ordusunun tarixi / M. S. Süleymanov. –Bakı: Maarif, –2019. V cild, –784 s

SUMMARY
THE CONSTRUCTION OF THE ARMY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
IN THE EARLY YEARS OF INDEPENDENCE (1992-1993)

Maharramova A.F.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, Armed Forces, armenian aggression, military equipment*

The article investigates the establishment process of the army in Azerbaijan between 1992 and 1993. Although the establishment of the army constitutes the most important segment of state structure, unfortunately, sufficient importance was not given to this area until mid-1993. Apart from the objective reasons for the slow progress of army formation (lack of personnel, being part of the union state called the USSR for a long time, etc.), inexperience of the political forces in power at that time played a role in this matter

РЕЗЮМЕ
СТРОИТЕЛЬСТВО АРМИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (1992-1993 ГОДЫ)

Магəррамова А.Ф.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, Вооруженные Силы, армянская агрессия, военная техника*

В статье рассматривается процесс строительства армии в Азербайджане в 1992-1993 годах. Несмотря на то, что процесс строительства армии представляет собой важнейший сегмент государственного строительства, к сожалению, до середины 1993 года этому процессу не уделялось достаточного внимания. Помимо объективных причин медленного развития строительства армии (недостаток кадров, длительное нахождение в составе союзного государства СССР и т.д.), отрицательную роль сыграли и политические силы.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.04.2024
	Son variant	03.06.2024

MODERNLƏŞMƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN BOSNIYA VƏ HERSEQOVİNA KONFLİKTİNİN MÜHARİBƏYƏQƏDƏRKİ TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİNDƏ YERİ VƏ ROLU

İSMAYILZADƏ ELMAR KAMAL oğlu

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı, Azərbaycan, doktorant

<https://www.researchgate.net/profile/Elmar-Ismayilzada>

ismayilzadelmar@gmail.com

Açar sözlər: Bosniya və Herseqovina, modernləşmə, tarixi, konflikt, inkişaf

Giriş

Modernləşmə nəzəriyyəsi mənə etibarilə “ənənəvi cəmiyyətlər”dən “modern cəmiyyət”ə keçidi nəzərdə tutur. Bu nəzəriyyə müstəqil dövlətçiliyə malik olmayan dövlətlərin əksəriyyətində istifadə edilmişdir. Bosniya və Herseqovinanın müstəqil dövlətçilik tarixi qısa olmuşdur. Bu ölkə tarix boyu ideologiyalar və imperiyaların təsir zonalarının kəsişməsində yerləşmişdir. Buna görə də uzun müddət ərzində- 1463-1992-ci illər ərzində Osmanlı, Avstriya-Macaristan və Yuqoslaviya dövlətlərinin hökmranlığı altında olmuşdur.

Məqalədə modernləşmə anlayışı, tarixi, praktikas, üstün və tənqidi cəhətləri öz əksini tapmışdır. Bosniya və Herseqovində həyata keçirilmiş modernləşmə siyasətinin xüsusiyyətləri, oxşar və fərqli cəhətləri, yerli faktorların reaksiyaları, üstün və tənqidi cəhətləri qeyd olunmuşdur. Modernləşmə tədbirlərinin çatışmazlıqları və bu tədbirə əngəllər də müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın hazırlanmasında analiz və sintez metodlarından istifadə olunmuşdur. Tarixi faktlar arasında oxşarlıqlar müəyyən edilərək Bosniya və Herseqovində modernləşmənin xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir, eyni zamanda Bosniya və Herseqovində etnik qrupların kollektiv yaddaş amili əsasında modernləşməyə necə yanaşdıqlarını əks etdirilir. Bu yanaşmaların konfliktin müharibə fazasına keçməsində rolu göstərilir.

Modernləşmə anlayışının nəzəri və praktiki aspektləri

Modernləşmə nəzəriyyəsi Soyuq müharibə dövründə daha geniş istifadə edilmiş inkişaf nəzəriyyələrindən sayılsa da, başlanğıcı XVII-XVIII əsrlərdə Avropada qoyulmuşdur. [1] Bu nəzəriyyəyə görə sənayeləşmə və demokratikləşmə bir-biri ilə əlaqəlidir və bu proseslər dövlətlərin inkişafına gətirib çıxaracaq. Bu nəzəriyyə “müasirlik” və “ənənə” anlayışlarını bir-birinə qarşı qoyur. [2, s.1] Tarixən böyük dövlətlərin siyasətində və beynəlxalq təşkilatların inkişaf proqramlarında bu yanaşmadan istifadə olunmuşdur.

Siyasət kimi Soyuq müharibə dövründə ABŞ-ın sosializm blokuna qarşı rəqabət strategiyasında istifadə olunmuşdur. [2, s.5] Bu siyasət 70-ci illərə doğru öz təsirini azaltmağa doğru getmişdir. Hal-hazırda isə “dayanıqlı inkişaf” anlayışı çərçivəsində nəzəriyyənin bəzi elementlərinə yer verilir.

Modernləşmə Soyuq müharibə dövründə Qərb ideyalarının yayılması prosesində fəal iştirak etmişdir. 1987-1988-ci illərdən sonra dünyada demokratik rejimlərin sürətlə artması konvergensiya nəzəriyyəsinin yüksəlişinə səbəb olsa da, bu zaman modernistlər tərəfindən radikal millətçi və fundamentalist hərəkatlar nəzərə alınmamışdı. [3, s. 3]

Modernləşmə üstün və tənqidi aspektlərə malikdir. Modernləşmə gündəlik həyatda geniş istifadə olunan texnologiyaların tətbiqini mümkün etdiyinə görə dəstəklənir. Modernləşmə ideoloji

baxımdan etnosentrik yanaşmanı özündə ehtiva etdiyinə görə tənqid olunur. Bəzi tərəfdarları tərəfindən vurğulanan “Barbarlığa qarşı sivilizasiya” yanaşması da tənqid olunan məqamlardan sayılır. [4, s.206]

Bosniya və Herseqovınada həyata keçirilmiş modernləşdirmə proseslərində xarici qüvvələrin rolu (1463-1992)

Bosniya və Herseqovina tarixinin əksər dövrlərində müxtəlif dövlətlərin tərkibində olduğu üçün dövlətçiliyi zəif inkişaf etmişdir. 1992-ci ildə müstəqilliyini elan edənə qədər bu ərazi Osmanlı imperatorluğu (1463-1878-ci illər), Avstriya-Macaristan imperatorluğu (1878-1918-ci illər) və Yuqoslaviya (1918-1992-ci illər) hökmranlıqları dövründə müxtəlif xarakteristikalara malik olan modernləşmə siyasətlərinə məruz qalmışdır. Bu siyasətlərin Bosniya və Herseqovina cəmiyyətinə təsirini anlamaq üçün tarixə nəzər salmaq lazımdır.

Bosniya və Herseqovınada imperialist qüvvələrin modernləşmə fəaliyyətlərini həyata keçirmə səbəbləri bir-birindən fərqlənir. Osmanlı imperatorluğu bu islahatları həyata keçirərkən Qərb dövlətlərin təzyiqini əsas tutmuşdur. Avstriya- Macarıstan ölkəni öz sistemə uyğunlaşdırmaq və serb və xorvatları neytrallaşdırmaq üçün bu tədbirləri həyata keçirmişdir. [5, s.431] Yuqoslaviya isə xalqları “sosializm çetiri altında” saxlamaq və Qərb dövlətlərinin dəstəyini qazanmaq üçün modernləşməyə meyillənmişdir.

Modernləşmə tədbirlərinin sistemə təsiri qeyd edilməli məsələlərdəndir. Osmanlı imperatorluğu XIX əsrdə konstitusion islahatlara başlamışdır. Bosniya və Herseqovınada ilk modern aidyyətin hüquqi əsasları bu dövrdə qurulmuşdur. [6, s.2] Avstriya-Macaristan Bosniya və Herseqovınada siyasi təşkilatlar və partiyaların yaradılması, [7, s.60-61] mətbuat [5, s.431-432], hüquq (şəriət məhkəmələrinin məhdudlaşdırılması və 1910-cu ildə Konstitusiyanın qəbul olunması) [8, s.52-55], “bosniyalı” kimliyinin yaradılması cəhdləri, [5, s.430] təhsil və s. məsələlərdə islahatlar aparmağa çalışmışdır. Bu islahatların modernləşməyə keçid prosesində rolu qeyd edilməlidir. Yuqoslaviya dövründə isə təhsil, hüquq (1928-ci ildə Vətəndaşlıq haqqında Qanunun qəbul olunması) [6, s.4], iqtisadiyyat və s. sahələrdə tədbirlər həyata keçirmişdir. Bosniya və Herseqovınada birinci modern respublika bu dövrdə qurulması [6, s.2] və sənayeləşmə prosesinə təkan verilməsi islahatların müsbət nəticələrindəndir. [9, s.83]

Bosniya və Herseqovınada hökmranlıq etmiş dövlətlərin apardıqları tədbirlərin çatışmazlıqları müxtəlif istiqamətlərdə olmuşdur. Osmanlı imperatorluğunda islahatları tətbiq etmək üçün ixtisaslı kadrların kifayət qədər olmaması və bu dövlətin həmin ərazidə keçmiş dayaqlarına (yeniçərilər, müsəlman mülkədarlar) qarşı mübarizənin bu prosesdə önə çəkilməsi uğursuzluqları artırmışdır. [6, s. 3] Avstriya-Macaristanın həyata keçirdiyi islahatlarda müsəlmanların Türkiyə ilə əlaqələrinin kəsilməsi müsəlmanların statusunu qeyri-müəyyən etmişdi. [10, s.40] Yuqoslaviyanın siyasətində demokratik üsulların çatışmaması bu mənada qeyd edilməlidir.

Dövlətlərin islahatlarının nəticələri bir sıra tənqidlərə səbəb olmuşdur. Osmanlı imperiyasının həyata keçirdiyi islahatların bir çoxu yerli xalq tərəfindən başa düşülməyərək üsyanlara səbəb olmuşdur. [11, s.77] Bu dövlətin həyata keçirdiyi islahatlar din əsaslı olduğu [7, s.60] və lokal fərqləri nəzərə almadığı üçün tənqid olunmuşdur. [11, s.67] Avstriya-Macaristanın həyata keçirdiyi islahatlar isə yerli əhalinin tələbatını qarşılamaqda uğursuz olmuş və sosial həyata təsiri məhdud səviyyədə olmuşdur. [7, s.61] Eyni zamanda avtoritar formalarda həyata keçirildiyinə görə tənqid olunmuşdur. [5, s.436] Yuqoslaviyanın həyata keçirdiyi təhsil islahatı xalqların birgəyaşayışının praktiki aspektlərində rol oynamadığı üçün tənqidlərə məruz qalmışdır. [12, s.4] Etnik qruplar arası iqtisadi və hüquqi fərqlər bu dövlətin dağılmasında rol oynamışdır.

Həyata keçirilmiş modernləşmə siyasətlərində oxşar cəhətlər mövcuddur. Bu istiqamətdə islahatlarda Osmanlı imperatorluğunun islam, Avstriya və Macarıstanın dünyəviləşmə və müəyyən qədər katolisizm (xorvat faktoru), Yuqoslaviyanın isə sosializmə üstünlük verməsi dövlətlərin ideoloji baxımdan neytral olmadığını göstərir. Eyni zamanda hər üç rejimdə islahatlar demokratik üsullarla həyata keçirilməmişdir. Eyni zamanda hər dövr özündən əvvəlki quruluşun

elementlərindən istifadə etmişdir. Məsələn, Avstriya-Macaristan hakimiyyətinin ilkin dövrlərində Osmanlı hüquqi nizamı və vergi sistemini saxlamışdır. [6, s.4]

Keçən tarixi dövr ərzində islahatların həyata keçirilməsinə əngəllər baş vermişdir. Məsələn, Bosniya və Herseqovina Osmanlı imperatorluğunun ucqar ərazilərindən sayıldığı üçün müharibələrin yaratdığı təhdidlərə məruz qalmışdır. [13, s.99].

Dövlətlərin həyata keçirdikləri siyasətdə fərqlilikləri müşahidə etmək mümkündür. Osmanlı imperatorluğu məsələyə daha çox “dinc yaşama”, Avstriya-Macaristan “sivilizasiya yerləşdirmək” [8, s.52-55], Yuqoslaviya isə “qardaşlıq və birlik” fikirləri ilə yanaşmışdır [12, s.4]. Osmanlı imperatorluğu və Yuqoslaviya “ümumi kimlik” yanaşmasına üstünlük versə də, Avstriya-Macaristan buna üstünlük verməmişdir. [6, s.4] Avstriya, Macarıstan və Yuqoslaviya dünyəviləşmə istiqamətində tədbirlər görsə də, Osmanlı imperatorluğu bu islahatlara məhdud yer vermişdir.

Bosniya və Herseqovina daxilində imperialist qüvvələrə qarşı mövqelər müxtəlif olmuşdur. Müsəlmanlar daha çox Osmanlı imperatorluğu, xorvatlar Avstriya-Macaristan, serblər isə Yuqoslaviya dövrünü müsbət qarşılamışlar. [14, s.66]

Nəticədə, Bosniya və Herseqovinada aparılmış modernləşmə tədbirlərinin inkişafa müsbət təsiri olsa da, bu tədbirlər lokal ehtiyacı tam nəzərə almadığına və məcburi tətbiq olunduğuna görə 1992-ci ildə konfliktin alovlanmasına səbəb olmuşdur. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu, Bosniya və Herseqovinada baş vermiş müharibənin əsas səbəbi deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yıldırım, A., Modernləşmə kuramı: [Elektron resurs] / 2014. URL: <https://www.tuicakademi.org/modernlesme-kurami/>
2. Ekbladh, D., Modernization Theory : [Electron resource] / 2013 . URL: <https://dl.tufts.edu/downloads/js956s75m?filename=3n204901f.pdf>
3. Wolfgang, Z. Modernization theory - and the non-western world / Z.Wolfgang, –Berlin: WZB Discussion Paper, –2004. No. P –2004-003, – p. 1-14.
4. Tipps, D.C. Theory and the comparative study of societies: a critical perspective // Cambridge: Comparative Studies in Society and History, –1973. Vol. 15, No. 2, –p. 199-226.
5. Emgili, F. Benyamin Kalayın Bosnadaki yönetim ve Bosna milleti yaratma çabası // Burdur: Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, –2022. Cilt 6, Sayı 2, – s. 421-442.
6. Sarajlic, E. The Bosnian triangle: ethnicity, politics and citizenship // Edinburgh : CITSEE Working Paper Series, –2010. №6, –pp. 1-29.
7. Özden, N. A Few remarks on the history of Bosnia // Ankara: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, –2007. Cilt 21, № 21, –s.59-68.
8. Bumann, N. Forging a Habsburg islamic legal system: legal transformation and local agency in Bosnia and Herzegovina (1878–1918) [Electron resource] / –Vienna, –2023. URL: <https://journalofislamiclaw.com/current/article/download/Bumann/157>
9. Curtis, G. E. Yugoslavia: a country study / G. E. Curtis. – Washington D. C. : Federal Research Division, Library of Congress, –1992. –p. 348.
10. Samary, C. Yugoslavia dismembered / C. Samary. –New-York: Monthly Review Press, –1995. – p.185.
11. Gölen, Z. Tanzimat döneminde Bosna Hersek: siyasi, idari, sosyal ve ekonomik durum / Z. Gölen. –Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, –2010. –520 s.
12. Sotiropoulou, A. The Role of ethnicity in ethnic conflicts: the case of Yugoslavia: [Electron resource] / Bath, 2004. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/26506/PN04.02.pdf>
13. Jelavich, B. Balkan tarihi: 18. ve 19. yüzyıllar: [2] / B. Jelavich. –İstanbul: Küre Yayınları, –1. –2009. –431 s.

14. Kamberović, H.. The Bosniacs, the croats and the serbs in Bosnia-Herzegovina: their experiences of Yugoslavia; in permanent gap // –Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, –2017. – pp. 65-89.

SUMMARY

THE POSITION AND THE ROLE OF MODERNIZATION THEORY IN THE PRE-WAR HISTORICAL DEVELOPMENT STAGE OF THE BOSNIA AND HERZEGOVINA CONFLICT

İsmayilzadə E. K.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, modernization, historical, conflict, development*

The Article deals with the impact of modernization theory on the historical development of the conflict of Bosnia and Herzegovina. One way of understanding the historical roots of the conflict of Bosnia and Herzegovina, in which the role of external factors throughout history became high is a position in this conflict of modernization theory.

Goal: To identify the reaction of local actors to the practice of modernization in the conflict of Bosnia and Herzegovina and associate these reactions with the conflict situation.

The scientific innovation of the study is generalising connecting the features of modernization policy the three big states that ruled in Bosnia and Herzegovina (Ottoman Empire, Austria-Hungary and Yugoslavia) using methods of analysis and synthesis .

The article concluded that modernization measures taken in Bosnia and Herzegovina during different periods were related to each other and influenced the dynamics of the development of the conflict.

РЕЗЮМЕ

ПОЛОЖЕНИЕ И РОЛЬ ТЕОРИИ МОДЕРНИЗАЦИИ НА ДОВОЕННОМ ЭТАПЕ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КОНФЛИКТА В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ

İsmailzadə Э. К.

Ключевые слова: *Босния и Герцеговина, модернизация, исторический, конфликт, развитие*

Статья посвящена влиянию теории модернизации на историческое развитие конфликта в Боснии и Герцеговине. Одним из способов понимания исторических корней конфликта в Боснии и Герцеговине, в котором на протяжении всей истории повышалась роль внешних факторов, является позиция в этой теории модернизации.

Цель: Определить реакцию местных субъектов на практику модернизации в конфликте в Боснии и Герцеговине и увязать эту реакцию с ситуацией конфликта.

Научное новшество исследования обобщает особенности политики модернизации трех больших государств, которые правили в Боснии и Герцеговине (Османская империя, Австро-Венгрия и Югославия), используя методы анализа и синтеза.

В статье делается вывод о том, что меры по модернизации, принятые в Боснии и Герцеговине в различные периоды, связаны друг с другом и влияют на динамику развития конфликта.

Daхilolma tarixi:	İlkin variant	28.01.2024
	Son variant	04.03.2024

UOT 330.332.011

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_80

AZƏRBAYCANDA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ CƏLBEDİCİLİYİNİN ARTIRILMASI İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

PƏNAHƏLİYEVƏ MƏLAHƏT ÖMƏR qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent
malahat.panahaliyeva@sdu.edu.az

Açar sözlər: xarici investisiyalar, milli iqtisadiyyat, müəssisə, maliyyə, istehsal

Aktiv investisiya prosesi ölkənin iqtisadi potensialını əvvəlcədən müəyyənləşdirir və əhalinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Fəal sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyəti xeyli dərəcədə qoyulan investisiyaların həcmindən və formalarından asılıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiya prosesləri önəmli rol oynayır, belə ki, onların sayəsində makroiqtisadi göstəricilər yüksələn xətlə gedir, vergi potensialı güclənir, iqtisadi artım müşahidə olunur. Təbii ki, investisiya fəaliyyətinin formalaşması iqtisadiyyatın mühüm alətidir, çünki investisiya müəssisələrə risklər qarşısında öz istiqamətlərini dəyişməyə, subyektlərin maliyyə qabiliyyətini gücləndirməyə, işsizlik səviyyəsini azaltmağa və bütövlükdə əhalinin rifahını yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Beynəlxalq tələblərə cavab verən və dünya miqyasında lider mövqə tutmağa qadir olan ölkə iqtisadiyyatının yüksəlişi yalnız daxili investisiyalar hesabına deyil, habelə xarici investisiyalar hesabına mümkündür. Xarici investisiyalar dünya iqtisadiyyatının inkişafında önəmli rol oynayır, ümumilikdə ölkələrin və xüsusilə bu investisiyaları alanların (müəssisələrin, sənaye sahələrinin və s.) inkişafına töhfə verir. Əsas fondların xarab olduğu, rəqabət qabiliyyətinin, iqtisadi artımın aşağı səviyyədə olduğu ölkələrdə xarici investisiyaların rolu xüsusilə önəmlidir.

Xarici investisiyalar iqtisadi artıma və makroiqtisadi sabitliyə nail olunması yolu ilə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına şərait yaradır, texnologiyanın bir ölkədən digər ölkəyə ötürür [2, s.20]. Onların axını istehsal texnologiyasının səviyyəsini yaxşılaşdırmağa, habelə idarəetmə və marketinq sahəsində xarici təcrübənin tətbiqinə, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına, vergi bazasının genişləndirilməsinə və ixrac istehsalının şaxələndirilməsinə kömək edir. Xarici investisiyalar ölkənin inkişafının maliyyələşdirilməsində və investisiya potensialının formalaşmasında önəmli rol oynayır. Xarici investisiyaların axını mal və xidmətlərin istehsalında və təşviqində müasir texnologiyalardan səmərəli istifadə etməyə kömək edir. O, həmçinin yeni iş yerləri yaradır, milli məhsulların beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırır və bir sıra istehlak malları və xidmətlərinə daxili tələbatın ödənilməsinə kömək edir. Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici investisiyaların təsir sahələrindən bəziləri bunlardır:

1. *İqtisadi artım.* Xarici investisiyalar ölkəyə əlavə vəsaitlər, texnologiya və biliklər daxil etməklə iqtisadi artıma töhfə verir. Bu, yeni sənaye sahələrinin inkişafına və istehsalın artırılmasına kömək edə bilər.

2. *Texnoloji transfer.* Ölkəyə sərmayə qoyan xarici müəssisələr yerli müəssisələrin istehsalının səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yeni texnologiyalar və idarəetmə üsulları gətirə bilərlər.

3. *İnfrastrukturun inkişafı.* Xarici investisiyalardan nəqliyyat şəbəkələri, enerji və kommunikasiyalar kimi infrastrukturun inkişafı üçün istifadə oluna bilər ki, bu da biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına və ölkənin biznes üçün cəlbediciliyinin artırılmasına kömək edir.

4. *Şaxələndirmə.* Xarici investisiyalar xüsusi sənaye resurslarından asılılığı azaltmaqla iqtisadiyyatı şaxələndirməyə kömək edə bilər.

5. *İş yerləri.* Xarici investisiyaların cəlb edilməsi məşğulluq üçün vacib olan iş yerlərinin yaradılmasına səbəb ola bilər.

Xarici investisiyalar ölkə iqtisadiyyatının sabitləşməsinə, eləcə də onun dinamik artımına töhfə verdiyi üçün çox önəmlidir. Dünya iqtisadiyyatlarının strukturunun keyfiyyətə transformasiyasında da önəmli rollardan birini oynayır. İstənilən investor üçün investisiya qoyuluşunun əsas məqsədi mənfəəti maksimallaşdırmaq olduğundan, xarici investorlar müəyyən bir ölkəyə investisiya qoymağa qərar verərkən onun investisiya potensialını nəzərə alır, investisiya cəlbediciliyini qiymətləndirir və investisiya mühitini öyrənirlər. Azərbaycan əlverişli coğrafi mövqeyinə, zəngin təbii sərvətlərinə, fəal inkişaf edən əmək bazarına və infrastrukturuna görə investisiya üçün perspektivli ölkədir.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi yollarından danışırıqsa, ilk öncə onun əsaslarını nəzərdən keçirməyə dəyər. Ən çox yayılmış və təsirli olanlardan biri əlverişli və proqnozlaşdırıla bilən investisiya mühitinin yaradılmasıdır. Bu, bürokratik maneələrin və lüzumsuz inzibati prosedurların aradan qaldırılması, qeydiyyat və biznesin aparılması prosesinin sadələşdirilməsi, investorların hüquqlarının qorunması deməkdir. Investorlar üçün nə qədər az risk və qeyri-müəyyənlik olarsa, xarici investisiyaların cəlb edilməsi ehtimalı bir o qədər çox olur. Digər yol isə investorları cəlb etmək üçün aktiv marketing kampaniyası aparmaqdır. Buraya potensial investorlarla birbaşa danışıqların aparılması, beynəlxalq investisiya forumlarında və sərgilərində iştirak, ölkənin investisiya mühitinin üstünlüklərinə diqqətli cəlb etmək üçün mediadan istifadə daxildir. Əhəmiyyətli amil xarici investorların dövlət səviyyəsində dəstəyidir. Xüsusi vergi güzəştlərin və zəmanətlərin tətbiqi investorların marağını cəlb edə və əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına kömək edə bilər. Habelə, investorların özlərini qorunmuş hiss etmələri üçün hüquqi sabitliyin və müdafiənin təmin edilməsi də lazımdır. İnfrastrukturun inkişafı da xarici investisiyaların cəlbediciliyinə kömək edir. Keyfiyyətli yollar, hava limanları, enerji şəbəkəsi və telekommunikasiya infrastrukturunu ölkənin xarici investorlar üçün cəlbediciliyini artıran mühüm amillərdir.

İnsan kapitalının inkişafına da diqqət yetirmək vacibdir. Təhsil, elmə və innovasiyaya investisiyalar yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin yaradılmasına kömək edir ki, bu da xarici investorlar üçün cəlbedici resursdur.

Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyəti xeyli dərəcədə xarici investisiyalardan asılıdır. Azərbaycanda sabit iqtisadi inkişafa nail olmaq və ölkənin qlobal kapital ixracına cəlb etmək üçün dövlətin investisiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi ilə investisiya siyasətinin modernləşdirilməsini tələb edir.

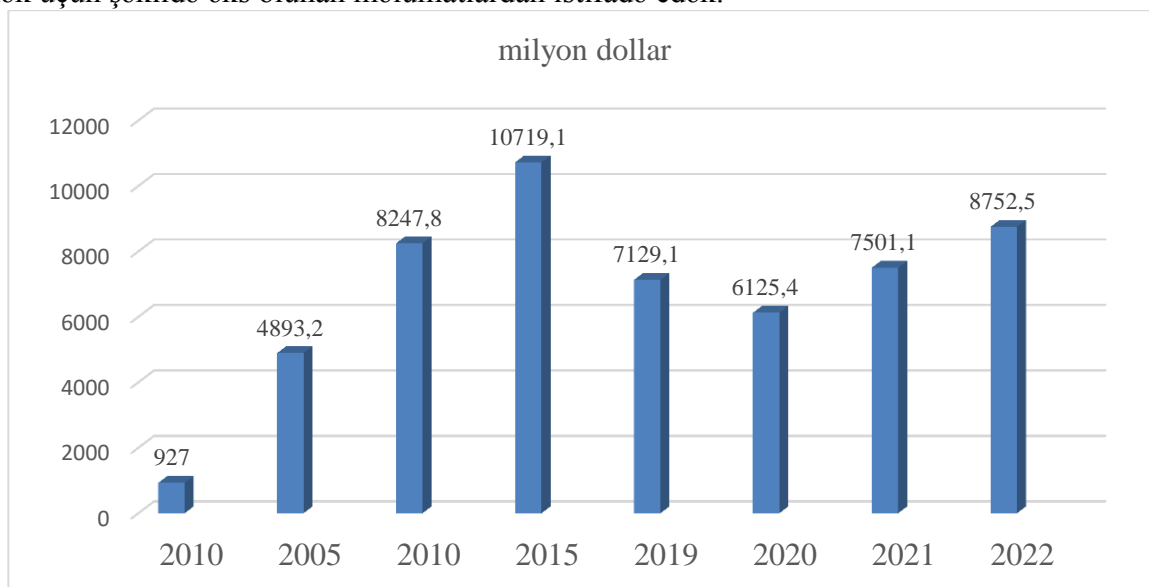
İqtisadi siyasətin məqsədləri ilə xarici investisiyaların tənzimlənməsi arasında tarazlığın qorunması tələblərinə əsaslanaraq, ölkələrin investisiya ilə bağlı iqtisadi siyasəti liberal və proteksionist xarakter daşıya bilər. Bu iki siyasətin hər ikisinin xüsusiyyətləri kapital idxalını tənzimləməyə yönəldiyindən və investorların fəaliyyətinə bilavasitə təsir göstərdiyindən investorların, investisiya donoru ölkələrin və qəbul edən ölkənin “maraqlar balansını” önəm daşıyır [4, s.429].

Bəzi dünya ölkələri xüsusi agentliklərin yaradılması yolu ilə öz iqtisadiyyatlarına xarici investisiyalar cəlb edirlər. Belə agentliklərin fəaliyyətinin səmərəli təşkili həmin investisiyaların cəlb edilməsinə əlverişli şərait yaradır, ölkənin müsbət imicini formalaşdırır, beynəlxalq biznes mühitinin yaradılmasında önəmli alət rolunu oynayır [3, s. 73].

Xarici investisiyalar iqtisadiyyatın restrukturizasiyasını sürətləndirir, əsas kapitalın yenilənməsinə, innovativ potensialın və rəqabət üstünlüklərinin artmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verir. Bu, ərazinin müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırır, büdcəyə daxilolmalarını, əhalinin gəlirlərini, son nəticədə sosial-iqtisadi inkişafın sürətini artırır. Lakin xarici iqtisadi siyasətin geniş miqyasda reallaşdırılması, xarici istehsalçıların rəqabətinin artması, ətraf mühitin çirklənməsi, kapitalın xaricə axını ilə bağlı ola bilər ki, bu da son nəticədə inkişafın tərkib hissələrinə mənfi təsir göstərəcək. Ev sahibi ölkələr üçün xarici investisiyaların ölkənin tədiyə balansının pisləşməsi, bazardan yerli istehsalçıların sıxışdırılması, milli istehsala nəzarətin itirilməsi və s. kimi mənfi nəticələri ola bilər.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsinin müsbət və mənfi nəticələri onların reallaşdırılmasının motivlərinin, habelə belə nəticələrə gətirib çıxaran amillərin araşdırılmasını zəruri edir. Bu araşdırmalar mürəkkəb bir proses kimi, daxili və xarici şərtləri, investisiya prosesində imkanları nəzərə almaq, həmçinin investisiyaların dinamikasını təhlil etmək üçün zəruridir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəlik xarici investisiya qoyuluşlarının mövcud vəziyyətini təhlil etmək üçün şəkildə əks olunan məlumatlardan istifadə edək.

Şəkil. Müxtəlif mənbələr üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəlik xarici investisiyaların bölgüsü [1]

2022-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına 8752,5 milyon ABŞ dolları həcmində xarici investisiya yönəldilib ki, bunun da 71,7%-i BXİ-lərin, 3,4%-i maliyyə kreditlərinin, 19,7%-i digər investisiyaların 5,2%-i isə neft bonusunun payına düşür. BXİ-lərin 4441,9 milyon ABŞ dolları və yaxud 70,8%-i neft sektoruna, 1834,0 milyon ABŞ dolları və yaxud 29,2%-i qeyri-neft sektoruna yönəldilmişdir.

Xarici investisiyaların iqtisadiyyata sabit axını üçün xarici investorların ölkəyə inamını artırmaq, onun dünya maliyyə bazarlarında imicini gücləndirmək, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorundakı sərmayədarları stimullaşdırmaq sistemini inkişaf etdirmək, investisiya əməkdaşlığı üçün beynəlxalq standartları qəbul etmək vacibdir. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna investisiya axını daha çox resursları səfərbər etmək üçün maliyyə, qiymətli kağızlar və lizinq bazarının, bank sisteminin sabitliyindən və inkişafından və asılıdır [5, s.90].

Ümumiyyətlə, xarici investisiyalar Azərbaycana müasir texnologiyaların idxalı, ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması vasitəsi kimi qəbul edilə bilər. İndiki mərhələdə investisiyaların artması tendensiyaları ilə dövlət, ilk öncə, onların hara yönəldilməli olduğu ilə bağlı aydın perspektivləri müəyyənləşdirilməlidir.

Ümumən, xarici investisiya cəlbediciliyi bu gün çox aktualdır, çünki o, təkcə iqtisadiyyata maliyyə vəsaitlərinin daxil olmasını təmin etmir, habelə milli şirkətlərin xarici investorlarla əməkdaşlığına və birgə layihələrin reallaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır, beynəlxalq əməkdaşlıq, qabaqcıl innovativ texnologiyalar mübadiləsi və yeni bazarlara çıxışla bağlı ən yaxşı təcrübədən istifadə etmək imkanı verir.

Beləliklə, yaxın gələcəkdə xarici investisiya axınının dəyişməsində qlobal tendensiyaların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlbedicilik səviyyəsinin artırılması məqsədilə aşağıdakılar lazımdır:

- ölkə iqtisadiyyatında investisiyaların istifadəsinin stimullaşdırılması baxımından normativ bazanın təkmilləşdirilməsi işinin davam etdirilməsi;
- investorların maraqlarının müdafiə səviyyəsinin artırılması;
- vergitutma sisteminin və investorlara verilən güzəştlərin açıqlığının və aydınlığının təmin edilməsi;
- dövlət və regional səviyyələrdə icra hakimiyyəti orqanları ilə investisiya qurumları arasında qarşılıqlı əlaqə sisteminin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- xarici investorların ölkəyə investisiya qoyuluşunun hazırkı şəraitində məruz qaldıqları ən qlobal risklərin nəzərə alınması və onların kapitalın ölkəyə daxil olmasına mənfi təsirinin azaldılması;
- “investor – peşəkar iştirakçı – tənzimləyici” münasibətlər sisteminin şəffaflığının və aydın təşkilinin təmin edilməsi və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Statistik məcmuə / –Bakı, –2023, –725 s.
2. Əlixanov, A. Xarici investisiyaların təhlili və qeyri-neft sektoru üzrə investisiyaların artırılmasının müasir istiqamətləri /İpək yolu, №.3, –2020. –s.20-29
3. Yəhyayeva, A.Yu. Birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolları və bu sahədə dünya təcrübəsi / A.Yu. Yəhyayeva // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2019. – Vol. 15, No. 4. – P. 72-75. – EDN SMGUEU. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43167289>
4. Бокиев, М. Теоретический взгляд на роль прямых иностранных инвестиций в реальный сектор экономики / М. Бокиев, З. Махсудалиев // Инновации. Наука. Образование. – 2020. № 16. – С. 428-434
5. Гаджиев, А. В. Развитие ненефтяного сектора экономики Азербайджана / А. В. Гаджиев // Актуальные вопросы экономических наук. – 2016. № 50-2. – С. 86-91

SUMMARY

ASSESSMENT OF THE CURRENT SITUATION WITH FOREIGN INVESTMENTS IN AZERBAIJAN AND OPPORTUNITIES TO INCREASE THEIR ATTRACTIVENESS

Panahalieva M.O.

Key words: *foreign investment, national economy, enterprise, finance, production*

Foreign investment in any country is the main means of accelerating its sustainable development processes. Therefore, increasing the attractiveness of these funds should be a priority. From this point of view, the topic of the article attracts attention with its relevance. The article reveals the essence of the concept of foreign investment, studies its impact on the country's economy, advantages and disadvantages. The current situation with foreign investment in Azerbaijan is analyzed and the possibilities of increasing its attractiveness are assessed.

РЕЗЮМЕ

ОЦЕНКА ТЕКУЩЕЙ СИТУАЦИИ С ИНОСТРАННЫМИ ИНВЕСТИЦИЯМИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ ПОВЫШЕНИЯ ИХ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ

Панахалиева М.О.

Ключевые слова: *иностранные инвестиции, национальная экономика, предприятие, финансы, производство*

Иностранные инвестиции в любой стране выступают основным средством ускорения процессов ее устойчивого развития. Поэтому повышение привлекательности этих фондов должно стать одной из приоритетных задач. С этой точки зрения тема статьи привлекает внимание своей актуальностью. В статье раскрыта сущность понятия иностранных инвестиций, изучено их влияние на экономику страны, преимущества и недостатки. Проанализирована текущая ситуация с иностранными инвестициями в Азербайджане и оценены возможности повышения его привлекательности.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.04.2024
	Son variant	27.05.2024

UOT 332.63; 336

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_85

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ BAZARLARININ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN ARTIRILMASI AMİLLƏRİ

BABAYEVA TUĞRA PİRİŞ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, b.l.
tuqra.babayeva@sdu.edu.az

Açar sözlər: maliyyə, bazar, rəqabətqabiliyyət, iqtisadi artım, ölkə

Beynəlxalq maliyyə mərkəzi (BMM) olmaq iddiasında olan şəhərlər adətən bir sıra göstəricilərlə qiymətləndirilir: maliyyə bazarının inkişaf səviyyəsi, yüksək ixtisaslı kadrların mövcudluğu, biznes mühitinin sabit və başa düşülən tənzimlənməsi, beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxış, əmtəə və kapital üçün vergi rejiminin xüsusiyyətləri, siyasi və iqtisadi institutların keyfiyyəti və şəhər mühiti. Bu gün BMM-lərin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi rəqabətlik amillərinin təhlilinə əsaslanır, hər biri mərkəzin səmərəli fəaliyyəti prosesinə müəyyən töhfə verir.

Müasir inkişaf şəraitində istənilən dövlətin iqtisadi siyasəti valyuta və maliyyə-kredit mexanizmlərinin köməyi ilə reallaşdırılır. Bu sahənin tarixən inkişafı bir-birinə qovuşan milli və beynəlxalq iqtisadiyyatlarla bağlıdır ki, bu da beynəlxalq mal, xidmət və kapital axınının artmasına səbəb olur. İndi BMM-lərinə maliyyə kapitalının cəlb edilməsi tendensiyası müşahidə olunur. BMM-lərin bölgüsü qlobal iqtisadiyyat və ticarət strukturu ilə sıx bağlıdır.

Maliyyə mərkəzləri hazırkı inkişaf mərhələsində sadəcə maliyyə vasitəçiliyi platforması deyil, o, qlobal kapital axınının cəlb edilməsi və paylanması üçün mürəkkəb mexanizmdir.

Dünyada xarici investorları cəlb etmək üçün bir-biri ilə rəqabət aparan xeyli sayda BMM-lərinin fəaliyyət göstərməsi şəraitində konkret maliyyə mərkəzinin uğuru, daha doğrusu, xarici və milli investorlar üçün cəlbediciliyi onun rəqabət qabiliyyəti səviyyəsindən çox asılıdır. Hər bir maliyyə mərkəzi bir sıra xüsusiyyətlər ilə xarakterizə olunur, onların cəmi mərkəzin reytingdə yerini müəyyənləşdirir. Hər bir BMM-nin profili təkcə mərkəzin maliyyə infrastrukturunu deyil, həm də şəhər və biznes mühitinin inkişafını, yerləşdiyi şəhər əhalisinin təhsil səviyyəsini qiymətləndirən bir sıra göstəricilərdən ibarətdir [4].

BMM milli maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olmaqla, ölkənin institusional-hüquqi mühitinin ümumi məntiqindən çıxış edərək, onun müəyyən inkişaf səviyyəsini və rəqabət qabiliyyətini nümayiş etdirir. Mərkəzin rəqabətqabiliyyətliliyinin bir çox amilləri maliyyə sektorundan xeyli kənarda qalır, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirilməsini əhatə edir. Ölkənin inkişaf perspektivlərini hərtərəfli qiymətləndirməyə imkan verir. Rəqabətqabiliyyətlilik amillərinin ətraflı nəzərdən keçirilməsi BMM-nin fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli olan sahələrə diqqəti cəlb edir. BMM-nin dəstəklənməsi vəzifələri üçün bu sahələrin inkişafı bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına, əsas makroiqtisadi göstəricilərə müsbət təsir göstərir.

BMM-nin rəqabət qabiliyyətinin əsas amillərinə daxildir: insan kapitalı, biznes mühiti, maliyyə bazarının inkişafı, infrastruktur və BMM-nin nüfuzu. Amillərin hər biri ümumi qiymətləndirmənin yalnız beşdə birini təşkil edir. 5 amildən 2-si birbaşa maliyyə bazarı ilə bağlıdır - maliyyə bazarının inkişafı, insan kapitalı. Maliyyə bazarında kadrların keyfiyyəti, BMM-nin inkişafının əsasını təşkil edir - bu komponent olmadan digər amillər üçün yüksək göstəricilər son dərəcə məhdud əhəmiyyət kəsb edir.

BMM-nin fəaliyyəti üçün rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi institutların inkişafı dövlət tərəfindən “institusional dəstək” kimi müəyyənləşdirilir. Müəyyən ərazidə BMM-nin yaradılması üçün əsas vəzifələrdən biridir. Ölkədə sosial-iqtisadi institutların və infrastrukturun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi nəzərdən keçirilən QMMİ reytingində 3 amillə təyin olunur: biznes mühiti, infrastruktur, BMM-nin nüfuzu. İnstitusional və infrastruktur amilləri BMM-nin fəaliyyət göstərdiyi mühitin xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən edir və bu, inkişafa mühüm töhfə verir. Bu amilləri digərlərindən ayırmaq və onların mərkəzin reytingdəki mövqeyinə təsirini ölçmək çətindir.

İnstitusional mühitin inkişafının aşağı göstəriciləri mərkəzlərin rəqabət qabiliyyətinin ümumi göstəricilərinə mənfi təsir göstərir.

BMM-lər yeni maliyyə alətləri formalaşdırır, maliyyə aktivlərində İEÖ-lərin maliyyə sisteminin inkişaf strategiyası orada beynəlxalq maliyyə mərkəzinin formalaşmasını nəzərdə tutmalıdır.

Ölkədə beynəlxalq maliyyə mərkəzinin formalaşdırılması hər bir dövlətin strateji vəzifələrindən biridir. Maliyyə mərkəzinin yaradılmasında ən mühüm məqsəd ölkəyə kapital cəlb etməkdir ki, bu da həmin ölkənin maliyyə bazarının qlobal rəqabət qabiliyyətini daha da təmin edəcək. Bu məqsədə nail olunması həm də dövlətin dünya arenasında rolunun artmasına, ölkə iqtisadiyyatının innovativ inkişafına, ölkənin qlobal maliyyə bazarına inteqrasiyasının güclənməsinə xidmət edir ki, bu da beynəlxalq ticarətin həcmünün artmasına şərait yaradır.

Hər bir beynəlxalq maliyyə mərkəzi inkişafını ləngidən amillərə malikdir. Belə ki, Nyu-Yorkda bunlar şirkətlərin şəffaflığı üçün qanuni tələblərin sərtləşdirilməsi, bank sektorunun ciddi tənzimlənməsi, və iri şirkətlərin məhkəmə çəkişmələrinə meyilli olmasıdır.

Londona gəlincə, belə amillər maliyyə bazarı iştirakçılarının fəaliyyətinin həddindən artıq hüquqi tənzimlənməsi, yüksək gəlir vergisi dərəcələridir.

Tokionun beynəlxalq maliyyə mərkəzi kimi inkişafına mane olan bir sıra səbəblər də var. Əsas çatışmazlıqlar sərt bazar tənzimlənməsi, yüksək vergi səviyyəsi, milli banklara qarşı proteksionizm və dil maneələridir [5].

Beynəlxalq, regional və yerli maliyyə bazarları arasında qlobal kapital axınına xidmət etmək üçün maliyyə mərkəzi aşağıdakı lazımi elementlərə malik olmalıdır:

- sabit maliyyə sistemi və institutları;
- maliyyə alətlərinin çevik sistemi;
- iqtisadi azadlığın olması;
- milli valyutanın sabit məzənnəsi;
- effektiv və rahat ünsiyyət vasitələrinin olması və s [1, s.63].

Bu elementlər təsdiq edir ki, inkişaf etmiş dünya maliyyə mərkəzinin yaradılması və onun rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün ilkin şərtlər formalaşmış və hazırda müxtəlif reyting agentlikləri tərəfindən qiymətləndirilməkdədir.

İnvestisiya resurslarının ölkələrarası hərəkətində BMM-ləri mühüm yer tutur. İndi BMM-lərin mövcudluğu, müştərilər tərəfindən qəbul edilməsi, eləcə də elmi müəssisələr tərəfindən yeni məhsullar təqdim edilməsi səbəbindən müasir texnologiyalara daha çox bağlanır. Eyni zamanda, maliyyə və bank xidmətlərinin göstərilməsinin yeni üsulları yaranır. Maliyyə mərkəzləri əsas oyunçuları bulud hesablamalarından və blokçeyndən süni intellektə və biometrikaya qədər texnologiyalara yeniliklər etməyə sövq etməklə bu artıma təkən verir. Bu, müasir infrastruktur şəbəkələri, çevik, lakin ağılabatan tənzimləmə və xarici investorları cəlb etmək imkanı kimi fintech (maliyyə və texnologiyaların bir-birinə inteqrasiyası) məhsullarının inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması sayəsində mümkün olub [1].

Bir sıra BMM-lərin inkişafı təcrübəsi göstərir ki, hökumətin ünvanlı dəstəyi olmadan onların formalaşması və fəaliyyət göstərməsi praktiki olaraq mümkün deyil. BMM-nin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı problemlərin əksəriyyəti sistemli xarakter daşıyır və ölkələrin hökumətləri və maliyyə bazarı iştirakçılarının iştirakı olmadan effektiv həll edilə bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Telmanzadə, A.R. Dünya maliyyə resursları və onların yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi: / Magistrlik dissertasiyası, –Bakı, –2017. –98 s.
2. Vəliyev, D.Ə. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası / D.Ə.Vəliyev. –Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, –2018, –428 s.
3. Билялов А.И. Роль и значение мировых финансовых центров в мировой экономике // Национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространства // Сборник научных трудов, –Симферополь: Общество с ограниченной ответственностью «Издательство Типография «Ариал», –2021, –с.165-168.
4. Волков В.В. Транснациональные банки в современной финансовой системе: условия для развития ТНБ // Микроэкономика, –2014, № 5, –с. 38-42.
5. Фомичева И.А. Мировые финансовые центры//Актуальные вопросы экономической безопасности и таможенного дела // Сборник научных работ всероссийской научно-практической конференции, –Брянск: Брянский государственный университет имени академика И.Г. Петровского, –2020, –с.384-388.
6. http://www.longfinance.net/images/gfci/gfci_25.pdf
7. https://www.longfinance.net/media/documents/GFCI21_05_04_17.pdf
8. https://www.longfinance.net/media/documents/GFCI_30_Report_2021.09.24_v1.0.pdf

SUMMARY FACTORS FOR INCREASING THE COMPETITIVENESS OF INTERNATIONAL FINANCIAL MARKETS

Babayeva T.P.

Keywords: *finance, market, competitiveness, economic growth, country*

Today, the governments of many countries that are interested in the development of the economy and are looking for new sources of economic growth are trying to create International Financial Centers (IMC) in their territories, which causes great interest of investors around it. Today, the assessment of the level of development of IMSs is based on the analysis of competitiveness factors, each of which makes a certain contribution to the effective operation of the center. The task of creating a competitive IMC is also relevant for many countries. Many countries are interested in the formation of their own UN. Because these centers participate in the creation and redistribution of global financial income, contribute to a significant flow of capital to the country, and receive significant income in the form of taxes.

РЕЗЮМЕ ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ФИНАНСОВЫХ РЫНКОВ

Бабаева Т.П.

Ключевые слова: *финансы, рынок, конкурентоспособность, экономический рост, страна*

Сегодня правительства многих стран, заинтересованные в развитии экономики и ищущие новые источники экономического роста, пытаются создать на своих территориях Международные финансовые центры (МФЦ), что вызывает большой интерес инвесторов вокруг них. Сегодня оценка уровня развития МФЦ базируется на анализе факторов конкурентоспособности, каждый из которых вносит определенный вклад в эффективную работу центра. Задача создания конкурентоспособного МФЦ также актуальна для многих стран. Многие страны заинтересованы в формировании собственной ООН. Потому что эти центры участвуют в создании и перераспределении мировых финансовых доходов, способствуют значительному притоку капитала в страну, получают значительные доходы в виде налогов.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.04.2024
	Son variant	27.05.2024

YENİ TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ ZAMAN YARANAN PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

¹ABDULLAYEVA ZOYA HAMLET qızı [ORCID](#)

²VƏLİYEV ALLAHVERDİ CAMAL oğlu [ORCID](#)

³BABAŞOVA ƏFŞAN AĞAZAYID qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1-dosent, 2-baş müəllim, 3-müəllim
z.oya.abdullayeva@sdu.edu.az

Açar sözlər: təhsil sistemi, qloballaşma, yeni texnologiyalar, təlim metodları, şagirdlər

Qloballaşan dünyada hər bir ölkənin özünəməxsus təhsil siyasəti, təhsil və inkişaf konsepsiyası, təhsil sistemi formalaşmışdır. Lakin qloballaşma üçün ən xarakterik amillərdən biri ümumavropa və dünya təhsil məkanına inteqrasiyanın təmin olunmasıdır. Yaşadığımız informasiyalı cəmiyyət bütövlükdə müasir sivilizasiyanın təsiri ilə sürətlə inkişaf edir.

Hazırda inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələr insan kapitalından səmərəli istifadə olunması məqsədilə təhsilə böyük vəsaitlər ayırır. Çünki, sosial mədəni mühitə istiqamətləndirilmiş cəmiyyətdə, həyati bacarıqlara sahib olan, öz yerini müəyyən edə bilən insanlara böyük tələbat yaranır.

Şəxsiyyət hazırlığı üzrə dünya təcrübəsinə inteqrasiya fasiləsiz təhsil sistemində zamanın tələbi kimi qəbul edilməlidir. Tarixi inkişafa uyğun pedaqoji nəzəriyyələr formalaşmışdır. Mütərəqqi pedaqoji ideyalar tarixin ayrı-ayrı məqamlarında əhəmiyyətini itirmiş, aradan çıxmış, lakin sonralar başqa şəkildə özünü büruzə vermişdir. Məsələn 1924-cü ildə QUS proqramı kimi qəbul edilən təlim texnologiyaları 2006-cı ildə yenidən fəal təlim kimi təhsil sistemimizə daxil olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, hazırda təhsil sistemində verilən ümumi tələb onun qloballaşdırılmasıdır. Bu ölkələrin təhsil sistemlərinin yaxınlaşması və vahid ümumtəhsil məkanlarının formalaşması kimi qəbul olunmalıdır. Ümumdünya miqyasında gedən global inteqrasiya və bütövləşmə prosesinin tərkib hissəsi olan təhsil sistemi də onun ümumi qanunlarına tabedir və digər sahələrdə gedən proseslərlə vəhdət təşkil edir.

Azərbaycan təhsil sistemində XXI əsrin əvvəllərində tətbiq olunmağa başlanmış nəticəyönümlü təlimin sistemi də global inteqrasiya və bütövləşmə prosesinin tərkib hissəsidir. Qərbi dövlətlərində XIX əsrdən tətbiq olunmağa başlanmış bu təlim forması Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2003-cü ildə keçirilmiş kollegiyasında irəli sürülmüşdür.

XXI əsr təhsilin insanları peşəkar fəaliyyətə və həyata hazırlaması ilə xarakterizə olunur. İctimai şərait inkişaf etdikcə təlim prosesinin mahiyyəti, təlim metodlarının məzmunu dəyişir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası da müstəqil inkişaf yoluna keçdikdən sonra inkişafın xarakterinə uyğun olaraq təlim metodları da forma və məzmunca yenilənməyə başlamışdır.

Hazırda respublikamızın təhsil müəssisələrində Qərbi dövlətlərinin inkişaf etmiş təhsil sistemində istifadə edilən interaktiv təlim metodlarını geniş şəkildə tətbiq edirlər. Təlimin məqsədini, məzmununu, qanunauyğunluqlarını, prinsiplərini səmərəli həyata keçirmək üçün təlim metodu deyilən anlayışdan istifadə edilir. Təlimin keyfiyyətli icra edilməsini seçilmiş metodların praktiki imkanları müəyyən edir. Təlimin səmərəliliyi tətbiq edilən metodların inkişaf yönümlü olmasından asılıdır.

Yeni təlim texnologiyalarının təhsil sistemində tətbiqi təlim prosesinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edir. Belə ki, yeni texnologiyaların tətbiqi dərsləri maraqlı etməklə yanaşı, şagirdləri sağlam mühakimələr irəli sürməyə, sonradan real həyata tətbiq edəcəkləri məzmunu başa düşməyə imkan verir. Müəllim təlim prosesini aktivləşdirmək, düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, yaradıcılığa həvəsləndirmək və öyrənməyə maraq yaratmaq məqsədilə şagirdi yeni təlimə cəlb edir.

Yeni təlimin əsas prioritetlərindən biri də şagirdi təlimin fəal iştirakçısına çevirmək, şagirdə dünyanı başa düşməkdə və qazandığı bilikləri real həyat şəraitinə tətbiq etməkdə müəllimin yardımçı rolunu müəyyən etməkdir. Yeni texnologiyalar tədris strategiyasının yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilən əsas alət rolu oynayır.

Ənənəvi təlim metodlarından fərqli olaraq yeni texnologiyalarda şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilməsi, müəllim tərəfindən problemləli şəraitin yaradılması, biliklərin şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsi və s. məsələlər zəruri hesab edilir.

İnteraktiv təlim üçün xarakterik olan cəhətlər: müəllimin şüurlu surətdə idraki problem situasiyasının yaratması, şagirdlərin problemin həlli prosesində fəal tədqiqatçıya çevrilməsi, şagirdlərin müstəqil şəkildə yeni və zəruri olan bilikləri əldə etməsi, mənimsəməsi və s. formalaşır. Nəticədə şagirdlər təkcə yeni elmi biliklərlə zənginləşdirilmir, həm də daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsinə, ən önəmlisi isə bacarıq və vərdişlərin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəldirlər.

Yeni təlim metodlarının tətbiqi zamanı şagird öz fəaliyyətinə və istəyinə əsasən yeni bilikləri kəşf edir, dərslə yaradıcı və maraqla yanaşır, əldə etdiyi bilikləri möhkəm mənimsəyir, şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına, lazım olan təfəkkür xüsusiyyətlərinin və yaradıcılığın formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verir.

Göründüyü kimi interaktiv təlim metodu şagirdlər üçün dərslərin çox maraqlı və cəlbediciliyini, müəllim üçün isə dərslərin keyfiyyətinin artırılmasını təmin edir. İnteraktiv təlim metodları ənənəvi təlim metodlarından fərqli olaraq yaddaşa yox təfəkkürə əsaslanır, bu isə şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Yeni təlim metodlarının tətbiqi zamanı yuxarıda qeyd etdiyimiz üstünlüklərlə yanaşı yaranan problemləri də nəzərdən keçirək. İnteraktiv təlim müasir texnologiyaların və proqram təminatının istifadəsini tələb edir. Bu isə təhsil müəssisələri üçün əlavə məsrəflər yaradır. Tələbələr və müəllimlər arasında kifayət qədər sabit və yüksək sürətli internet əlaqəsinin olmaması, bu metodların tətbiqini məhdudlaşdırır.

İlkin olaraq yeni təlim metodlarının tətbiqi zamanı təhlükəsiz və sürətli internet bağlantısı ilə təminat həyata keçirilməlidir. Təlim metodlarının tətbiqi üçün lazım olan texnoloji təchizatın təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi vacib amil hesab olunur. Çünki, tədris prosesində fəal-interaktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi dərslərin səmərəliliyini yüksəldən ən vacib şərtlərdəndir.

Təlim metodlarının tətbiq edilməsi üçün müəllimlərin və tələbələrin tərəfdaş iş birliyi lazımdır. İnsanlar çox zaman ən köhnə təlim metodlarının tətbiqini arzulayır. İnteraktiv təlim, tələbələrə ictimai bacarıqlarını və əməkdaşlığını inkişaf etdirməklə yanaşı, tələbələrdə bu sahədə bacarığın olmaması problemlərə səbəb ola bilər.

Respublikamızda son illər interaktiv təlim metodlarının mənimsənilərək iş prosesinə tətbiqi sahəsində müsbət nəticələr qazanılmışdır. Lakin bəzi həllini gözləyən məsələlərə öz münasibətimi bildirmək istəyirəm.

İlkin olaraq siniflərdə şagirdlərin say tərkibinin çoxluğu yeni təlimdə nəzərdə tutulan metodların tətbiqinə müəyyən çətinliklər yaradır. Eyni zamanda 45 dəqiqəlik dərslərin müddəti qoyulan tələblərin – bütün şagirdlərin fikrinin dinlənilməsi, şagird fəallığının təmin edilməsi kimi məsələlər təhlil olunmalıdır. Düşünürəm ki, coğrafiya fənninə həftə ərzində verilən 2 dərslərin bir günə təyin edilərsə daha effektiv nəticə əldə edilə bilər. Belə ki, sinfin təşkili və fəndaxili inteqrasiyanın yaradılması baxımından bu səmərəli ola bilər.

İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi və mövcud problemlər, təhsil sisteminin müasir vəziyyətini əks etməkdədir. Müəllimlər və təhsil orqanları, bu metodları daha səmərəli şəkildə tətbiq etmək üçün sürətli dəyişikliklərə uyğunlaşmağa nail olmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi: Ənənə və müasirlik / Ə. Ağayev. – Bakı, –2006.
2. Abdullayeva Z., Vəlizadə Ü. Ümumi təhsil sisteminə dərslik konsepsiyası (coğrafiya dərsliləri) // “Ümumi təhsilin dövlət standartları və məktəb təcrübəsi” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransı. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. – Naxçıvan, 20-21 may, –2022.
3. Abdullayeva, Z.H. Yeni təlim texnologiyalarının mahiyyəti və məzmunu / Z. H. Abdullayeva, A. C. Vəliyev, Ə. A. Babəşova // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2022. – Vol. 18, №. 2. – P. 88-90. – DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_88. – EDN KFXNPL. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50025600>
4. Abdullayeva Z., Vəliyev, A. Qloballaşma və Azərbaycanın ali təhsil sistemi // Sumqayıt Dövlət Universitetinin 60 illiyinə həsr olunmuş “Universitet elminin və təhsilin müasir problemləri” mövzusunda Respublika konfransı, 17-18 noyabr, 2022, –Sumqayıt, –2022. –s.271-273 <https://www.ssu-conferenceproceedings.edu.az/pdf/8-2.pdf>
5. Nəzərov, A. Müasir dövrün təhsil problemləri. Dərs vəsaiti / A.Nəzərov, E.Mollayeva. –Bakı, –2011. –103 s.
6. Alxasov, O. Coğrafiyanın tədrisi metodikası / O.Alxasov, –Bakı: Elm və təhsil, –2013, –368 s.

SUMMARY

PROBLEMS THAT ARISE WHEN APPLYING NEW TRAINING METHODS AND WAYS TO SOLVE THEM

Abdullayeva Z.H., Veliyev A.J., Babashova A.A.

Keywords: *education system, globalization, new technologies, teaching methods, students*

In a globalized world, society as a whole is rapidly developing under the influence of modern civilization and has created a lot of excitement for people with vital skills who can determine their place. The article notes that the use of active teaching methods in educational institutions of our republic currently depends on the practical possibilities of the chosen teaching methods. Here is a combination of the advantages of the new teaching methods. The article reflects the need to use new learning technologies in the education system, the purposeful work carried out in this area, and the progressive directions of new learning technologies

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ВНЕДРЕНИИ НОВЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Абдуллаева З.Х., Валиев А.С., Бабашова А.А.

Ключевые слова: *система образования, глобализация, новые технологии, методы обучения, студенты*

В глобализованном мире общество в целом стремительно развивалось под влиянием современной цивилизации и создало большой ажиотаж на людей с жизненно важными навыками, которые могут определить свое место. В статье отмечается, что использование активных методов обучения в образовательных учреждениях нашей республики в настоящее время зависит от практических возможностей выбранных методов обучения. Вот комбинация преимуществ новых методов обучения. В статье отражена необходимость использования новых технологий обучения в системе образования, целенаправленная работа, проводимая в этой сфере, прогрессивные направления новых технологий обучения.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.02.2024
	Son variant	08.04.2024

UOT 159.9

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_91

GENDER ƏSASLI ZORAKILIĞIN AİLƏDƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏSİRLƏRİ

MƏMMƏDOVA GÜNAY KAMİL qızı [ORCID](#)

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan, psixol.f.d.

Ms.gunayfrench@mail.ru

Açar sözlər: məişət zorakılığı, psixoloji işgəncə, qadın hüquqları, gender bərabərsizliyi

Dünyada milyonlarla insanı qurbanına çevirən və gender kimliyinə görə törədilən gender əsaslı zorakılıq müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri kimi fərdlərə, ailələrə, bütövlükdə cəmiyyətə mənfi təsir göstərir. Gender əsaslı zorakılıq insan hüquqlarının pozulması və gender bərabərsizliyinin təzahürüdür və fiziki, emosional və cinsi zorakılıq, psixoloji işgəncə və iqtisadi zorakılıq da daxil olmaqla bir çox formada ola bilər. Gender zorakılığı cinsindən asılı olmayaraq hər kəsə qarşı baş verə bilər, lakin qlobal məlumatlar göstərir ki, bu, ilk növbədə qadınlara təsir edir. Bura həm ictimai, həm də özəl şəraitdə zorakılıq, məcburiyyət və ya özbaşına azadlıqdan məhrum etmə hədələri və s. daxildir.

Son vaxtlara qədər gender əsaslı zorakılıq şəxsi və ya ailə məsələsi hesab olunurdu. Zorakılığın qurbanları təkcə zorakılığı törədənlər tərəfindən deyil, həmçinin cəmiyyət tərəfindən susdurulmuşdur. Zorakılıq hallarının qurbanın öz günahı olduqlarını, bu hala səbəb olacaq hərəkət etdiklərini, əgər danışsalar belə onlara heç kimin inanmayacağı fikirləri ilə cəmiyyət növbəti zorakılıq hallarının baş verməsinə zəmin yaratmışdır. Son illərdə isə bu problem həm milli səhiyyə problemi, həm də insan hüquqlarının pozulmasının göstəricisi olmaqla çoxsaylı araşdırmaların mövzusunə və beynəlxalq səviyyədə narahatlıq obyektinə çevrilmişdir. Beynəlxalq araşdırmalar göstərir ki, dünyada hər üçüncü qadın gender zorakılığının qurbanı olur və bu məsələ şəxsi və ailə məsələsindən çıxmaqla cəmiyyəti narahat edən əsas ictimai problemlərdən biri olaraq qaldırılmalı, zorakılıq hallarının aradan qaldırılması istiqamətində mübarizə gücləndirilməlidir [1, s. 16]. Beynəlxalq səviyyədə qadın hüquqlarının qorunması, qadınlara qarşı hər cür zorakılığın aradan qaldırılması və gender zorakılığına qarşı mübarizə istiqamətində çox əhəmiyyətli Konvensiyalar, müxtəlif sənədlər imzalanmışdır. Buna nümunə olaraq, Avropa Şurasının qəbul etdiyi 2011-ci il İstanbul Konvensiyasını qeyd edə bilərik. Konvensiyada qadınlara və qızlara qarşı gender əsaslı zorakılıq hallarının daha çox olduğu nəzərə alınaraq qadınlara qarşı hər cür zorakılığın, məişət zorakılığı hallarının təqib edilməsi, onların aradan qaldırılmasına dəstək, həmçinin qadınların hüquqlarının qorunması, onların səlahiyyətlərinin artırılması, bu istiqamətdə beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi kimi məsələlər əsas yer tutur [2, s. 2]. Avropa İttifaqının qəbul etdiyi “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiyada qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması, gender zəminində zorakılığın insanlara göstərdiyi mənfi təsirlərin aradan qaldırılması istiqamətində tövsiyələr verilmiş, xüsusi proqramların yaradılması zəruri hesab edilmişdir. Bu istiqamətdə həm ayrı-ayrı ölkələrdə, həm də beynəlxalq çərçivədə mübarizə aparılsa da, gender əsaslı zorakılıq halları ümumbəşəri şəkildə pislənilsə də, yenə də günümüzün ən aktual problemlərindən biri olaraq cəmiyyəti narahat edir [3, s. 22]. Məqalədə gender əsaslı zorakılığın formaları və onun ailədə yaratdığı sosial-psixoloji təsir təhlil olunur.

Gender zorakılığı müxtəlif yerlərdə və mühitlərdə, məsələn, evdə, məktəbdə, düşərgədə, parkda, küçədə, avtomobildə, qatarda, avtobusda baş verə bilər. Zorakılığı törədənlər bizim tanıdığımız və ya tanımadığımız şəxslər ola bilər. Gender əsaslı zorakılıq termini kişilər və qadınlar arasında sosial olaraq təyin olunan gender fərqlərinə əsaslanaraq hər hansı bir şəxsə qarşı törədilən müxtəlif zərər aktını təsvir etmək üçün istifadə olunur. Buraya fiziki, cinsi, psixoloji işgəncə və ya iztirab vermə və ya bu cür hərəkətlərlə hədələmə, habelə azadlığı məhdudlaşdırmanın digər formaları daxildir və onlar aşağıdakı şəkildə xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- Fiziki zorakılığa vurmaq, sillə vurmaq, döymək, silkələmək, itələmək, dişləmək, saç yolmaq, yandırmaq, işgəncə vermək, boğmaq, kəsmək, güllələmək və digər hərəkətlər daxildir. Başqa sözlə, cinsindən asılı olmayaraq şəxsə faktiki və ya ehtimal olunan fiziki zərər və ya əzab vermək üçün qəsdən zorakı fiziki güc tətbiq edilməsidir.
- İqtisadi zorakılıq maddi imkan yetərli olduğu halda ailədə ehtiyacların qarşılınmaması, kişinin və ya qadının əmək haqqlarına nəzarət edilməsi, həyat yoldaşının və ya digər ailə üzvlərinin işləməsinə icazə verməmək və s. şəkildə özünü göstərir və bu problemə daha çox qadınlar və ya qızlar arasında rast gəlinir.
- Psixoloji (emosional) zorakılığa alçaldıcı və ya ləyaqəti alçaldan rəftar, təhqirlər, daimi tənqid, təqib, incitmə, arzuolunmaz təmas, təkadamlıq kamerada saxlama və ya təcrid, qorxutma və ya fiziki zərərlə hədələmə daxildir. Bu zorakılıq növünə insanın şəxsiyyətinə davamlı hücumlar, həmçinin psixi və ya emosional zərər daxildir. Bu zorakılıq formasına demək olar ki, bütün zorakılıq hallarında rast gəlinir.
- Cinsi zorakılığa zorlama, zorla öpüşmə və toxunma, zorla təmas və qadın cinsiyyət orqanlarının sünnəti daxildir, lakin bunlarla məhdudlaşmır. Cinsi zorakılıq hallarının əsasən şəxsə yaxın olmayan insanlar tərəfindən törədildiyi kimi fikirlər mövcud olsa da, bu cür halların araşdırılması göstərir ki cinsi zorakılıq daha çox ailə daxilində məişət zorakılığının tərkib hissəsi olaraq fiziki güc zəminində baş verir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatları göstərir ki, qadınların 35%-i həyatlarında partnyoru və ya partnyoru olmayan şəxs tərəfindən fiziki və ya cinsi zorakılığa məruz qalıb, dünya üzrə qadınların 7%-i isə həyatlarında partnyor olmayan biri tərəfindən cinsi zorakılığa məruz qalmışdır [5, s. 1].
- Məcburi nigahlar bir və ya hər iki tərəfin nigah birliyinə tam və sərbəst razılığını şəxsən bildirmədiyi nigahlardır. Erkən nigah tərəflərdən ən azı birinin 18 yaşından kiçik olduğu istənilən nigahdır. Tərəflərdən biri və ya hər ikisi tam, azad və məlumatlı razılıq vermədikdə, uşaq nigahı məcburi nigah növü hesab olunur və bu hallara hal-hazırda gender əsaslı zorakılığın bariz nümunəsi kimi cəmiyyətdə daha çox rast gəlinir.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz zorakılıq halları insanlarda aşağıdakı mənfi sosial-psixoloji təsirlərlə xarakterizə olunur: Fiziki nəticələr nisbətən yüngül xəsarətlərdən ölüm və ya daimi əlilliklə nəticələnən ciddi xəsarətlərə qədər dəyişir; Psixoloji təsirlərə narahatlıq, əsəbilik, yuxu və konsentrasiya problemləri, iştahsızlıq, depressiya, özünə zərər vermə və intihar düşüncələri daxildir; Sosial nəticələrə insanın dostlarından, ailəsindən, bütövlükdə cəmiyyətdən uzaqlaşması, işini və ya gəlirini itirməsi, məktəbi tərk etməsi, sosial təcrid və s. Fiziki təsirlər daha çox nəzərə çarpsa da, psixi vəziyyətin pozulmasında və hisslərdə yaranan mənfi təsirlərə diqqət yetirmək eyni dərəcədə vacibdir.

Ailələrdə ən çox rast gəlinən zorakılıq formalarından biri məişət zorakılığıdır. Məişət zorakılığı təkrar olunma tezliyinə görə fərqlənir və gərginlik, qarşıdurma, zorakılıq, peşmanlıq, razılaşma və “bal ayı” mərhələlərindən keçir. Zorakılıq uzun müddət davam edirsə, qurban yardım və dəstək almırsa, acizlik, çıxılmazlıq, ümitsizlik, təcrid, qorxu, özünə və düşdüyü vəziyyətə görə rüsvayçılıq hissləri dərinləşə bilər. Bu zaman posttravmatik stress pozuntuları və onun nəticələri

meydana çıxma bilər [6, s. 10]. Gender əsaslı psixoloji zorakılıq insanın, onun şəxsiyyətinin alçaldılması, dəyərsizləşdirilməsi, hüquqlarının məhdudlaşdırılmasıdır. Ailədə qadına qarşı psixozorakılıq o halda baş verir ki, tərəfdaş ailə üzvlərini döyür, qadının işləməsini və ya evdən çıxmasını qadağan edir, onu təhqir edir və alçaldır, qohumlar və dostlarla hər cür ünsiyyəti qadağan edir, qışqırır və onu döyməklə hədələyir, qurbanı qurbanın iradəsinə zidd olaraq cinsi ehtiyaclarını ödəməyə məcbur edir, vəsaitləri məhdudlaşdırır və ya məhrum edir, daim tənqid edir (görünüş, geyim və s.); uşaqlara qarşı günahkarlıq hissi aşılrayır və onlardan dolayı psixozorakılıq üçün istifadə edir. Nəticədə qurbanda acizlik, faydasızlıq və tənhalıq hissi yaranır. Kişiyə qarşı ailədaxili psixozorakılıq qadın tərəfindən aşağıdakılarda özünü göstərir: qurbanın icazəsi olmadan pul vəsaitlərinin və şəxsi əşyalarının mənimsənilməsi və ya başqa yerə köçürülməsi, qurbanın şəxsi əşyalarının məhv edilməsi, daimi zənglər, nəzarət; xarici görünüşün tənqidi; intihar, boşanma, aliment, müsadirə ilə hədələmə, uşaqlarından təcrid edilməsi (boşanmış atanın övladları ilə görüşməkdən və onların tərbiyəsində iştirak etməkdən imtina etməsi çox adi haldır və qanun pozuntusudur).

Gender əsaslı zorakılığın formaları içərisində ən təhlükəli hesab edilən psixoloji zorakılığı fiziki zorakılıqdan fərqli olaraq sübut etmək çətindir, bəzəndə iz buraxmır. Bəzən qadınlar özlərindən daha güclü hesab etdikləri kişilərdən emosional asılılıq səbəbindən zorakılığı törədənə haqq qazandırır, nəticələr isə tədricən insanın xarakterində, gündəlik davranışında, digər insanlara münasibətində, zorakılığa məruz qalmanın sağlamlığında və psixi vəziyyətinin pozulmasında özünü göstərir. Əksər hallarda ailədə psixoloji zorakılığa məruz qalan qadın bunun zorakılıq olduğunu, hüquqlarının pozulduğunu dərk etmir. Zorakılığın dərk edilməsi hallarında isə onun psixoloji nəticələri qısa müddət ərzində aradan qalxmır, dəstək, anlayış, iradə tələb edən uzun bir prosesdir [7, s. 12].

Qadınlara qarşı zorakılığın psixi sağlamlığa uzunmüddətli təsirləri ümumilikdə aşağıdakıları əhatə edə bilər:

- Depressiya – qurbanın dərin özünü günahlandırma hissinin nəticəsi olaraq kəskin tənqidi yanaşmaya, aşağı motivasiyaya, fəaliyyətlərin azalmasına səbəb olan yorğunluq və uzunmüddətli ümitsizlik hisslərinin olması ilə xarakterizə olunur.
- Anksiyete pozuntusu – Zorakılığa məruz qalan tərəfin qorxu və narahatlığının yaranması, psixoloji sıxıntı ilə izah edilə bilər. Bu da gündəlik həyat keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, ailədaxili gərgin münasibətlərin daha uzun müddət davam etməsinə gətirib çıxarır.
- İntihar – məişət zorakılığı qurbanlarında intihar və ya özünə zərər vermə riski olduqca yüksəkdir və şişirdilmiş günahkarlıq, ümitsizlik və aşağı sosial dəstək hissləri ilə əlaqələndirilir.

Gender zorakılığına məruz qalan qadınların 50 faizində ciddi psixi xəstəlik diaqnozu qoyulmuş və bu problem təkcə özlərinin indiki və gələcək vəziyyətinə deyil, həm də ailələrinin və yaxınlarının gələcəyinə təsir göstərir. Gender zorakılığına məruz qalan qadınlar arasında 15-24 yaş qrupu üstünlük təşkil edir [9].

Gender əsaslı zorakılıq sosial təbəqələşmədən və iqtisadi inkişafdan asılı olmayaraq dünyada ən çox yayılmış insan hüquqları pozuntularından biri hesab olunur. Ailədə daha çox qadınların hüquqlarını pozulması ilə özünü göstərən bu hallar onların həm cəmiyyət həyatında iştirakını, həm də rifah səviyyəsini məhdudlaşdırır. Hazırda gender əsaslı zorakılığa cinsi xarakterli deyil, sosial, iqtisadi və mədəni bir hadisə kimi baxılır.

ƏDƏBİYYAT

1. «Гендер и насилие». Практический подход к проблеме: Программное пособие для сотрудников и руководителей учреждений здравоохранения // –Нью-Йорк, UNFPA, –99 s.

2. Qadınlara qarşı zorakılıq və məişət zorakılığının qarşısının alınması və ona qarşı mübarizə haqqında Avropa Şurası Konvensiyası // –İstanbul, 11.V.2011, –86 s.
3. Qadınlara qarşı ayırı-seçkiliyin ləğv edilməsi üzrə Komitənin Ümumi Təvsiyələrinin Seçmə Topplusu // –Bakı, –2018. –113 s.
4. Гендерное насилие
<https://www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/2022-11/10%20GBV%20RUS.pdf>
5. Гендерное насилие: социокультурный анализ экономических последствий (на примере Вьетнама) // Векторы благополучия: экономика и социум. –2019. № 1 (32). –с.166-176.
6. Мəişət zorakılığına məruz qalmış şəxslərə tibbi xidmət göstərən mütəxəssislər üçün metodik vəsait // –Bakı, –2014. –60 s.
7. Аптикаева Л.Р. Последствия психологического насилия для разных возрастных категорий // ВЕСТНИК Оренбургского государственного университета. –2020. №1. –с. 6-13.
8. Psychological consequences of maltreatment and gender-based violence
<https://icar-evairfam.ro/en/psychological-consequences-of-maltreatment-and-gender-based-violence/>
9. Gender-Based Violence and Mental Health <https://www.elisplace.org/gender-based-violence-and-mental-health>

SUMMARY
SOCIO-PSYCHOLOGICAL EFFECTS OF GENDER VIOLENCE
Mamedova G.K.

Keywords: *domestic violence, psychological torture, women's rights, gender inequality*

The article deals with the socio-psychological effects of gender-based violence, which is one of the most urgent problems of the modern era and affects individuals, families, and society. The article provides information on different forms of gender-based violence. According to the results of international research, gender-based violence is not only a social problem for families but also affects healthcare, the law, the economy, etc. It is investigated as the main problem in the field and its socio-psychological impact is considered one of the main factors causing serious conflicts in the family.

РЕЗЮМЕ
СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ГЕНДЕРНОГО НАСИЛИЯ
Мамедова Г.К.

Ключевые слова: *домашнее насилие, психологическая пытка, права женщин, гендерное неравенство*

В статье рассматриваются социально-психологические последствия гендерного насилия, которое является одной из наиболее актуальных проблем современности и затрагивает личность, семью и общество. Представлена информация о различных формах гендерного насилия. По результатам международных исследований, гендерное насилие является не только социальной проблемой для семьи, но и затрагивает такие сферы как: здравоохранение, право, экономика и т.д. Помимо этого, социально-психологическое воздействие гендерного насилия считается одним из основных факторов, вызывающих серьезные конфликты в семье.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.01.2024
	Son variant	29.03.2024

UOT 37.026

DOI 10.54758/16801245_2024_20_2_95

ORTA MƏKTƏBDƏ XƏTTİ BƏRABƏRSİZLİKLƏRİN HƏLLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ HAQQINDA

ƏLİYEVƏ ŞƏFA ŞƏMİL qızı

“Naxçıvan” Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan, müəllim
sefa.memmedova@nu.edu.az

Açar sözlər: Bərabərsizlik, xətti bərabərsizlik, cəbri əməliyyat, bərabərsizliklərin həlli

Giriş. Orta məktəbdə xətti bərabərsizliklərin həllini öyrənmək olduqca vacibdir. Ona görə ki, şagirdlərin qarşılaşdıqları ilk bərabərsizlik anlayışının və onun həllinin araşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir. Bu gələcəkdə daha mürəkkəb bərabərsizliklərin həllinə şagirdləri hazırlayacaqdır. Məlumdur ki, bərabərsizlik tənliyə aid subordinator mövzuya çevrilmişdir. Bərabərsizliklərin həlli ilə bağlı çoxlu məqalələr və təhlillər aparılsa da, onların tənliklərlə müqayisəli öyrədilməsinə ehtiyac vardır.

V sinif şagirdlərinin xətti bərabərsizlik tapşırıqlarını həll etməyə çalışarkən çətinliklərlə üzləşdikləri aydın şəkildə müşahidə etmək olur. Üstəlik, onlar cəbri formaya aid əməliyyatları, məsələn, $4x + 7x < 0$ –dan $11x < 0$ -a sadələşdirməyi bacarmadılar. Bu nəticə göstərir ki, onlar bunu xətti tənliklə, yəni cəbri manipulyasiyalardan istifadə etməklə eyniləşdirirlər. Bu üsul məqbul olsa da, yanlış təsəvvürə gətirib çıxara bilər ki, bərabərsizliyin həlli müvafiq tənliyi həll etmək deməkdir [3]. Təəccüblü deyil, çünki bərabər simvoldan başqa bərabərsizlik və tənliyin hər ikisindəki problemlər oxşardır. Xətti cəbri bərabərsizlik tapşırıqlarının əksər sualları

$$ax + b < c, ax + b < dx + e, a, d \neq 0 \text{ və } a \neq d$$

şəklindədir. Şagirdlər tənlik üçün istifadə olunan oxşar texnikadan istifadə edərək bu tip problemlərə alqoritm və analogi şəkildə yanaşmağa meyillidirlər [6,7]. Bəs, şagirdlərə başqa tipdə sual verilsə, bunun nəticəsi necə olacaq?

Bu vəziyyət belə bir sual doğurur: Orta məktəb şagirdləri

$$2x + 1 > 2x - 2$$

kimi sadə suala necə cavab verirlər? Sadə olsa da, bu cür sual şagirdlərin xətti bərabərsizlik məsələlərinin həlli haqqında əslində necə düşündüklərini aşkar etmək üçün potensial şansa malikdir [3]. Bundan əlavə, biz

$$ax + b < dx + e, a, d \neq 0 \text{ və } a \neq d \text{ şəklində}$$

$$3x + 1 > 2x - 1$$

kimi digər oxşar xətti bərabərsizlik probleminə diqqət yetiririk. Bu yolla, təhlil elə bir şəkildə aparıla bilər ki, hər iki bərabərsizlikdə nəticə və baxış bir-birini dəstəkləyə bilsin.

Şagirdlərin istifadə etdiyi kitabların əksəriyyəti xətti cəbri bərabərsizliyin (və ya sadəcə xətti bərabərsizlik) xətti cəbri formanı, $ax + b, a \neq 0$ və bərabərsizlik simvolları ilə, yəni $<, >, \leq, \geq$ vasitəsilə, məsələn və $2x + 1 < 3, 3x + 4 \geq 2x - 7$. təsvir edir. Bu tərifin, doğru olub-olmaması hələ qərara alınmayan cümlə deməkdir. Açıq cümlənin bu tərifini nəzərə alaraq, $x^2 + 1 > 0, \log x < 0, |x| < 0$, və $x + 1 > x - 1$ bərabərsizlik olub-olmadığına qərar vermək çətin görünür. Əksər kitablarda görmək olar ki, cümləni doğru edən naməlum əvəz edən bütün ədədlər həll adlanır. Bu tərif üç növ xətti bərabərsizliyin həllinə gətirib çıxarır: Birincisi boş çoxluqdur \emptyset ;

İkincisi, müəyyən bir ədəd üçün $\{x \in R | x > (və ya <) a\}$ şəklində olan həqiqi ədədin xüsusi alt çoxluğu; Üçüncüsü tam həqiqi ədəddir R . Nümunə vermək üçün \emptyset çoxluq $2(x - 2) \geq 1 - (3 - 2x)$ üçün həlldir, $\{x \in R | x > 1\}$ isə $2x + 1 > 3$ üçün həlldir və R $x + 1 > x - 1$ üçün həlldir. Bəs problemlərdən bu cür həlli necə əldə edə bilərik?

“Həll etmək” “cümləni doğru edəcək dəyişənin bütün məqbul qiymətlərini tapmaq” deməkdir. Buna baxmayaraq, biz bunu hansı şəkildə edirik? Sıfırdan fərqli ədədlə toplama və vurma kimi bəzi əməliyyatlar həqiqət çoxluğu dəyişmədiyi müddətcə edilə bilər. Digər tərəfdən, bəzi tədqiqatçılar bərabərsizliyin həlli üçün funksional yanaşma və ya qrafik yanaşmadan istifadə etməyi təklif etmişlər. Bəs bərabərsizlik məsələlərini həll edərkən şagirdlər daha çox hansı üsullardan istifadə edirlər?

Şagirdlərin bərabərsizlik problemi ilə əlaqədar verilən tapşırıqlarda müxtəlif xarakterli səhvlərə yol vermişdir. Onların istifadə etdiyi ən azı üç növ texnika var: birincisi, cəbri manipulyasiyalar olmadan dərhal həlldir; ikincisi bir qaydadan istifadə edir; üçüncüsü rəqəmdən istifadə edir. Bundan əlavə, məlum olmuşdur ki, ən çox istifadə olunan iki üsul vardır: alqoritmik (cəbri manipulyasiyalar) yanaşma və verilmiş ifadələrin şifahi yoxlanması [11]. Bununla belə, bəzi şagirdlər bu üsullardan uğurla istifadə etsələr də, bəziləri bunu edə bilmirlər.

Nəticələrdən biri də şagirdlərin $5 - 3(2 - x) > 4 - 3(1 - x)$. problemini həll etmə yollarının öyrənilməsidir. Məlum olur ki, üç formada həlli nəticələndirmişlər: birincisi, $0 > 2$ və ya $-1 > 1$ alanlar və bərabərsizliyin heç bir həqiqi ədədlə ödənilmədiyini əlavə edənəldir; ikincisi, $0 > 2$ və ya $-1 > 1$ almış, lakin əlavə heç nə etməmişlər; üçüncüsü əməliyyatları səhv edənəldir. Başqa bir araşdırmada universitet şagirdlərinin $9(x + 1) > 9(x - 2)$ problemlərinin həlli yolu müşahidə edildi. Bu araşdırmada isə dörd xarakterdə nəticələ vermişlər: birincisi, bu problemin həlli üçün heç bir cavab verməyənlər; ikincisi, $27 > 0$ və ya $9 > -18$, lakin əlavə heç nə bildirməyənlərdir; üçüncüsü yalnız $9x + 9 > 9x - 18$; dördüncüsü cavab verənlərdir ki, bu məsələnin həlli tam real ədəddir. Bu nəticələrdən belə güman etmək olar ki, bəzi şagirdlər texnikalardan istifadə edərkən çətinliklərlə üzləşirlər.

Çətinliklər, ehtimal ki, əvvəlki öyrənmə və ya xətti bərabərsizliyin öyrənilməsinin özündən qaynaqlanır. Xətti tənlik və bərabərsizliklə bağlı şagirdlərin qarşılaşdıqları bir sıra çətinliklər var:

1. Şagird ədədləri toplama, çıxma, vurma və ya bölməni yerinə yetirərkən səhv edir.
2. Şagird cəbri ifadələri toplama, çıxma, vurma və ya bölməni yerinə yetirərkən səhvə yol verir.
3. Şagird ədədi ifadələrdə hesab əməllərinin ardıcılığı qaydalarına əməl etmir.
4. Şagird ədədi ifadələrdə bölmənin hesablanmasında kommutativ xassədən səhv istifadə edir.
5. Şagird bir simvolun birdən çox deyil, yalnız bir dəyəri olduğunu şərh edir.
6. Şagird tənlikdə hərfi simvolu müəyyən qiymətlə əvəz edir və nəticə düzgün deyil.
7. Şagird təbii dildə və cəbri dildə sıra arasında ziddiyyət yaşayır.
8. Şagird cəbri ifadə üçün ədədi cavabı gözləyir.
9. Şagird cəbri ifadə daxilində cəbri termin əldə etmək üçün cəbri terminləri və ədədləri toplayır və ya çıxarır.
10. Şagird iki şərtli və mütərizədə olan cəbri ifadə kimi cəbri ifadədə ardıcılığa məhəl qoymur.
11. Şagird bərabər işarəsinin mənasını cəbri ekvivalentlik kimi başa düşmür, məsələn, şagird əməliyyatların birləşməsi nəticəsində qeyd səhvinə yol verir.
12. Şagird bərabərsizlik işarəsinin mənasını cəbri ekvivalentlik kimi başa düşmür, məsələn, şagird bərabərsizlik işarəsinə məhəl qoymur və cəbri ifadədə səhv sadələşdirmə tətbiq edir.

13. Şagird sözləri və ya ifadələri riyazi qeydlərə səhv tərcümə edir.
14. Şagird verilmiş söz məsələsindən tənlik və ya bərabərsizlik tərtib edə bilmir.
15. Şagird riyazi anlayışı və nümunəni şərh etməkdə, məlumatı düsturla əvəz etməkdə və düsturdan istifadə etməkdə çətinlik çəkir.
16. Şagird simvolik cəbr məsələlərinin həllində tapşırıqda verilən və ya hesablama nəticəsində verilən məlumatları birləşdirərkən, inteqrasiya etməkdə və ya istifadə etməkdə çətinlik çəkir.

Bundan əlavə, çətinlikləri sonrakı öyrənmədə də görmək olar. Bu vəziyyətdə olduğu kimi, kvadrat bərabərsizlikdə xətti bərabərsizlikdəki kimi çətinliklər görünür.

Ümumiyyətlə, şagirdlərin əksəriyyəti cəbri əməliyyatlar etməklə problemi həll edir, digəri isə boş cavab verir, bərabərsizliyi yenidən yazır və problemin ədədi həllini gözləyir. Maraqlıdır ki, suala cəbri yanaşma ilə yanaşanların bir çoxu bunu səhv edib və $9x - 9$ ifadəsini 0 şəklində sadələşdiriblər. Səbəblərdən biri də odur ki, onlar x aradan qaldırmağa çalışdılar. Bu vəziyyət, ən sadə formanı əldə etmək üçün cəbri əməliyyatların necə yaxşı yerinə yetirilməsinə diqqət yetirən öyrənmə prosesi ilə əlaqədar ola bilər. Buna baxmayaraq, bu tədqiqatda bəzi məhdudiyətlər var. Araşdırma şagirdlərin nə üçün məhdud dərəcədə çətinliklərlə üzləşmələrinin səbəbini araşdırdı. Yuxarıdakılara uyğun xətti bərabərsizlik xətti tənliyin mövzusu kimi qoyulmamalıdır. Daha konkret desək, müəllimlərin və dərsləklərin cəbri prosedurların arxasında nə dayandığına və xətti bərabərsizliyin həllinin həm formal, həm də qeyri-formal təriflərinə çox az diqqət yetirməsi bərabərsizliyin öyrənilməsi ilə bağlı mənfi təsirlər yaradır. Daha ümumi şəkildə tədqiqatçılar bərabərsizliyin tənlikdən asılı olma halını da araşdırmalıdır.

Nəticə: Xətti bərabərsizlik orta məktəb riyaziyyat kurikulumlarının əsas mövzularından biridir. Bərabərsizliklərin həllinə düzgün yanaşmalar olmaq üçün xətti bərabərsizlikləri daha dəqiq araşdırmaq lazımdır. Bunun üçün əvvəlcə şagirdlərin bu sahədə fəaliyyətini təhlil etmək lazımdır. Məqalədə iki müxtəlif məktəb şagirdlərinin xətti bərabərsizliklərin həll üzrə biliklərini yoxlamaq məqsədi ilə tapşırıqlar verilmiş, nəticələr təhlil edilmiş və qruplaşma apararaq yol verilən səhvlər aşkarlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Riyaziyyat; Dərslük 8-ci sinif / İ.Hüseynov, M.Kərimov, N. Qəhrəmanova/ 2019-082.
2. Riyaziyyat; Dərslük 9-cu sinif / İ.Hüseynov, M.Kərimov, N.Qəhrəmanova/ 2020-055.
3. Riyaziyyat; Dərslük 10-cu sinif / N.Qəhrəmanova, M.Kərimov, İ.Hüseynov/ 2022-077.
4. Алгебра: Учебник для 7 кл. общеобразоват. учр.-ий / С.М.Никольский, М.К. Потапов, Н.Н. Решетников, А.В.Шевкин. – М.: Просвещение, –2005. – 285 с.
5. Алгебра: Учебник для 8 кл. общеобразоват. учр.-ий / Ш.А.Алимов, Ю.М.Колягин, Ю.В. Сидоров. – М.: Просвещение, –2010. – 255 с.
6. Алгебра: Учебник для 9 кл. общеобразоват. учр.-ий / Ш.А. Алимов, Ю.М. Колягин, Ю.В. Сидоров. – М.: Просвещение, –2011. – 287 с.
7. Алгебра и начала анализа: Учебник для 10–11 кл. общеобразоват. учр.-ий / А.Н.Колмогоров, А.М. Абрамов, Ю.П. Дудницын и др.; Под ред. А.Н. Колмогорова. – 8-е изд. – М.: Просвещение, –1999. – 365 с.

SUMMARY
ON TEACHING THE SOLUTION OF LINEAR INEQUALITIES IN HIGH SCHOOL
Aliyeva.Sh.Sh.

Key words: *inequality, linear inequality, algebraic operation, solution of inequalities.*

Linear inequality is one of the main topics in high school mathematics curricula. Linear inequalities need to be studied more precisely in order to have correct approaches to solving inequalities. For this, first of all, it is necessary to analyze the activity of students in this field. In the article, tasks were given to students of two different schools to check their knowledge of solving linear inequalities, the results were analyzed and mistakes made by grouping were detected.

РЕЗЮМЕ
ОБ ОБУЧЕНИИ РЕШЕНИЮ ЛИНЕЙНЫХ НЕРАВЕНСТВ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ
Алиева Ш. Ш.

Ключевые слова: *неравенство, линейное неравенство, алгебраическая операция, решение неравенств.*

Линейные неравенства – одна из основных тем школьных программ по математике. Линейные неравенства необходимо изучать более точно, чтобы иметь правильные подходы к решению неравенств. Для этого, прежде всего, необходимо проанализировать деятельность учащихся в этой сфере. В статье учащимся двух разных школ были даны задания на проверку знаний по решению линейных неравенств, проанализированы результаты и выявлены ошибки, допущенные при группировке.

Daхilolma tarixi:	İlkin variant	23.01.2024
	Son variant	04.03.2024

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. <i>Yunusova Ş.Ə.</i> İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik əlaqələr	4
2. <i>Qəhrəmanova Ç.M.</i> Azərbaycan dilinin dialektlərində qədim türk leksikasının aktiv layını təşkil edən arxaizmlər	10
3. <i>Poladova S.E.</i> İngilis və rus dillərində səslərin modifikasiyası	16
4. <i>Sərdarova İ.N.</i> Müasir ingilis dilində aktant feillərə xas olan xüsusiyyətlər	20

Ədəbiyyatşünaslıq

5. <i>Ağbaba A.</i> Uşaq folkloru və yazılı ədəbiyyat	24
6. <i>Темургазина З.К., Плевако Е.Л.</i> Тема Чернобыльской ядерной катастрофы в лирике Бахытжана Канапьянова	29
7. <i>Azhibekova M.E., Sagidolda G.</i> Some problems in studying the "Diwani Hikmat" of Hodja Ahmad Yasawi	36
8. <i>Babayeva A.N.</i> Azərbaycan nağıllarında ilan kultu	41

Tarix

9. <i>Baxşaliev A.B.</i> Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində Azərbaycan şəhərləri və şəhər idarəçiliyi məsələləri	46
10. <i>Aliyeva A.R.</i> The formation of a new soviet education system in Azerbaijan SSR	54
11. <i>Məmmədov Ə.F.</i> 1920-ci illərdə Azərbaycan SSR-də həyata keçirilən sosial-iqtisadi kursun daxili siyasi vəziyyətə təsiri barədə	59
12. <i>Abbasova E.İ.</i> Cənub Şərqi Şirvanın orta əsr arxeoloji abidələri	65
13. <i>Məhərrəmov A.</i> Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan Respublikasında ordu quruculuğu (1992-1993-cü illər)	69
14. <i>İsmayilzadə E.K.</i> Modernləşmə nəzəriyyəsinin Bosniya və Herseqovina konfliktinin müharibəyəqədərki tarixi inkişaf mərhələsində yeri və rolu	76

İqtisadiyyat

15. <i>Pənəhəliyeva M.Ö.</i> Azərbaycanda xarici investisiyaların mövcud vəziyyəti və cəlbediciliyinin artırılması imkanlarının qiymətləndirilməsi	80
16. <i>Babayeva T.P.</i> Beynəlxalq maliyyə bazarlarının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması amilləri	85

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

17. <i>Abdullayeva Z.H., Vəliyev A.C., Babaşova Ə.A.</i> Yeni təlim metodlarının tətbiqi zaman yaranan problemlər və onların həlli yolları	88
18. <i>Məmmədova G.K.</i> Gender əsaslı zorakılığın ailədə sosial-psixoloji təsirləri	91
19. <i>Əliyeva Ş.Ş.</i> Orta məktəbdə xətti bərabərsizliklərin həllinin öyrədilməsi haqqında	95

Kompüter yığıcı *S.Şahverdiyeva*
Texniki redaktor *E.Həsəratova*

Çapa imzalanmışdır: 28.06.2024-cü il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 66. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41

Web: <https://ssu.soc-hum.scientificnews.edu.az>

E-mail: Sevda.Shaxverdiyeva@sdu.edu.az

